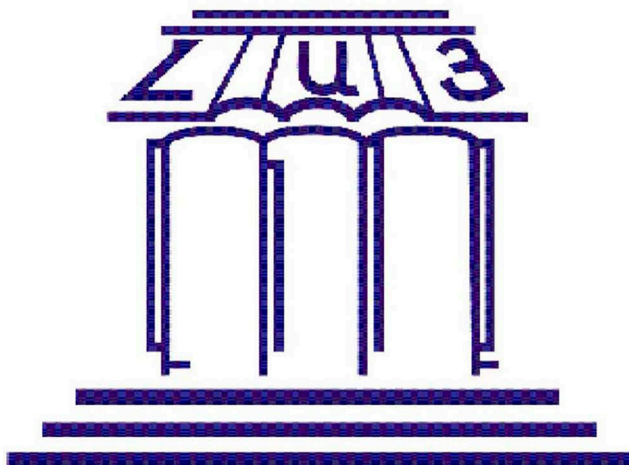




Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

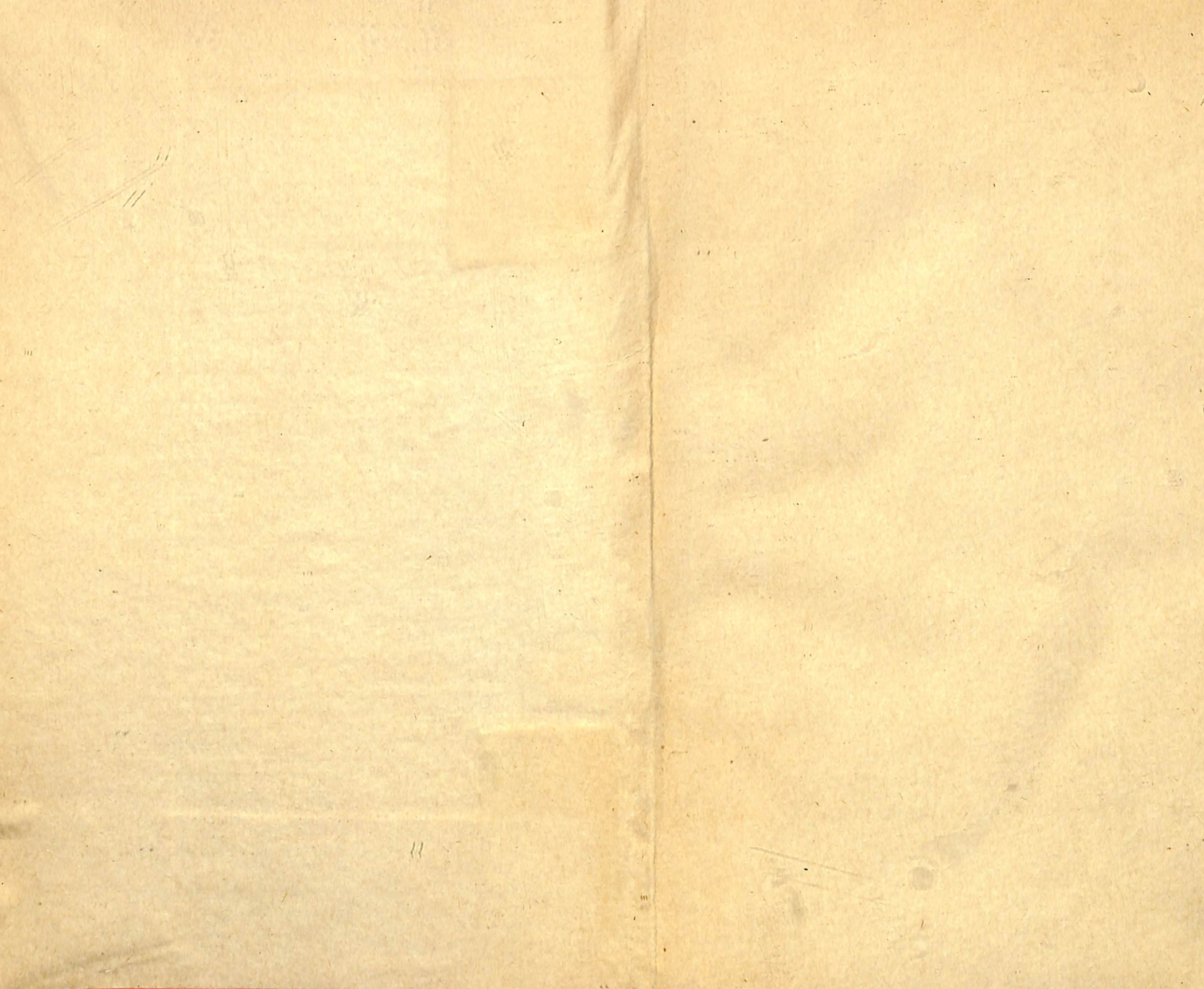
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հայկ. Երկրագործ. հեղինակություն
Հեղինակություն

9(47.925)

7-35

1932

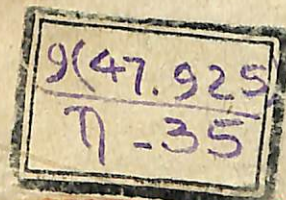


5 OCT 2011

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ՆՈՅԵՄԲԵՐՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(1920 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 29)



ՊԵՏՂԱՏ

1932

ՑԵՐԵՎԱՆ

(47.925)

7-35

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ՆՈՅՆՄԲԵՐՅԱՆ

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(1920 թ. ՆՈՅՆՄԲԵՐԻ 29).

ՊԵՏՂԱՏ

1932

ՅԵՐԵՎԱՆ



18 JUL 2013

14357

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍԻ

Մնացել է ավելի քան տասը տարի այն ուրբերից, յերբ Հայաստանի բանվորներն և աշխատավոր դյուղացիները կատարեցին նոյեմբերյան հեղափոխությունը: Այդ տասը տարիների ընթացքում ամեն ինչ փոխվել է, — «ավերակների» կույտ» — «Արցունքի հովիտ» — «Գերեզմանոց» (դաշնակցականների բառերով արտահայտած) Հայաստանը, խորհրդային ենտուզիստ բանվորների և աշխատավորական լայն մասսաների համառ ու նվիրված աշխատանքով ապրում է վերակառուցման մի հոյակապ չրջան: Գործի յեն գցվել բազմաթիվ նոր գործարաններ, ելեկտրոկայաններ, սոցիալիստական դաշտերն են մտնում հազարավոր տրակտորներ: Վե՛հ արդեն քեկակոխել ենք ոսցիալիզմի շրջանը, բայց տակավին չունենք մեր հեղափոխության գրի առնված պատմությունը: Այդ հանգամանքը քիչ չէ նպաստել դաշնակցականներին՝ ավելի բարձրաձայն դռնելու, անգիտակից ու անկազմակերպ տարրերի մեջ ավելի դյուրություն տարածելու այդ իսկ հեղափոխության շուրջը հյուսած իրենց պատմական առասպելը:

Ճիշտ է մեր հետև թողած այս տասնամյակում մենք ամբողջովին կլանված լինելով դաշնակցականների քայքայած ու ավերած յերկրի տնտեսության վերականգնման, ապա՝ սոցիալիստական վերակառուցման աշխատանքների մեջ, քիչ ժամանակ ենք ունեցել, կամ համարյա թե չենք ունեցել դրադիելու նմանորինակ «յերկրորդական» հարցերով: Այդ թերևս արդարացի լինի, սակայն մի բան պարզ է: Վերադառնալով վերաբերմունքը այստեղ, մեր հեղափոխության դիտական, մարքսիստական պատմությունը ունենալու նկատմամբ, վոչ մի դեպքում հանդուրժվել չի կարող:

Ձեռնարկելով այս աշխատանքին, մեր տրամադրությունն տակ ունենալով շատ կարճ ժամանակ, մեզ մնում էր նոյեմբերյան հեղափոխության բավականաչափ ընդարձակ պատմությունից ընտրել մի խնդիր՝ արխիվային լրագրական նյութերի միջոցով ցույց տալ, ապացուցել դաշնակցական «տղերի», նոյեմբերյան հեղափոխության մասին տարածած անհանդուրժելի «թեորիաների» չինձու հակահեղափոխական ու հակապատմական եյությունը, թողնելով մի այլ անդամ իրադրծելու մեր հիմնական նպատակը:

Վ. Գ.

10 նոյեմբերի 1931 թ.
Յերևան.



487.86.11



24403-59

ԳԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Դրանակար 7086 (բ) Հրամ. 2039 Գառվեր 353 Տիրամ 6600

Հանձնված է արտադրության 27 նունվարի 1932 թ.
Ստորագրված է տղելու 16 մարտի 1932 թ.

ՆԱԾԵՄԻՆԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՑԵՊՏԻԱՆ

Հայաստանի հեղինակ 1920 թվի նոյեմբերի 29-ի առաջնության
հրապարակած դեկլարացիան ազդարարում է՝

«Հայաստանի ապստամբ, աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ՝ Հայաստանի կոմունիստական (բայրենիկների) կուսակցությունը, Հայաստանը հայտարարում է սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն»:

Իրավամբ, նոյեմբերյան հեղափոխությունից հետո, վոր Հայաստանի բանվորներին ու աշխատավոր դուրդացիներին հաջողվում է մահացու հարված հասցնել դաշնակցության կուլակ-բուրժուական դիկտատուրային և հաստատել խորհուրդների իշխանություն: Ուստի, դժվար չէ յեզրակացնել, թե ինչու դաշնակցությունը ամեն կերպ պետք է աշխատեր կաշիից դուրս դալ անվանաբեկու հատկապես այդ հեղափոխությունը, նախապես նրա պատմական — հասարակական արժեքը:

«Վոչ հայ բայրենիկները և վոչ ալ վորեն մեկը, վոր դատելու, դիտելու և ճշմարիտը խոստովանելու ընդունակություն ունի, չի կրնար նոյեմբերի 29-ի փոփոխությունն արդյունք նկատել Հայաստանի բանվոր և դուրդացի աշխատավորության ապստամբության, ընդդեմ որվան որենադիր իշխանություն»-գրում է Փարիզի դաշնակցական թերթը¹⁾: Այստեղից էլ անհրաժեշտ յեզրակացություն:

ա) Հայաստանում բանվոր-դուրդացիական վորեն հեղափոխություն տեղի չի ունեցել և

բ) Հայաստանի խորհրդայնացումը հետևանք է վոչ թե բանվոր-դուրդացիական հեղափոխության, այլ ինչ վոր դրսի գերագանց ուժերի կողմից Հայաստանի վրա պատմատաժ մի բան, վոր հասարակական հարաբերությունները, քաղաքական կարգերի այդ փոփոխության պատճառները պետք է փնտռել վոչ թե արտադրողական ուժերի, ներքին կյանքում կատարվող դասակարգային իրադարձությունների պրոցեսներում, վորոնք իրոք ծնում ու հասունացնում

¹⁾ «Հատալ» (որաթերթ) Փարիզ, 1920 թ. № 1442, 13 դեկտեմբերի:

են ներքին նման տիպի յերևույթները, այլ դրսի: արտաքին ուժերի փոխհարաբերությունից մեջ:

Դաշնակցականները վոտնատակ տալով պատմական անողոք իրադարձությունը, մաշկով՝ ճանճուրթյան աստիճան կրկնած իրենց իսկ «որակավորված», ընտրում են վերջին ճանաչարհը: Այդպես է վարվում դաշնակցական Մահակ Թովմասը, որինակ, յերբ գործի էլույթունից անտեղյակ ձևանալով տգիտաբար հարցնում է—

... «Բայրենիկները կրնան փաստել ո՞ւր, յե՞րբ և ի՞նչ ուժեր ապստամբած էին «դաշնակցական վճռադրո՞ծ և արյունարբու» կառավարության դեմ»²⁾:

Զարմանալի չէ: Դաշնակցականները, իրենք Մահակ Թովմասները, վորոնք իրենց դիկտատուրայի շրջանում «հերոսի» կոչում էյին վաստակում, իրենց բայրենիկներ քաղաքականությունից, բանվորադուրդացիական — խռովություններն ու ապստամբությունները ճնշելիս, այլ կերպ էլ չեյին կարող արդարացնել իրենց կատարած վճռադրո՞ծություններն ու ավանալուրաները:

Ինչ և իցե:

Տեսնենք ի՞նչ են ասում դաշնակցականներից ամենի «խելոքներն» ու խորամանկները:

«Մի ժողովուրդ (խոսքը հայերի մասին է վ. Պ.) վորը մարդկային բոլոր սոցիալական միջով անցել է ավելի քան հինգ հարյուր տարի — վրում է բաղ Ս. ՄԱՐԿ, և դրացի է ժշտապես, վոր պետական կյանքից գուրկ լինելն է դժար վատճառը իր այս անսխառնակ վիճակին, դժգոհությունից կարող է նեղվել անիշխանության դիրքը, կամ կազմակերպել անիշխանական կուսակցություններ: Մեր պատմական — աշխարհադրական միջավայրը ինքն արտադրող կղարձնե այդպիսի մի յերևույթ, ներկայիս, ապագային ևս արտադրող պիտի լինի այդ»:

Մեր ժողովուրդը քաղաքական ինքնուրույն կյանքի հույսերից դուրի պիտի լինի միանգամայն՝ անիշխանական մտայնության դուրճալու համար:

Մյուս կողմից էլ մեր հանրապետությունը այնքան չափ անտեսական պատկերացումներ պիտի ունենա («պիտի ունենա» վ. Պ.), աշխատանքի ու վաստակի այնքան բաղձալիցմանի հարմարություններ վոր ժողովրդական տականքներ կոչված տարրերը դուրդուն չափի ունենան նրա մեջ: Իսկ անիշխանականությունն իր գործնականին մեջ այդպիսի տարրերի դուրդուն վրա յն հիմնված:

Նույնը կարող ենք կրկնել նաև բայրենիկյան տարրերի վերաբերմամբ³⁾:

²⁾ Նույն տեղ:

³⁾ «Հայրենիք» 1920 թ., Պոստն (բացառիկ թիվ) № 3, դաշնակցական կառավարության 2-րդ տարեգրքին նվիրված Ս. ՄԱՐԿ — Կուսակցությունները Հայաստանի հանրապետության մեջ՝ հոդվածը:

Ուշագիշտ ընթերցողի համար, իհարկե դժվար չե ըմբռնել քաղաքացի Ս. Մնարի այս մշտնջենական մտքերի խակական խմբումը: Յեթն անգամ չլինե՞ր այս ցիտատի վերջին պարբերությունը, վորտեղ նա քիչ ավելի յե պարզում իր միտքը, այնուամենայնիվ նկատելի յե վոր քաղ. Մնարը հենվելով աշխարհագրական ֆակտորի ունեցիկն «տեսություն» վրա, ժուլիկորեն փորձում ե բացատրել բայլելիկյան, սլոլեխտարական հեղափոխության հնարավորությունները Հայաստանում:

Ավելի համարձակ նույն միտքն ե արտահայտում ե Աստուխյան Մ. Ջյանը, իր «Հայաստանը պատմության նորագույն դարադրվածքին» հոդվածում խոսելով անդլիտական 1640 թվի սլոլեխտական, ֆրանսիական և ուսական հեղափոխությունների մասին նա գրում ե՝

«Գործերի ստրակական կյանքին մեջ, բարեբախտաբար իշխանական տվառական կարգերը խորտակված և դապիարգային խավերը չհացած են հայկական կյանքի միջից...

«Անգլիական հեղափոխությունն ուրեմն վաղուց կատարված ե հայկական կյանքի մեջ: Ընկերային հեղափոխության կարիք ել չկա... Յեբրորդ անասական հեղաշրջումն ել ապաղային Հայաստանի մեջ չսլոլեխտ չափի ունենա, ազգային բոլոր դրկանք տատալունքներից վերջ, աշոր, բարեբախտաբար վոչինչ չունենք քանդելու յերե հեղաշրջումներում ղեկավարող սկզբունքներն իրադարձելու համար... Ետքն ստեղծելու համար վոչինչ չունենք քանդելու: Մեր ժողովրդի 90-95 տոկոսը գլուղացի և գործավոր ե — մշակ, քանիոր ունեցող, մեր քաղաքական կյանքին մեջ չկան յերկու ծայրահեղ դատաւարներ, Հայաստանի մեջ կա միայն Մեկ ԴԱՍԱԿԱՐԻ. կողապոլած, քաղաքական աշխատավոր դատաւարը»⁴⁾:

Դաշնակցական այս յերկու հեղինակները պատմա-սիլիստիստական ղեղումները մի նպատակ են հետապնդում — ցույց տալ, վոր Հայաստանում գոյություն չի ունեցել դատաւարգային շահերի հակամարտություն, չեն յեղել հակառակորդ ծայրահեղ դատաւարներ, տպացուցելու, վոր դաշնակցության ղեկատարության ղեկ ուղղված հեղափոխական շարժման, դատաւարգային պայքարի համար չկար ե չեր կարող լինել սոցիալ-տնտեսական վորեկ բողոք⁵⁾:

4) Նույն տեղ էջ՝ 47-48:

5) Հորի ե հիշատակել, վոր դաշնակցության այս մասնագետն իր ալ հայացքներով օրեկափորեն վորոշ տուրք ե տալիս ե ընդ. Մ. ԿԱՍՏԱՆԸ:

«Համարձակ կարող ենք ասել, վոր Հայաստանի գլուղացիության մեծագույն մասը — 95 տոկոսը կազմված ե չունեմներից: Ուրեմն Հա-

Վորքան ել ծիծաղելի լինեն դաշնակցության ունեցիկն իրենալիստական պատմա-սիլիստիստական այս մարդանքները, այնուամենայնիվ դա կենսական անհրաժեշտություն ե այդ իսկ կուսակցության «քաղաքականներին» համար, քանի վոր դրանք վոչ միայն նպատակ ունեն ժխտելու նոյեմբերյան հեղափոխության սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը, նսեմացնելու իրենց իսկ ղեկատարային տապալման գործում ունեցած Հայաստանի ապստամբ բանվորների և աշխատավոր գլուղացիության հեղափոխական դերը ու մասնակցությունը, այլե միաժամանակ «հիմնավորելու» հեղափոխության չրջանի իրենց կատարած ու ծրագրած ապստամբությունները:

Գոյություն ունեցել են արդե՞ք սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ նախադրյալներ, Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար, յեղե՞լ ե դատաւարգային շահերի հակասություն և սրված դատաւարգային պայքար, տեղի ունեցե՞լ ե հաղադաշնակցական տրամադրությունների մասսայական բեկումն նոյեմբերի նախորելին: Ահա հարցեր, վորոնց մարքսիստական և սոցիալական պատասխանը պետք ե լույս սիլիստ քաղաքական իշխանության «սիլիստանման» անխուսափելիության, 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանում կատարված իրադարձությունների սոցիալ-դատաւարգային, հեղափոխական բովանդակության վրա:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՌԱՋ

«Ձի կարելի պատմությունից ջնջել այն անհրաժեշտ իրողություններ — գրում ե վոչ անհայտ դաշնակցական ԱՐՏԱԿ ՋԱՄԱԼՅԱՆԸ, վոր

յաստանը վոչ միայն գլուղատնտեսական յերկիր ե այլ և մանր ու ազատ գլուղացիական տնտեսությունների յերկիր՝ դուրի դատաւարգային խոր անտառանիքից» (տես՝ «Նոր Աշխարհ» 1922 թվ. № 1. էջ՝ 18):

Ընդ. ԿԱՍՏԱՆԻ վոչնչով չհիմնավորված այն միանգամայն սխալ մտքերը յերբեմնի «Պատեհ ասիլ» են հանդիսացել դաշնակցականների ձեռքում ալելի սրելու իրենց անառամ հարձակումները մեր դեմ, և «լավաղույն» ապացույց համարելու իրենց հայացքների ճշտության: Ինչ տրամ... չե վոր իրենադնադատության կրակի տակ հրապարակ հանած մեր թերություններն ու բացերն անդամ, դաշնակցականները աբաապում են իրենց թերթիկներում և հրամցում ընթերցողին, վորդես խորհրդային միության անկամ մասին ունեցած, իրենց հայացքների ապացույցներ:

Հայաստանը 1919 թվից մինչև 1920 թիվը ապրիլի տնտեսական վերածնության մի հոյակապ շրջան»:

«Հողադործության վերակենդանացման դուգահեռ, թեև վոչ նրա պես ուժեղ թափով, դեռևս երևարդյունաբերությունը...»:

Վորպես «անհերքելի ապացույց» յերկրի «տնտեսական վերածնության» Պարոն Զամալյանը բերում է յերկու հիմնական փաստեր:

Առաջին, նա հիշում է Սարիղամիշում և Դիլիջանում «դործող յերկու սղոցարանները, վորոնք ըստ նրա յերկա՛ր—բարակ պատմության, տախտակ եյին մատակարարում խնամատարության նախարարության յենթակա ատաղձադործներին, իսկ վերջիններս ել սեղան-աթոռներ պատրաստում պետական հիմնարկների համար»:

Յերկրորդ. Զամալյանը բերում է 1920 թվի աշնան Հայաստան յեկած Վրաստանի զինվորական նախկին նախարար Գեորգա-ձեյի վկայությունը, Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական իրրթե բարդաված վիճակի մասին, վոր նա արտահայտել է ի պատիվ իրեն ղաղնակցականների սարքած մի բանկետի ժամանակ, բաժա-կանառ առելիս...

Արձանագրելով այս փաստերը, վորպես դաշնակցական Հայաստանի «տնտեսական վերածնության հոյակապ շրջանի» «լավագույն» և «անհերքելի ապացույցներ» պարոն Զամալյանը միանգամայն ինքնագործ կերպով բացականչում է.

«Այս ել բավական է դադարեցնելու, թե Հայաստանի Հանրապետությունը 18-20 ամիսների ընթացքում ինչ հսկայական թուրջ եր կատարել յերկրի վերաշինության և տնտեսական զարգացման առաքելությունը...»:

Պատմական իրողության կատարյալ խեղաթյուրում:

Պարոն Զամալյանը իհարկե չի կարճրում, յերբ յերկու դաժաճ սղոցարան-արհեստանոցների դոյությունը, (վորոնք ի դեպ, չառկարձ կյանք են ունեցել—այս մասին լուում է Զամալյանը) և մի ալլ դույնի դաշնակցականի, այն ել բաժակաճառ առելիս, հարբած վիճակում արտահայտած մտքերը հրամցնում է ընթերցողներին, վորպես ապացույց դաշնակցական Հայաստանի «վերածնության հոյակապ շրջանի». «հսկայական թուրջի». «յերկրի վերաշինության»:

Վորքան ել ծիծաղելի լինի այս, այնուամենայնիվ փաստ է: Փաստ է և այն, վոր մինչև այժմ ինչպես Զամալյանը, նույնպես և նրա բոլոր մեղաակիցները բացի ընդհանուր Ֆրազներից ու ամպագորգոռ բառերից, վաչ մի լուրջ փաստ չեն բերել և չեն ել կա-

6) «Հայրենիք» Բաստոն, 1924 թ. № 8 (հունիս) էջ 75

բող բերել ապացուցելու համար իրենց տիրապետության շրջանի Հայաստանի իրրթե «ծաղկած» վիճակը: Ընդհակառակը վորպե-զի կարողանային միայն չեղոքացնել հակառակն ապացուցող փաստերը, դաշնակցականները ստիպված պիտի լինեյին առաջին հերթին վոչնչացնել այն տխուր հուշերը, վոր դեռ չի մարել լայն մասունների հիշողության մեջ, և գալիս և դաշնակցական Հայաստանից կամ դաշնակցական գերեղմանոցից և հրաժարվել իրենց թողած արխիվային դոկումենտներից և մամուլի նյութերից, վորոնք ամեն պարագային վկայում են դաշնակցական Հայաստանի տնտեսական անկման փաստը—հողուտ մեղր և ի վնաս իրենց նախկին տերերի:

Ի՞նչ են ասում այդ փաստերը:

Վերցնենք արդյունաբերությունը:

Ցարական իշխանությունից ժառանգած արդյունաբերությանը, հանրահայտի փաստ է, վոր դաշնակցությունը վոչ միայն չպահպանեց, չղարգացրեց, ընդհակառակը յեղածն ել քայքայեց ու ավերեց:

Ճիշտ է, ցարական Ռուսաստանի գաղութային, մասնավորապես տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ Հայաստանում արդյունաբերության զարգացման բնագավառում աննշան քայլեր եյին կատարված միայն: Ճիշտ է, վոր Հայաստանը ցարիզմի համար առաջին հերթին դեպի Մերձավոր-Արևելք տարածվելու համար, ռազմա-ստրադեգիական նշանակություն ունեցնող առաջ, քան տնտեսական, վորովհետև Հայաստանը չունեց Ռադվի նավթային հարստությունը. մի հանգամանք, վոր ամենից առաջ ու ամենից ավելի եր դրադեցնում միջազգային կապիտալին և հատկապես ռուսական ցարիզմին, վորտեղ նա կամա-ակամա ստիպված եր զարգացնել ծանր ինդուստրիան:

Բայց այս տակավին չի նշանակում, թե ցարական իշխանությունը ինչպես Ադրբեջանում, Վրաստանում, նույնպես և Հայաստանում չունեց իր ուլույն տնտեսական քաղաքականությունը, չեր շահագործում ու թալանում նաև Հայաստանի աշխատավորա-թյանը: Ընդհակառակը արդյունաբերական այն փոքրաթիվ ձեռնարկությունները՝ Ալլահվերդում, Ղափանում, Յերեվանում, Ղամարվում և այլուր, նրա հողային ու հարկային որենքները այն բջիջներն ու կանաչներն եյին, վորոնցով ցարական կառավարու-թյան և նրա տեղական գործակալների դանձարանն եր հոսում յերկրի վողջ հարստությունը, լանվորների ու գյուղացիների աշ-

խառանքի արդյունքը: Դաշնակցականները, ժառանգելով այդ թույլ դարդացած արդյունաբերությունը կատարյալ անկման հասցրին և այն: Այսպես որինակ, նախապատերազմյան չրջանի արդյունաբերությունն ընդհանուր արտադրանքի՝ 10·800·000 ուղարկողիմաց, դաշնակցականների անկման և խորհրդային իշխանության հաստատման որերին արտադրության արդյունքը կազմում էր 3—10 %—ը: Յեթե ցարական գաղութ Հայաստանը այնուամենայնիվ իրավունք ուներ կոչվելու «արդյունաբերական» յերկիր, համարձակ կարող ենք պնդել, վոր դաշնակցականները որոք այդ ել չեն մնացել: Արդյունաբերություն կոչվածը դաշնակցականներին քաղաքականության շնորհիվ, վառվող մոմի պես, արագությամբ հալվեց և վոչնչացավ:

Այդորինակ դրությունն իշխող եր արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում:

Այսպես որինակ, սղնծարդյունաբերությունը, վոր ներկայումս մեր լեռնա-արդյունաբերության մեջ հիմնական տեղն է դրսևում, խմբապետների կառավարության շրջանում, իսպառ գոյություն չունեն: Յերկրի այդ թանկագին հարստության շահագործում, ֆրանսիական կոնցեսիոնների հեռանալուց հետո, դաշնակցների որոք կանդ առավ:

Ի՞նչ արդյունաբերություն գարդացման մասին են զառանցում դաշնակցականները: Ի՞նչ արդյունաբերություն մասին կտրող և խոք լինել դաշնակցական Հայաստանում, «բացառություն» Զամալանի հիշած այն միքանի ատաղձագործական արհեստանոցներին, վորոնք ոնդան-աթոններ արտադրելուց զատ, ինչպես «մոռանում և» հիշատակել Զատալյանը, արտադրում էյին և մեծաքանակությամբ դագաղներ...

Ուշադրության արժանի միակ բանը, յեթե կա, դա դաշնակցական «յերկաթուղին» և, ավելի ճիշտ այն մի քանի չողեչարժ մեքենաները և մի յերկու տասնյակ կոտրումած վաղոնները, վորոնք պատմական հիշատակության իսկ արժանի չեն և ավելի շատ ֆելետոնի ու յերգիծանքի առատ նյութ կարող են կազմել:⁷⁾

7) Յերկանի, Թիֆլիսի ժամանակակից մամուլը չափազանց հարուստ նյութ է ընձեռնում ծանոթանալու դաշնակցական յերկաթուղու հետ: Որինակ՝ «Ժողովուրդը» իր սեղաններին համարներեյ մեկում նկարագրելով այն ճանապարհորդների վիճակը, վորոնք դժբախտություն եյին ունեցել, ճանապարհորդելու դաշնակցական յերկաթուղով և մինչև Լենինական հասել եյին վեց որում — ճանապարհորդելով կես վորում, կես յերկաթուղով, վերջում առաջարկում և «Ժամանակա...

Բայց տեսեք թե ինչ և ասում Սատիսյանը իր մեմուարներում «յերկաթուղու» մասին:

... «Յերկաթուղին կգործեր ըսվական կանոնավոր կերպով... յերկրի մեջ կտիրեր հաղորդակցության կատարյալ ապահովություն»⁸⁾:

Սատիսյանը, վոր հավանություն ունի իր մեմուարները ներկայացնելու ընթերցողին, վորպես «լուկ վառների արձանագրում» ինչպես իր չողափած մյուս հարցերում, ամեն քայլափոխում, նույնպես և այտեղ ծայրե ծայր ստում է, թագցնում իրավունքները: Վոր իրոք Սատիսյանը ստում է, Դաշնակցության պատմությունը շատ թե քիչ ծանոթ մարդկանց համար, այդ ոմենը կասկածից վեր է, դա լավ գիտե և ինքը՝ Սատիսյանը:

Արդարև, ի՞նչ վիճակում է գտնվել յերկաթուղին դաշնակցների որոք, այդ մասին լրիվ գաղափար և տալիս յերկաթուղու ծառայողների դաշնակցության կենտրոնական Կոմիտեյի նախագահ՝ Մանուկոյլյանի 1920 թվի դեկտեմբերը՝ յերկաթուղինների մասին:

«Թե վորքան մեծ նշանակություն ունի յերկաթուղային մի յերկիր արդյունաբերության և տնտեսական խնդիրների վերաբերյալ, դա դեռ ամեն վոր, ով քիչ ու շատ ծանոթ է յերկաթուղու գործունեության հետ: Ինչպես մարդու որդանիքի համար արյունաաար յերակներն են ամենակարևորը, յերկրի համար ել արյունատար յերակի դերը կատարելու յե և կատարում է յերկաթուղին, մանավանդ Հայաստանի համար, ուր չկա կանոնավոր ճանապարհներ և բացառյալում են փոխադրական միջոցների կատարելադրում կապերն, ինչնաչափներն, չողեչարներն ու այլ ձեի կապերը, յերբ յերկիրը չունի պատ յերդ դեպի ծով, և յերբ հարևան պետություններն ամեն կերպ աշխատում են խնդրել տնտեսապես մեղ»...

«Ծանր է, շատ ծանր յերկաթուղու դուրքյունը, բայր քիչ ու շատ կարգին ու հույսացող ծառայողները քողում հեռանում են. բայր պետերք գրազված են իրար դեմ իմտերգներ լարելով, մեկի արած սխալը մյուսին ուրախացնում է: Ահա ուղիղ մի տարի յե, վոր վաչ մի հարձակա համարյա քե չի դուրս յեկել դեպքից, մեքենայի քիվե քանի գնում աղարսում է, վորովհետև բանվորություն աշխատում...

վորպես գաղաքեցեկ մամուլի մարդկանց տեղափոխությունը, ուժամասկ մի կազմ դեկ առևտրական և բնատնիքական գործերով հապարհորդելը և հիարտվորություն տալ տեղափոխվելու միմայր լինվորական և այլ պաշտոնական անձանց» («Ժողովուրդ» 1920 թ. № 147):

⁸⁾ «Հայրենիք» 1926 թ. № 9, էջ՝ 110 (Ալ. Սատիսյան. «Հայաստանի հանրապետության ծագումն դարդացումը»):

սուբյուրը բոլորովին բնական է: Սարգստաժի յեն յենք-սրկի, բոլորը պետքից մինչև ամենամեծին բանվորը:

Խոսելով յերկաթուղում տիրող անարխիայի, գաղությունների մասին գրում է՝

«Ներկա պայմաններում, յերբ մաղութը ՍՍՀ աղվես և դառել, մեր յերկաթուղում պահեստից որական մոտ 10-12 փութ մաղութ է գողացվում, մինչ յերկաթուղին հնարավորություն չունի իր ջրհաններին սաղութ հասցնելու, վորի պատճառով Յերևանի գծի վրա և վաչ մի ջրհան չի աշխատում, Ալեքսանդրոպոլի բոլոր ջրաղացներն աշխատում են նավթով, և այդ նավթը գողացվում է յերկաթուղուց:

«Յերկաթուղու դուրը անխնա գողութան և յենթարկվում, տանում են բոլորը մեծից մինչև փոքր, ում ինչ պետք է վերցնում է, ում ինչ պետք է յերկաթուղու արհեստանոցում չինել և տալիս: Պետութայնը տալիս և բանվորի սոճիկը, իսկ բանվորն աշխատում է պետերի համար, ել մահաճակներ, ել դործիքներ, ել բոստաններում բանվորներին աշխատեցնել, մի խոսքով ամեն ինչ...»

«Մեր պետություն մարմնի կարևորագույն սրգաններից մեկը (յերկաթուղին — արյունատար անոթներ վ. Պ.) սարսափելի հիվանդ է, կարիք է գգում կանոնավոր բժշկման և կազդուրման, վորի համար հարկավոր է հիմնական բժշկություն և փորձված բժիշկներ»:

«Յերկաթուղին այս բաղեյիս իր վերջին շունչն է փչում»...»

Դաշնակցական Մանուկողլյանի վկայությունը յերկաթուղու վրա յառաջ, տեղեման մասին, յեղակի փաստ չէ:

Մենք այստեղ հնարավորություն չունենք յերկարացնելու յոլորինակ փաստերի շարանը, բայց չենք հրաժարվի այդ անել, յեթե ցանկանան մեր հակառակորդները:

— Այլևս ինչի՞ մասին գրել: Դաշնակցական արդյունաբերության ի՞նչ ճյուղի մասին խոսել: Կարդում ենք, փնտրում, մտածում, վերհիշում, բայց չկա ու չկա, չենք գտնում:

ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի չէ, վոր Հայաստանը նախքան դաշնակցականների յերկաթուղու յեղել և դյուղատնտեսական յերկիր: Ինքներա աշխատես ենք, կենդանի վկա, թե ինչպես դաշնակցների անկումից և խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո Հայաստան, ազդարային յերկիրը, յեղարայական մյուս հանրապետությունների նման, չտեսնված արագությունը փոխում է իր ֆիզիկո-նոմիան, վերածվելով ինդուստրիալ — ագրարային յերկրի:

») ՀՍՍՀ Պետական կենտր. ստատիստ. Գործ № 156, էջ 210-212.

Փ. 65. (ընդգծումները մերն են վ. Պ.):

— Ի՞նչ եր ներկայացնում իրենից դաշնակցական Հայաստանը:

— Վո՛չ մեկը և վո՛չ ել մյուսը: Դաշնակցական Հայաստանը սովի ու մահվան, աղբային կոտորածների, թալանի, բռնութան ու ավերածությունների յերկիր եր: Խակական զինվորական գերի-ները լազեր, վորտեղ չկա կյանքի ու դուլքի ապահովություն, վորտեղ որենքի փոխարեն իշխում է մառդերի կամայականությունն ու կապրիզը... մի խոսքով... յերկիր դժոճալայր:

Նման պայմաններում ինչ խոսք կարող է լինել արդյունաբերության կամ դյուղատնտեսության մշակույթի, առավել ևս նրանց դարգացման մասին: Ո՞ւմ տեղերին են ուղում թող փչել պ. պ. խառնայաններն ու ջամալյանները: Արդյո՞ք յերկրմեի սովալու-լուկ աչի անտեր ու անսպաստան դաղթականություն, վորոնք դաշնակցականների տիրապետության շրջանում 3 տարի շարունակ իրենց դատարկ ստամոքսի պատերի վրա, զգացին դաշնակցութան կործանարար քաղաքականությունը: Արդյո՞ք նրանց՝ վորոնք այդ նույն դաշնակցության կազմակերպած ու գլխավորած ավանդու-րանների պատճառով աստանդական կյանք են վարում, այս ու այն պաղութներում, կապիտալի լծի տակ զրկված վոմանք հարադա-սից, վոմանք՝ ֆիզիկական կարողություններից, բոլորը միասին կյանքի շատ թե ջեչ տանելի պայմաններից: Գուցե դաշնակցու-թյունը փորձի մոլորեցնել խորհրդային Հայաստանի բանվորներին ու աշխատավոր դյուղացիներին:

— Դավ լիցի:

— «Փայտը վերցրիր դող շունն իր բանը կլմանա» — ասում է ժողովրդական առածը: Դաշնակցականներն ել շատ լավ գիտեն ի-րենց բանը: Նրանք գիտեն և չեն կարող չգիտենալ, վոր դեռ 11 տարի առաջ, Հայաստանի բանվորներն ու դյուղացիներն են ջարդել իրենց վորդնաշարը, այդ նույն բանվորների ու դյուղացիների զենքի ուժով և տապալել դաշնակցության դիկտատուրան: Այդ չեն մոռացել և չեն կարող մոռանալ դաշնակցականները: Նրանք գիտեն, հասկանում են, թե ո՞ւմ հետ կարելի չէ գործ ունենալ, և ո՞ւմ հետ գործ ունեն:

Թե ի՞նչ է ներկայացնում իրենից դյուղատնտեսություն կոչ-վածը դաշնակցների որոք, և ուր եր գնում նա, այդ մասին մեզ դաղափար են տալիս հետևյալ թվական տվյալները՝

	1914 թ.	1919 թ.	1919 թ. 0/0-ը 1914 թ. համեմատ.
Բոլոր տեսակի ցանքսեր	276,957	75,714	27,3
Հացարույրներ	247,766	71,778	29,0

Տեխնիկ. բաղադր. (գլխա- վորապետ բամբակ)	10,736	584	5.4
Գեոմետրիկ	6,392	1,691	26.5
Փուլերներ բույսեր	4,614	858	16.6
Բանջարեղեն. և բոստան.	3,445	628	18.2
Ցանցովի խոտեր	4,004	175	4.4

Ս. Առնեյանը, «Ուր և յեղը» (Նոր-Նախիջևան 1920 թ.) աշ-
խատության մեջ, ոգտագործելով Ալեքսյովի գալաուի Համաձայն
լրջանի բժիշկներից մեկի հավաքած տեղեկությունները գրում է՝

«Այդ (Համաձայն վ. Գ.) շրջանի 9 հայկական գյուղերը ցանկ էն
էրենց վարելահողի 20 տոկոսը, իսկ 2 թուրքական գյուղերը՝ 33 տո-
կոսը», (էջ՝ 9): Նույն հեղինակի տվյալներով Համաձայն շրջանի 16
հայ և թուրք գյուղերի 11-572 դեկտարին վարելահողից ցանվել է մի-
միայն 2153 դեկտարներ, կամ մոտ մեկ վեցերորդ մասը: Նույն շրջանի
14 հայկական գյուղերի 3265 ծխից ամառը բոլորովին զուրկ են յեղել
աշխատող ձեռքից 937 ծուխը. (էջ՝ 11):

Կենտրոնավարի տվյալների համաձայն բամբակի արտադրու-
թյունը 1914 թվի համեմատությամբ կրճատվել է մոտ 97 %-ով:

Թիվ	Բամբակի ցանքս յեղել և (գետնախորհրդով)	Մաքրված բամբակե բերքը յեղել և (փթեղով)
1914	10,598	232,527
1919	529 ¹ / ₂	7,942

Վոչ պակաս գլխավոր գետի անհուն էր գնում նաև ա-
նասնապահությունը:

	1914 թ.	1919 թ.	1919 թ. օլո-ը 1914 թ. համ.
Անասունների ընդհ. թիվը	2,364,733	743,643	31.6
Բոլոր յեղյուր. անասուններ	688,594	229,512	33.6
Ձիեր	51,464	19,862	38.6
Վաղարներ	1,378,590	405,721	39.0
Սյծեր	186,003	65,183	35.3
Խոզեր	23,623	5,607	23.7

Սի շարք առանձին շրջաններում գլխովին վոչնչացել էր գյու-
ղատնտեսությունը: Այսպես որինակ Թալիմի շրջանի ութ հայկա-
կան գյուղերում միջին 1919 թ. հունիսը, ցանքների քանակը՝
3850 խալվարից, իջել էր՝ 68 խալվարի, այսինքն կրճատվել էր ա-
վելի քան 98 %-ով:

Լծկան անասունների թիվը նախկինի համեմատությամբ կըր-
ճատվել էր 97 %-ով կովերինը՝ 95 %-ով, վոչնչացնելը՝
98 %-ով:

Գ Յ Ո Ւ Ղ	Ցանքսի քա- նակը յեղել և	Մնացել է	Գալաուել է
Թալին	920 խալ.	10 խալ.	910 խալ.
Մաստարա	1000 »	35 »	965 »
Գյուղյու	500 »	8 »	492 »
Ղրմղյու	990 »	7 »	383 »
Դաղալու	270 »	6 »	264 »
Մաղարջուղ	130 »	2 »	128 »
Թալիշ (Մեծ)	280 »	24 »	280 »
Թալիշ (Փոքր)	10 »	5 լա. { 1 լա. կորեկ 4 լա. գարի	9 լա. 95 լա.
Կոշ	350 »	15 լա. կոր.	349 լա. 85 լա.
Ընդամենը	3850 խալ.	68 խալ.	3782 խալ.

ՄԱՆՐ, ՅԵՎ ԽՈՇՈՐ ՅԵՂՋՅՈՒՐԱՎՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐ

Գ Յ Ո Ւ Ղ	Անցյալում յեղել է			Մնացել է			Գալաուել է		
	Զուգ թիվան	Կոկ մա- սակ են	Վրջխալ	Զուգ թիվան	Կոկ մա- սակ են	Վրջխալ	Զուգ թիվան	Կոկ մա- սակ են	Վրջխալ
Թալին	500	1000	2400	11	20	44	489	980	2356
Մաստարա	1200	2500	1000	40	500	120	1160	2000	9880
Գյուղյու	360	1200	2200	5	24	10	355	1200	2190
Ղրմղյու	140	1000	85	7	35	27	133	965	823
Դաղալու	260	150	1500	3	2	15	257	548	1485
Մաղարջուղ	250	700	500	4	6	15	246	994	485
Թալիշ (Մեծ)	240	750	1000	4	24	24	236	750	1000
Թալիշ (Փոքր)	5	40	85	2	»	»	15	40	85
Կոշ	160	3200	1500	20	17	»	140	383	1500
Ընդամենը	3125	10940	20035	94	580	231	3031	10360	19804

Հետևյալ պատկերներն և ներկայացնում արտադրության հիմնական գործիքների անկումը՝

	1914 թ.	1919 թ.	Անկումն ըստ 10-ի
Գույքան...	17,580	5,293	70
Արոր...	99,887	22,314	78

Դժվար և յերեվակայել ավելի ծանր տնտեսական անկում, քան ցույց են տալիս այս թվերը:

Անդրկովկասում և վոչ մի պետություն այն աստիճանի վրա չափվել, կադավրվել, վորքան դաշնակցականների որոք Հայաստանը: Բոլոր տվյալները դալիս են ասելու, վոր դաշնակցների ռեժիմի չըջանում տնտեսական կյանքի շարունակելն անհնարին էր:

Դյուղատնտեսություն վերջնական փլուզումը՝ Դոմոկլյան սրի պես կախված էր Հայաստանի գլխին, նա հոգեվարքի մեջ էր:

Ի՞նչ դրուժյան մեջ էր գտնվում դյուղատնտեսությունը 1920 թվին: Դժբախտաբար մենք այսօր դուրի ենք անգամ մոտավոր վիճակագրական տվյալներից, ինչպիսին 1919 թվին էր, և հնարավորություն չունենք թվերի լեզվով խոսելու մեր հակառակորդների հետ: Մենք այսօր ենք միայն ավելի լայն ըմբռնում, թե ի՞նչու դաշնակցությունը խուսափել է իր տիրապետության չըջանի տնտեսության ամբողջական ստատիստիկան կազմելուց: Վերոնշյալ հետև ալգուլիսի մի ստատիստիկա պետք է դար ի լուր աշխարհի հայտնելու դաշնակցության անխուսափելի անկումը, իսկ այդ կարգի բթամտություն, վորքան էլ բթամիտ լինեին դաշնակ «քաղաքագետները» իրենց չեյին թույլ տա:

Դյուղատնտեսության անկամն մասին 1920 թվի վերաբերյալ դուրի լինելով թվական տվյալներից, սակայն մենք ունենք բաղմաթիվ ուրիշ ապացույցներ, վորոնցից պերճախոսը հենց իրենց դյուղացիների դրուժյունն է, վորին և մենք կանդադառնանք: Առաջին հիշենք միայն, վոր 1919 թվին Հայաստանում դաշնակցների դիկտատուրայի որոք դյուղացին զրկվել էր բանվոր անասունների 70 %-ից և արտադրության գործիքների մոտ 75 %-ից: Այսպես էր ահա արտադրության միջոցների վիճակը, յերբ Հայաստանը վտար դրեց 1920 թվի:

Յեվ ով շատ թե քիչ ծանոթ է տնտեսական կյանքում արտադրության միջոցների կատարած դերի հետ, նրա համար դժվար չի լինի գաղափար կազմել, թե ինչ կարող էր լինել դյուղատնտեսության վիճակը և 1920 թվին:

Եվ չեմ խոսում այն մասին, վոր դաշնակցների կադավրված ու հրահրած անվերջ պատերազմների, անընդհատ աղբամիջյան ջարդերի, մորեխի պես արշավող դադթականություն, թալանի, ավադակության, լամբակետների մաուլերի տիրապետության չըջանում ի՞նչ խոք կարող է լինել դյուղատնտեսության դարգացման մասին:

ՍՈՎԻ ՅԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՅԵՐԳԻՐ

Այլ անուն չի կարելի տալ դաշնակցական Հայաստանին: Խրմբուպետների կառավարությունը իր ավանդուրիստական քաղաքականության պատճառով, «աղբամիջյան» անվերջ կռիվների, ներքին պաղրոմների, թալանի ու կողոպուտների շարահիվ, ծայր աստիճանի քայքայեց յերկրի տնտեսությունը, կանգ առավ արդյունաբերությունը, կադավրվեց դյուղատնտեսությունը: Ստեղծագործական աշխատանքը, վորը բռնադատվում էր դաշնակցների կողմից, տեղի տվեց թալանին ու ավադակության: Վորպես հետեւյալ դաշնակցականները ալգուլիսի քաղաքականության չոտանված արագությունը մեկնեց ու հասունացավ սով— աղբան և իր կործանարար թաթը դրեց Հայաստանի ալխաստիճանը: Վրա, «վոչ մեկ իշխանություն ունինք, վոչ մեկ աշխատանք, վոչ մեկ բարեկամ, Սով—արքան է միակ իշխանությունը, վոր կլսչեն չաղնե ահա, մեր ցեղը— դրում է արեւմտահայ բուրժուազիայի որդան «Աշխատանք» թերթը, 1919 թվի փետրվարի 25-ի համարում: Սով—արքան է, վոր կթաղե ամեն որ հազարավոր հայ կյանքեր, ոսկավ դարհուրապին անասլատի վերածելով և միևնույն ժամանակ հարցական դարձնելով մեր աղբամիջյան ալլրելու բուլանդակ դոյուժյունը...

Ամեն տեղ և ամեն վոք կտեսնեն Սով—արքան, վոր անդուժ ու դաժան իր համայն ավերը կտարածե: Մարդկային թշվառական անթիվ բաղմությունները կթախառեն մեր չուրջը մեռելատիվ ու բոպե մը յետըր անկենդան: Սովորական յերեվույթ է այլևս լուել ու տեսնել կենդանիներու արյան հախշտակումը ձեռքե ձեռք, վոսկորների կրծոտումը, սատկածներու լեչերով անախիլը, կամ կռիվ և մարդասպանություն կատվի մը համար: Առասպելական չե այլևս, ավա՛ղ, այլ դարհուրապես իրական աեսնել ձեռն աղբերուն վրա հավաքված մանուկներու քաղմություններ, տրեխ կրծոդներ, հող լիղողներ և անթուղիս յիսակներուն մոտե-



ցողներ ու իբրև վերջին անջնջելի փառա հարադատ յիշար միտով հերակրվող քույրերը...

Այս բուպեյիս, «Աշխատանքի» խմբադրաման առջև դալարվելով և կանաչ-դեղին փոխելով, հոգին ամանդեց սասունցի տղա-մարդ մը, վոր յերեկ հալոսով մըն եր, շքեղ ու հերոսական կմեռ-նեն այսպես հարյուրներով, ամեն ուր, ամեն դուռներու առջև: Գիտակցելով հաճախ ամենն բանուկ հրապարակներու վրա գիշե-րով վոտքիդ կկառնին և ամբողջ քաղաքին մեջ ամեն ժամ լսելի կլսւնքազցած բազմութեանց «հաց, հաց, հաց» աղիւղորմ աղա-ղակը... Սերունդներ ամբողջ գերեզմանված են: Հինդ հաղաբ շունչ ունեցող հայ գյուղ մը, միմիայն Սով—արքային զոհած և յերեք հազար շունչ»...

Սովը կատարում է իր առատ հունձը: Նա իր հերանների մեջ առ-նում է վոչ միայն քաղաքը, այլ և գավառը: Ձորացած, անդառ ու-ղեղի, յերկաթյա ջրերի, անզգացում, բարբարոս հոգու տեր պետք է լինի մարդ, վոր անենի թալինի հայկական գյուղերը ու չոռակա, չղա-հուրի այդ անորինակ վոլորեղական դրոթյան մեջ տաղանկվող թըլ-վառներ կյանքից — գրում է «Արարատյան աշխատավոր» թերթի թղթակիցը: Թալինի ութ հայկական գյուղերում որական միջին թվով մեռնում են 60-70 մարդ: Յեթն թալինի հայությանը ամենակարճ ժամանակում ամենամեծ պարենի ողնությունը չհասնի, դուք այնպեք հայության վրա խաչ պետք է դնեք: Վերջում հողվածադիրը զայրա-ցած, սոսկալի դեպքերի տղավորութեան տակ բացականչում է. «Ին-ձիւն աքոռներում բազմած պարոններ, ավառմարիով շրջող բնկե-նք ու քաղաքացիներ, յեզվամարտութեամբ պարապող պարլամենտի պարոնայք անդամներ, մար ունեք ոգնութեան հասնի մահի ճիրաններում գալարվող մոզմարդիմ, անա թե վոչ հենց այժմվանից դուք ավելորդ եք, մեզ մի խաբեք, բավական եք...»

Ժամանակակից մամուլում հրապարակված պաշտոնական տոտոստիստիկան մահացածների մասին հետևյալ տեղեկութուն-ներն է տալիս:

Թալինի շրջանի ութ գյուղերում համաձայն 1919 թվի հու-նիսի «Արարատյան Աշխատավոր» թերթի տվյալների, մահացած-ների թիվը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում՝

Գ Յ Ո Ւ Ղ	Նախկին բնակ-չության թիվը	Մնացել է	Պակասել է
Թալին	2.200 բնակիչ	950	1250
Մաստարա	3 250 »	1726	1524
Գյուղու	1.100 »	550	550

Գ Յ Ո Ւ Ղ	Նախկին բնակ-չության թիվը	Մնացել է	Պակասել է
Ղորղու	1.375 բնակիչ	512	863
Դաղարու	950 »	431	519
Պաղարջուղ	515 »	225	290
Թալիշ (մեծ)	770 »	250	520
Թալիշ (փոքր)	70 »	13	57
Կար	1.117 »	650	467

Վերահիշյալ թվերից պարզվում է, վոր թալինի շրջանի ութ հայկական գյուղերում մինչև 1919 թվի հունիս ամիսը սովին, համաձայնական ու դաշնակցութեան այլ «բարեմասնություններին» զոհ են գնացել 11,247— հոգուց 5940 հոգի, կամ 50 տոկոսից ա-վելին (52,81 %) :

Ավելի տխուր պատկեր է ներկայացնում մահացությունը Պարմալի և Եջմիածնի շրջաններում: Պաշտոնական ցուցակա-դրութեան համաձայն, մինչև 1919 թ. սեպտեմբեր ամիսը այդ շրջանների հետևյալ գյուղերում մահացել է աղաքանակութեան ավելի քան 63 տոկոսը:

Գ Յ Ո Ւ Ղ	Նախկին բնակ-չության թիվը	Մնացել է	Պակասել է
Բյուր	2.650	1.042	1.608
(Սուրմալու)			
Եջմիածին	1.800	մոտ 800	1 000
Սարգսարատա			
(Եջմիածին)	4.200	» 1.308	2.892
Մուլա-Բալաղետ			
(Եջմիածին)	1.900	» 750	1.150
Ընդամենը	10.550	» 3.900	6,650

Յուրմալից «Սոցիալիստ հեղափոխական» թերթի թղթակի-38 1919 թ. մայիսին տեղեկացնում է—

«Փամիկ գյուղը, վոր մինչև հաղթն ունեցել է 2.500՝ անձ, մինչև մարտի 20-ը մնացել է 750 հոգի, Եվլիլարը՝ 2400 անձ, մնացել է 700 հոգի, Ալիգամարը՝ 1970 անձ, մնացել է 862, Ալիքլուն՝ 1.200, մնա-ցել է 450: Թեջլուն՝ 1212, մնացել է 700, այդպես նաև մյուս գյու-ղերը: Վերջին յերկու գյուղերն — գրում է թղթակիցը — իրենցից ներկայացնում են կատարյալ գերեզմանոցներ: Ալիգամարում առև

չիա, բոկ չիա, վոր թաղված մարդ չլինի, գյուղի գերեզմաններն առաջ տարի մեծածնների քիվն ավելի շատ է քան հարյուր տարվա քաղցրում: Ակերլու մասն է միայն 15-20 հոգի վորտեք վրա տեսնու ախն ել դեմքերն ուռած, մնացածները սովից տառկած հաց էլին տղերսում: Այս բոլորը սոսկ իրականությունն է, տեսնո չափազանցություն:

Ներքին գործերի և պարենավորման մինիստրությունն ավարտներին համաձայն Սուրմալիի դավառի 32.000 հայ բնակիչներին մնացել եր ընդամենը 17.000 մարդ, թուրքերից մեռել են մոտ 20.000: Մեծածնների ընդհանուր թիվը հասնում է մոտ 37-40 հազարի:

Այս տեսակետից բացառություն չեն կազմում և դաշնակցական Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Յերեվանը: Բժշկա-սանիտարական Միության կազմակերպող չնայած իրենց ամենորոյա լրիվ բեռնվածություն, չէին կարողանում Յերեվանի փողոցներից հավաքել մեծածնների դիակները: Չորս կողմ մայրերի վրա, պատերի տակ ամեն քայլափոխում մարդ հանդիպում եր մեռած, կմաղքացած մարդկանց: Նրանց մահամեծի դալարումները, քաղցի ու հիվանդության լաց ու կոծը լցնում եր քաղաքի մթնոլորտը, «կյանք» ու «չարժում» հաղորդում դաշնակցական մայրաքաղաքին: Ըստ Բժշկա-սանիտարական կազմակերպության ավյալների Յերեվանի փողոցներից հավաքել են դիակներ՝

1919 թ. հուլիսի 14-ին	— 23
» 15-ին	— 28
» 17-ին	— 21
» 18-ին	— 20
ոգոստոսի 14-ին	— 50

Նույն Միության ավյալներով Յերեվան քաղաքում 1919 թվին մեռել են ընդամենը՝ 14.000 մարդ: Այսպիսով քաղաքի 70.000 բնակիչներից միայն 1919 թ. մեռել է 14.000-ը՝ 20 %-ը կամ՝ հազարից 200 մահ: Իսկ ինչպես հայտնի յե Ռուսաստանի համար նորմալ տոկոսն է յեղել 2.7—2.8 կամ 1000-ից 27—28 մահ:

1920 թվին հունվար ամսում Յերեվանում մեռել են 1,291 մարդ: 948 քաղաքացիական դիակներից յերեվաններ յեղել են՝ 395. տղամարդիկ՝ 300, կանայք՝ 253:

Ամբողջ Հայաստանում ընտանիքների մեծադուլն մասը կորցրել եր միջին հաշվով 2-3 մարդ. շատ ընտանիքներ վոչնչացել էին սովից, նրանց խոշոր մեծամասնությունը մնացել եր տարանցիկ:

յերեվաններ: Մեծոռներ թիվը ամում եր յերեվանի տեսակա պարզեցվածով...

Սովին ու տարափոխիկ հիվանդություններին հեշտությամբ յերեվանը դնում անտեր ու անդնական դաղթականությունը: Նրանք մեծածն էլին, բնաջնջվում խմբերով, մասսայորեն: Մայրաքաղաքում, գյուղերում, պատերի տակ, աղբանոցներում, բաց դաշտերում ամեն տեղ, ամենուրեք փռված էլին մարդկանց դիակներ, կմաղքացած անչնչացած «կենդանի մեռելներ»: Միայն վաղաքայապատի մեջ 1918 թվին հունիսից մինչև նոյեմբեր, յոթ ամսվա ընթացքում մեռել են մատավորապես 3800 դաղթականներ: Մեծածնների թիվը որական հասնում է ավելի քան 40 հոգու:

Դաշնակ-ավանսյուրիստների իշխանությունը, վոր հենց ինքը և միտն ինքը գլխավոր պատճառ եր հանդիսացել քաղաքացիական դաղթականության սովի ու մահվան, վոչ մի գործնական քայլ չէին անց զորկելու դեթ մեծոռ աշխատավորության վերջին մնացորդը:

Իսկ դաշնակցության «մեծ դաշնակիցները» մասնավորապես Անգլիան, խոստումներից դատ, ոգնություն հհասով: Ամերիկայից ստացած քաղցր կաթն ու ալյուրը ամենից առաջ անցնում եր գաշնակցական ջոշերի և նրանց յուրայինների վորկորը:

Գաղցած ու անապաստան դաղթականությունը, հաղարներով մորեխի պես արշավում ու ամայացնում է ալը վայրերը:

1919 թ. «Աշխատանք» թերթի թղթակիցը դաղթականության «մեծ» մասին հետևյալն է պատմում՝

... «Թողած մեռելներու միս, փողոցներու վրա վաղորդ ձգված: Կռիկներու և տրեխներու կտորներ, մուկ, կատու, շուն որպիսի անվորական կերակուրներ են դարձած ժողովրդին համար: Բայց առնք ալ սպաներ են և ամենքը դաշտ յեղել և բոտի բուն նշանակությամբ անասունի նման կարծեն: Յերեկ հանդիպեցինք Այնթափ ջոշիցի Թարգիս Մանուկյանին, վոր յուր հինգ տարեկան մեռած յերեխայի դուրը դատարկած և հեռադրալը պարանոցին անցուցած թեթ թոնիրէ մեջ կկորովեր և կուտեր: Նման իրողություններ նոր չեն և պատահած են Բյալարև և Մոլլաբայազետ գյուղերու մեջ ալ... յեթե նորանոր սղծության միջոցներ չտեսնվեն միջավայրին դարհուրելի դերեղ-մանոց պիտի դառնա շուտով»:

Բացի «անսուրը» կենդանիներից, մարդիկ խորովում ուտում էլին իրենց հարազատ յերեխաներին: (Մարդակերության ջրջանից հետո Հայաստանի պատմության մեջ վորդան մեղ հայտնի յե առաջին անդամն է հիմք դրվում մարդակերությանը, վորի հիմնադրի մեծագույն ու պատիվը՝ ոլատկանում է դաշնակցությանը): Հերթը

մոտենում եր դաշնակ-միևիստրներին: Հենց այդ վոդով ել արտա-
հայտվում, ավելի ճիշտ սպառնում և ժամանակակից թերթերից
մեկը: «Հեռու չե այն որը բերևս, յերբ սովալլուկ բազմաթյուն-
ները կարսնցուցած ամեն պարտք ու գիտակցություն քարք
վրա չի բողբի մեր քաղաքական կյանքի բոլոր նորատեղծ հա-
տառությունների, յերբ անոթիներու (քաղցածների) հսկայական
գանգվածը տարերային քափով խոյանա մեր կառավարության ու
քարեկամներուն վրա և աննախընթաց անիշխանություն փլուզմի
մատնե մեր բովանդակ, առանց այն ել խախտու կազմակերպու-
կան կյանքը»¹⁰⁾

Քաղցած ժողովրդի, դաղթականության և կառավարության
միջև դեռևս 1919 թվին տեղի չեն ունենում սուր ընհարումներ:
Խմբապետների կառավարությունը ամեն անգամ թե դաղթակա-
նության քաղաքից դուրս վոնդելու և թե նրանց դիմադրությունն
ու ըմբոստությունը ճնշելու համար հարկադրված եր լինում դե-
մեկու դեմքի ուժի:

1919 թվի ապրիլի 2-ի № 89 գրություն մեջ — ուղղված դաշ-
նակցական կառ. վարչապետին, Արևմտահայ փախստականներու
գործապետ Վ. Տերոյանը գրում է. —

«Արևմտահայ գործադիր մարմինն իրողեք լինելով ապրիլի 19-ի
ցավալի դեպքին, յերբ հանրապետական կառավարության պաշտոնյա-
ների և գործող անդամների հրամանով հրազեն պարզվեց քաղաքի հրա-
դարակում անգն ժողովրդի վրա, հայանում և կառավարության իր
բառն բողբեն այս ստիկի և պահանջում և որինական պատասխանա-
տվության կանչել անգն ժողովրդի վրա կրակ քանալու հրաման տվող-
ներին և բարի լինել հայանել, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված
հանցավորներին պատժելու և նման դեպքեր կանխելու համար»¹¹⁾

Մայիսյան ապստամբության սկզբնական օրերին դաշնակցա-
կան կառավարության ներքին գործոց մինիստր՝ Արարհամ Գյուլ-
խանդանյանի ստորագրությամբ լույս է տեսնում հետևյալ կառու-
վարական հաղորդագրությունը՝

Ի դիտություն ազդարանության հայանում եմ, վոր վերջևս
Ամերիկայից յեկող ալյուրի ուշացման և ամերիկական ալյուրի պո-
հետների ուղղման պատճառով, Հայաստանում սկսված հացի ճգնա-
ժամը, վորի պատճառով կարգադրված և «օնդառու» կայանները
փակել և չեկի հացը քաղաքի ֆունտի իջեցնել յեղիպտացորենի հա-
խառը: Չնայած վոր պարլամենտի տող Հասարակությանը յաղապար-
կեցով այդ կացությունը, այնուամենայնիվ վորոշ չարամիտ մարդիկ

¹⁰⁾ «Աշխատանք» 1919 թ. № 6-ի խմբագրականը: Փերիկան.

¹¹⁾ Գետական Արևիկ Գ. 65 դործ 11. էջ՝ 108:

ողտվելով հանունից կաղձված ամբոխի միջամտությունից դրոնցիկ
նրանց թալանելով մի քանի փուտեր և ուտեստի կողախներ: Միևեցիակ
ձեռք առած միջոցներով ամբոխը ջրվեց և կարգը անմիջապես վերա-
հաստատվեց, մի քանի մարդիկ ձերբակալվեցին»:

Նմանորինակի մի շարք ընդհարումներ տեղի ունեցան դաշնակ-
ցական կառավարության և սովալլուկ ժողովրդի միջև Ալեքսա-
րում, Նժմիածնում, Բայազետում և այլուր: Հիբավի քաղցած ու
քաղաքած ժողովրդի տարերային յեկուլթի դոհ դառնաք դաշնակ-
ցական կառավարությունը, յեթե նա ժամանակին խիստ միջոցներ
ձեռք չառներ նրանց դեմ, յեթե չլինեյին մյուս կողմից արևմտա-
հայ բուրժուազիայի «նամկավար» կուսակցության պարագլուխ-
ները, վորոնցից մի քանիսը «աշիրաթապետի» համարով եյին ստա-
ցել այդ մասնանների աչքում և չնայած իրենց տակտիկական մի-
ջանի խնդիրների տարբերության հիմնականում, ինչպես այսօր
դաշնակցության ջատագովը ու պաշտպանն եյին:

Ձեռ ուղում յերկարացնել: Վոր իրող սովն ու համաճարակ հի-
վանդություններն եյին թաղավորում դաշնակցական Հայաստա-
նում, այդ մասին վկայում են վոչ միայն անկենդան մատերիալ-
ները, այլև կենդանի վկաները, վորոնք դժբախտություն են ունե-
ցել իրենց կյանքի միջանի տարիները անցկացնելու խմբապետա-
կան իշխանության դեկտատուրայի տակ ու կյանքի մի դիպվածով
դուրս են մնացել դաշնակցության «յերկաթյա որկնքի» շրջանակ-
ներից, բերելով իրենց հետ սովի ու մահվան յերկրից հարուստ
տեղեկություններ, դաշնակցության համար սպանիչ հուշեր: Բայց
քանի կոպեկ արժե այդ դաշնակների համար: Ով ուղում է լինի,
ինչպիսի վկայություն ուղում և թող տա, նրանց համար այդ մի-
նույնն է: Ձե վոր դաշնակցության համար կենսական անհրաժեշ-
տություն և, ցույց տալ, վոր իր պետականության ընթացքում
Հայաստանը միշտ հետադիմող, քայքայվող ու կործանվող մի յեր-
կիր, չի յեղել, այլ չնորհիվ դաշնակցության թաված «ջանքերի»,
նա ունեցել է և իր «դարդաքման», «ծաղկման» ու «գիթման» շրջ-
անը:

«Հայաստանի հանրապետությունը 1919 թվի սկզբներից մինչև 1920
թ. աշունը հսկայական թուլիք եր կատարել յերկրի վերալինության և
անտեսական ու քաղաքական դարդացման տալաքեղներում» — գրում է Ջա-
մալյանը:

«Տնտեսական բարդավաճման հետեվանքով այլևս սովը վերց-
ված եր մեր յերկրին, կյանքը սկսած ր մտնել իր նորմալ հոսանք
մեջ, այլևս վորբեր ու դաղթականներ չկային փողոցներուն մեջ» —
ձայնակցում է Խատիսյանը:

կա արդո՞ք, վորեն ճշմարտութիւն դաշնակցական «ազերքը» այս աստիճանի մէջ, թե դա նրանց հատուկ մի ավանդուրա յե: Պատասխանի համար ձայնը տանք հենց իրենց դաշնակցականներին: Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան նախագահ Ավ. Սևարեմյանը 1920 թվին Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսից դրած մի կոչում, մեղ հետաքրքրող հարցի մասին հետեւյալն է գրում. —

«Հայրենակիցներ,

«Ձեռքը մոտենում եւ եւ նա հասարակ արհամիրը եւ բերում առանց այն էլ ավերված հայ ժողովրդին, մեր վորերը մերի, ղողոշը, կեռաբաղց թափառում են փողոցներում, մեր դաղթականները, մեր դեղձուկ ժողովուրդը վորինչ, վորինչ ունեն իրենց եւ իրենց դավանեալ մերկութիւնը ծածկելու» («Սուտ եւ» կրայականիցի կատարանը)։

... «Հայրենակիցներ, պաշտանական եւ անպաշտոն օտարներ գնները բողբոջաց հողեած, մեղ եւ գլմում, պետք ե պատաղաբել, փրկել մեր ժողովուրդը այս ձմեռ, աղղային պատվի արժանիքի հարց ե գրված (sic) մեր առաջ, ժամանակն ե օտար աշխարհներ ապաստանած խորհեցիկ հայութիւնը մայր յերկրում տառապող իր յեղբայրներին սգնութեան հասնի:»

Ահաբեհի բոլոր մեծերին ու հորքներին աղերոցները մեր յերեսուն հազար զինվորներին, մեր ժողովրդին հազցնելու եւ ձեռնուռան միացնելը:

Հայրենակիցներ, հալաբեցեք հին ու նոր ամենից օվ յերկու զգեստ սենի, հալաբեցեք եւ մեր մանրիկ վորերի մեր ղողղողացող գաղթականների, մեր կիտմերի ամոթխած ամենված քույրերի համար: Հալաբեցեք շտապով կապեցեք եւ ուղարկեք Հայաստանը¹²⁾:

Ահարոնյանի այս վկայութիւնը, «մերի» «կիտաբաղց» «փողոցներում թափառող» «գեղջուկ ժողովրդի» «վորերի ու դաղթականութեան մասին ժամանակագրական կարգով վերաբերվում են դաշնակցական Հայաստանի այն շրջանին, յերբ ըստ Ջամալյանի «յերկրի տնտեսութիւնը ապրել էր դարգացման մի հոյակապ շրջան» եւ ըստ Խատիսյանի «այլեւ վերցված եր օովը», «վորեր ու դաղթականներ չկային փողոցներուն մէջ»: այստեղ տարբերութիւնը նրանումն ե միայն, վոր մեկը (Ահարոնյան) գրված ե այն շրջանում, յերբ իրոք միլիտանավոր մարդիկ բնաջնջվում էին մանգի պէս, քաղցի, մերկութեան, համաճարակի, սրտի ճանկերում. իսկ մյուսը (Խատիսյան, Ջամալյան) 1924—26 թ. թ. Փարիզի կոֆեններում, յերբ չնորհալ խորհրդային իշխանութեան այդ մասնակցը միջ միայն աղատադրվել, եւն սովից, անհետ բնաջնջել

12) «Ճակատագրա» Պոլիս, 1920 թ. № 353. 11 հունվարի:

օովի ուրվականը այլեւ ունեցել են տնտեսական քաղաքական կուլտուրական կյանքի գարգացման աննախընթաց վերելք:

Արդ, վորն ե ճշմարիտը, Ահարոնյանի, թե Խատիսյան-Ջամալյանի վկայութիւնը: Լսենք ուրիշներին:

— 1920 թվի հունիսի 24-ին Ջալալ-Ողլուց հասարակութեան ներկայացուցիչը հեռագրում ե խնամաապարութեան միլիտարութեանը, թե տգգարնակութիւնը ամբողջովին սովամահ ե լինում, մեռվան դեպքերը շատացել են, դուք յուր կատաստրոֆիկ ե»:

Ջամարվի գալաապետը հեռագրում ե. — «Դավալի շրջանի գաղթականութեան գրութիւնը կրիտիկական ե: Սկսած Նարագավից ֆիզիկ ճալա գաղթականութիւնը բախրվում ե փառքի տակ բոլորովին անգնական, ալառնում ե մեծ մահ, իսկ գալով փողոց չեմ կարողանում տանել այդ սովայի տեսարանը, վարում գտնվում ե զաւալվեցիկ:

Խնդրում եմ շուտափույթ ոգնութիւն մահի ձեռքից խելու այդ վաղորմեկներին»:

Նման արինակ հեռագրեր ասացվում են նաեւ Բասարդեշաքի, Նոք-Բայազետի, Դիլիջանի, Դարաբելիսայի, Ախտայի, Աշտարակի, Արարատի եւ Հայաստանի բոլոր մյուս շրջաններից:

Աշտարակից, 1920 թվի հունիսի 13-ին պարլամենտի անդամ վան Սնուշտիւն, հայտնի ավանտյուրիստ Սիմոն Վրացյանին հաղցն յաղրած իր մի նամակում հետեւյալն ե գրում. — ...

«Աշտարակի 5%-ից ավելին ներկայումս յենթակա յե քաղցի, հոյսով եմ, վոր ըս աշակցութիւնը չեա խնայի խոսելու ե համոզելու ուր հարին ե, շուտափույթ ոգնութեան համեմու ալառնից մեռնող ժողովրդին: Ետեկայում համարյա թե հաց չկա, յեղած հացի սուրբագառ վճարվում ե ֆունտը 150 արբիլով: «Ժողովուրդ» թերթի թղթակիցը Դարաբելիսի շրջանի Մաքաւմանը դրուլի մասին տեղեկացնում ե թե՛

«Այդ դուրը մի տարի ոտալ ունեցել ե 1300 շունչ բնակիչ, այսօր գրանցից մնում են միայն 800 շունչ, այն էլ քաղցած վիճակում»:

«Հայ. ժող. կուսակցութեան» Յերեւանի թերթը իր 1920 թ. մարտի 14-ի խմբագրականում գրում ե. —

«Հայաստանի տնտեսական կացութիւնը շարունակում ե վատթարանալ: Ամենայն արագութեամբ մենք գրում ենք դեպի ֆինանսական անտկութիւն, ե մեր դրութեան բարեկամ միջ մի նշույլ չի յերեւում: Այսօր մեր տնտեսական դրութիւնը շատ ավելի ծանր ե, քան թե մի քանի ամիս առաջ»...

Նույն թերթի սեպտեմբերի 25-ի խմբագրականում մենք կարդում ենք:

Հանրապետութեան ամբողջ աղգարնակութիւնն ապրում ե անտեսական դարձնող մահ սուր ճգնաժամ... Զունճը նոր ե վերջացել:

խիկ շուկայում հաց չէ՛ ճարվում, քաղաքային փողերի ափամ ջրին հոսքն էլ այնքան ունի ու ափաղախան է, վոր ուսանելն անհնարին է։ Մեզ սպանելու յին ցուրտը, սովը, հիվանդությունները։ Ո՞ր է յերկրի իշխանությունը, թո՛ւ չէ անում նա, ո՞ւմ համար գոյություն ունի, յեթե ժողովրդի մասին չի հոգալու, յեթե ժողովրդի ունեւթ չի զաւարճել ըստ իր անհատականութեան չի ապրում։

Վերջապէս պակաս տեղ չի թողնում և Դաշնակցության բնքան «Հատալ»-ը։ Իր «65 դիտակ» խմբագրականում գրում է. «Մի բողոք փոքր ձեռք կենտրոնանալ այս թիւերի վրա՝ որական 65 դիտակ միայն մայրաքաղաքում՝ պետութեան աչքի առջև, հապա ինչ է կատարվում հետքնիւմ անկողններում, ասենք մի Դարալադայում կամ Նոր-Բաքու գետում։ Այնտեղից ստացված տեղեկություններն ուղղակի սարսուռն է յին, կատարյալ կոտորած է տեղի ունենում մեր յերկրում, սով ու ցուրտը հնձում են անխնայ ու անհաշիվ և ամեն որ գերեզման են իջնում հազարավոր կյանքներ» (ընդգծումն իմն է, Վ. Գ.)։

Այնուհետև թիրթր պատմելով «Ճանճի պես» վոչնչացող դաշնակցության ղինվորների, Ալեքսովի, Պոլիգոնում «բառիկ բառի ճանակությունը կոտորվող» հազարավոր վորերի— դաշնականների մասին գրութը կորցրած հարցնում է «ո՞ր ենք դնում ապրում»։

(Ընթերցողը անպայման հիշում է խառնայանին)։

Կարիք կա՞ արդոք, այս ամենից վերջ, խոսել այն մասին, թե Դաշնակցության տիրապետության որոք ո՞ր է յին դնում այդպէս, մեկը մյուսի հետեւից, ամեն որ ու ամեն ժամ, խումբ—խումբ հողաբներով։ Միթե՞ պարզ չէ այդ և առաջին հերթին հենց իրենց, այդ վոյքերի գոյության հեղինակները՝ խառնայանների ու ջամալյանների համար։ Անպայման պարզ է, չափազանց պարզ, սակայն դաշնակցության շահերը պահանջում են ժխտել իրականությունը որդաբանի իրենց գործունեությունը։

Սյուպեռ ուրեմն հակահեղափոխական դաշնակցության կոթածանաբար քաղաքականության պատճառով, յերկրի անտեսությունը և Հայաստանի տեղական աշխատավորությունը անտես ու անողնական հեծում է յին դաշնակցական «դրախտալայրում» ոտք ու մտնված յերկրում, քաղցի, համաճարակի ճանկերում։ Մեղ էր մի պահ, վոր նա փչեր իր վերջին շունչը։

ԲԱՆՎԱՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ԱՐՈՒՔ

Մենք տեսանք, վոր արդունաբերությունը դաշնակցների տիրապետության շրջանում գրեթե խոստ քայքայվել էր։ Այլապէս, Դաշնակի հանքերը դադարել էին գործելուց, բանվոր-

ները մեծամասամբ քաշվել էին իրենց գյուղերը, դադարում էին գյուղատնտեսությունում և հակադաշնակցական աղիտացիայով։ Նույն դրութեան մեջ էին նաև արդունաբերական մյուս գյուղերում աշխատող նախկին բանվորները։

Դրանք իրենց գրադունելով գյուղացի, հողագործ էին, բայց յերկար տարիների բանվորական կյանքն ու աշխատանքը խոցելինք էին դրել նրանց վրա։ Նրանց մեջ ուժեղ էր կոմունիստական դադարների աղղեցությունը և չէր մարել հեղափոխական պայքարի վողին։

Յեթե կնարի աւենանք, վոր այդպիսիները գյուղ էին գնացել միայն Հայաստանի արդունաբերական կենտրոններից այլ և հակահեղափոխական Մուսավաթի, մենչեվիկների ազդեցին քաղաքականության շնորհիվ քշվել էին Ադրբեյջանից, Վրաստանից ինչպէս և այլ վայրերից, ապա կտեսնենք, վոր նման բանվոր-գյուղացիների կամ գյուղացի բանվորների թիվը Հայաստանում բավական մեծ էր, գրանք էին, վոր բնչպէս մայիսյան հերոսական ապստամբության օրվապէս և նոյեմբերյան հեղափոխության օրերին ամենապիսի հանդես էին գալիս վորպէս հեղափոխության ակտիվ մասնակիցներ, ապստամբ գյուղացիության կազմակերպիչներ ու ղեկավարներ։ Իրենց տնտեսական դրութեամբ ապրանք-գյուղացիները գրեթե չէին տարբերվում մնացած բանվոր-գյուղացիներից։ Յերկուսի տնտեսական կապահող ու հողագործի գյուղացիներից։ Յերկուսի տնտեսական կապողություն էլ թելադրում էր նրանց դժգոհ լինել տիրող կառավարությունից և պայքարել այդ կարգերի դեմ։ Այլ եր դրութեան տեղի վայրերում, վորտեղ մաուզերի և մարակի տհ ու սաղաթով վայրերում, վորտեղ մաուզերի և մարակի տհ ու սաղաթով կապել էր բանվորներին ծանր աշխատանքի հետ։ Դրութեամբ ապրում էին անհրաժեշտ մատերիալները ստորգնահատելով և քաղաքում տալու այդ բանվորների տնտեսա-իրավական դրութեան մասին։ Այդ ուղղությամբ մեր կատարած մանրէրն էին պարզապէս, թե ժամանակակից պարբերական մամուլի մեջ և թե դաշնակցությունից մնացած արխիւներում ապարդյուն սնցան, չհաշված յերկաթուղայինների վերաբերյալ յերկու ուղիք ընկերների հետ միասին հայտաբերած մի քանի նյութերը և բանվոր-ծառայողների մասին մի յերկու կողմնակի փխջութեաները, վոր և հրապարակում ենք սուրբ։

Խնամատարություն և աշխ. միջխառնության 1919 թվի սեպտեմբերի 28-ի մի դրութեան մեջ մենք կարդում ենք.—

«Վերջին ժամանակներս թե բանվորության և թե ծառայող-

Ներքին կոպտից բարձրացվիլ գլխավորներ ևն ընդամենը մի-
ջնապարտութեան այն բռնութեանները և կամաւորականութեանները
միասին, Վերոնց յենթա յեն բանվորութեանն ու ծառայողները, թէ
հարաբարակական, թէ մասնավոր և նույնիսկ պետական հիմնաքնու-
թեաններու :

Յուրաքանչյուր հիմնարկության կառավարիչ, յուրաքանչյուր պրոֆեսորանոցի կամ դործարանի տեր առանց քննության կամ որոշուով վորոշված ժամանակամիջոցի ազդարարման արձակում և պաշտոնից այս կամ այն բանվորին կամ պաշտոնիակյին, սովի մատնելով տնտեսական այս ծանր պայմաններում ծառայողի ընտանիքը: Ձևայելով Ց-ժամյա բանվորական որվա որենֆի, շատ տեղերում աշխատեցնում են բանվորներին 11-15 ժամ: Բացի այդ շատ դեպքերում բույլ և տրվում դեպի աշխատողը գարծանների և կառավարիչների կողմից վերին աստիճանի կոպիտ վերաբերմունք—մինչև անգամ հայեցանքը և ծեծը»...¹⁵⁾

Այս դոկումենտը պարզ ցույց է տալիս, թե ինչ ապրիմանք էր իրավադուրի էյին բանվորները, և ինչպիսի ծանր պայմաններ էին էյին դոկումենտը նրանք—ամեն բոլոր յանձնակա աշխատողները կամա- յակախոսությամբ և նույնիսկ ծնծին:

Ստալին վատթար պայմանների մեջ էր դառնում յերկաթու-
գային բանվորութեանը: Որեց որ աճող թանդութեանը, դրամի
հոգսի տուապեւական տնկումը, ապրանքների կրկնապատկումը և դրանքի
ապրանք բարձրացումը սպեկուլյացիայի աճումը և այլն և այլն
բաժնիւրների կյանքը դարձրել էյին անտանելի: Հաճախակի մի
կտոր ալտալիստուն հաց ձեռք բերելու համար նրանք ստիպված
էին կամ վաճառում իրենց տնային իրերը, կամ կարա-
պիները: Մովը, աղքատութեանն ու թշվառութեանը նրանց կյան-
քի անբաժան ընկերներն էյին դարձել:

«Տնանտական ճշմարտամբ, յերկաթուղու վրա աշխարհի դրուսթյան և հասել, վոր աշխատանքները ուղղեցին կարելի յե համարել — կարողութեք նախարարներին խորհրդին ուղղած հաղորդակցութեան նախարարին 1920 թ. սեպտեմբերի մի դրուսթյան մեջ, մինչև այժմ ստացած ասկա-վաքանակ աշխարհ ողորդած և և մոտ աղաղակում նոր աշխարհ առա-նախարար հույս առաջի՝ չունենք»:

Դաշնակցական կառավարության վարչապետին ուղղած մի հեռագրի մեջ, Ալեքսյուից Ալթունյանը գրում է.—

Պարոն վարչապետ, Ձեզ հայտնի յե լինելու անշուշտ մեր յերկաթ, ծառայողների դրուժյունը, վերջին որերս ալ, կացությունն ու վիճակն զան վատացալ, շատ վատ և անգրագասնութ մնալ յերկաթապային և համ.

13) *Աւարիիվ. դարձ 1843, ԼՂ՝ 23 Ֆուն 67.*

ընտանիքից ման զործերէր չլըս, ոչ առտուի 14-ըջ արդեն ալ լուր չունենը և Ֆառայողներն աշխատում են սովի մատնված: Ձեղ անծանօթ չն ալ չհանդամանըը և չնայած մեր ոռնկները կրկնադատվել և, յետապագայ-վել են և շուկային անհրաժեշտ մթերքները դնելը: Դո՛ւրսային տղայ-մանները մե՛ջ են ապրում անցանքս և չեկվոր ծառայողները, այժմ մե՛զ փնտրակիւ ենը խիտ ջորցակաղրության և կըրճապում ենը ջորցակից նրանց, ովքեր ցանը ունեն և ուրիշ առկաճություններ:

Դիմելով Ձեզ, խնդրում ենք պետական միջոցներով կարգադրե-
լավարարել յերկաթուղականների անցանքս և յեկվոր մասին: Դիմե-
լով ձեզ, մենք լիահույս ենք, վոր ձեր վճարական կարգադրութեանը
չի ուշանա և մենք ամենամոտիկ ապագայում բավաբարված կլինենք¹⁴):

Բանկոթրութեան նյութական վիճակի մասին աւելի լրիւ գա-
ղափար ե տալիս քննիչ Հանճաւաժողովի 1920 թ. սեպտ. 10-ի նա-
խարարապետին ներկայացրած գեկուցադիրը:

Հ. Հ. ՊԱՐՈՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԳԵՏԻՆ

«Զեր կարգադրության համաձայն, հանձնաժողովը ընենելով Զ. Գ. Դավթյանի յերկաթուղու ծառայողներին և բանվորներին տնտեսական դժգոհությունը պատիվ ունի ղեկուղելու հետևյալը.

Ա. ՀԱՅԻ ՆՆԴԻՐԸ.— Հանձնատիրոջ քննելով բանվորներէ դարձած խոնր հասցէ անտակետեց, դտայ, վոր խապտէ անբալաբար Ե յեղորձ մինչև որ տրված օժանդակությունը: Այս շրջանի ծառայողները և բանվորներն ալլուբ ոտացել են:

Գոյիւ ամսին	13	արիւս	համար	միջև	$1\frac{1}{2}$	Ֆ.	ճանաչողին	և	$1\frac{1}{4}$	Ֆ.	252
Հունիս	16	»	»	»	$1\frac{1}{2}$	Ֆ.	»	»	$1\frac{1}{4}$	Ֆ.	»
Հուլիս	25	»	»	»	$1\frac{1}{4}$	Ֆ.	»	»	$1\frac{1}{2}$	Ֆ.	»

Իսկ ողորոտսից մինչև որս այս աստուծին վաշինչ չի տրված: Դա-
դաքի շուկայից հաց գնելը, բանվորների համար նախապես անհնար է.
վորովհետև նախ՝ յիրեկաթ ժամանակ ե պետք սպասելու համար և յնք-
նորով՝ հաճախ չի ճարվում: Եռեկայի հացից ողորովողները թիվը շատ
չնշին ե. ըստ տրված վիճարկյունների միայն 10 տոկոս:

Բ. ՌՈՃԻԿՆՆԵՐԸ.— Հաղահաղ բազմաթիվ անգամներ կատարված
դիմումներին, ուժեղները կանոնավոր և ժամանակին չի արված։ Այս-
պես հունիս ամսի ուժեղը վճարվում և ողորտոսել 20-ին, առանց
վեժվան, հունիսիս հավելումը և ողորտոսել ուժեղը մինչև սրբ չի
ված։

Գ. ՎԱՍԻՆԵԼԻՅԻ ՈՒ ՀԱՅՈՒՍՏ.— Ձեռյաժ Վաթ բանվորները և Ժառանգյալները առհերկից կողակի վառելիքի և լուսավորութեան հասարակութեան, ապրիլ ամսից սկսյալ վաճ մի վառելիք չի տրվում: Ձի տրված մասնավորապես բանվորներին հասարակ հագուստը: Ծանոց տարրի և, զոր ներկա պայմաններն մեծ բանվորը հնարավորութեան չունի հագուստը պահելու, վոր իր ծառայութեան անհրաժեշտ և:

14) Նույն տեղ, գործ № 154. Էջ՝ 404 Ֆ. 65:

Դ. Հիվանդութեան Ներհանգրվանքը.— Շնորհիվ անհետական այս անհայտապաշտանների, հիվանդությունները մեծ ծավալ ստացել են ծառայողների, և նրանց ընտանիքների մեջ: Համաձայն բժշկի վկայության Մարկայիս ծառայողների 80 տոկոսը հիվանդ են, գլխավորապես մաշկաբանական: Այս կացության հետևանքով ծառայողների ու բանվորների մեծ մասը չի ազդում այլևս մնալ իր ծառայության մեջ¹⁵⁾:

Բանվորների մասնապական դժգոհությունների, գործալքումների արատառները ուսումնասիրելու, նրանց անտեսական դրությունը բարելավելու» նպատակով կազմված այս քննիչ Հանձնաժողովը, սակայն դաշնականի ալյուրինակ ուրիշ Հանձնաժողովների նման, մասնաժողովի տեղին թող փչելու միջոց եր և ուրիշ վճարներ չունենա անելու և չարեց բանվորության համար:

Այդ դառն ճշմարտությունը ստիպված է խոստովանել և բժ. Կարապետյանը: Ահա թե ինչ է դրում նա.—

«Բավական չերիար ժամանակ է անցել, վոր քննիչ Հանձնաժողովը ձեր և ա. նախարարապետի կողմից նշանակված այցելեց, ծանոթացավ յերկաթուղու բանվորների և ծառայողների դրության հետ, բայց մինչև որո մենք վոր մի պատասխան չենք ստացել: Այսպիսով արդեն գիծը կանգնել է ու բանվորները չեն դուրս յեկել աշխատելու, հաց չի ունի պատճառով չեն աշխատում Արաբա կայարանից մինչև Ուլախանլու, և շատով չեն աշխատիլ և մյուս տեղերում: Իսկ ինչ վերաբերում է յերկաթուղային միլիցիայի սխաղորդություններին» վերջ չունի: Յերեկ մենք հանդիսատես յեղանք նորից մի ծեծի, վորի մասին մեզ տեղեկացրել ենք: Խնդրում ու պահանջում ենք վերջ տալ տանջանքներին՝ թե՛ անտեսական և թե՛ իրավական»¹⁶⁾:

Չափազանց ծանր եր՝ նաև բանվորների իրավական դրությունը: Զուրկ լինելով աշխատանքի պաշտպանության իսկական պրոֆեսիոնալ կազմակերպություն ունենալու իրավունքից, նրանք ամեն բոլոր յենթակա ելին դաշնակցական այս կամ այն Գարիշների սանձաբաժնիության, նրանց բռնություններ ու կապերից:

Հիշենք մի փաստ միայն:

1920 թվի հոկտեմբերի 16-ին Ալտո-տրանսպորտի կառավարիչ՝ Գ. Անեմյանը ի պատասխան Հաղորդակցության միլիտարության գրության շիգրան Ղազարյանի բանտարկությունից հետո՝ գրում է.—

«Շոֆեր՝ Տիգրան ՂԱԶԱՐԳԱՆԵՆ առույն մինչև յերեկոյան ժամի 3-ն աշխատելով իր մեքենայի վրա, կթողու ու կերթա իր տունը ճաշի:

¹⁵⁾ Նույն տեղ. գործ 154. Էջ՝ 482 ֆ. 65:

¹⁶⁾ Նույն տեղ. գործ 154. Էջ՝ 481 ֆ. 65:

այդ. Գաղազունին կուգա կլինառե շոֆերը և կանչել կուտա իր տանից: Տիգրան Ղազարյանը կուգա, յերբ իրեն կհարցնեն, ինչպե՞ս չես աշխատեր, նա կպատասխանե, յես հողած եմ, ասոր վրա պր. Գաղազունին կրարկանա, կըսե՛ յես քեզ հրամայում եմ պիտի աշխատես և նա նորից կպատասխանե,—յես հողած եմ. ասոր վրա կկանչեն միլիցիան և բանտարկել կուտա: Պր. Գաղազունին կերթա ընկեր Համո Ոհանջանյանի մոտ կդառնա շոֆերին պատմությունը, ասոր վրա ընկ. ՀԱՄՈ Ոհանջանյանը կհրամայե շոֆերին բանտարկել յերեք ամսով:

Շոֆերն առաջին կարգի շոֆեր է, լավ է աշխատող, մանապես հիմա շատ կարիք կա շոֆերներին¹⁷⁾:

Բանվորության դրությունը ավելի յե վատանում հատկապես մայիսյան ապստամբությունից հետո, դաշնակցական ռեակցիայի և ուրերին: Ամենուրեք իշխում է հարկադիր աշխատանքը, սահմանափակվում են և վերացվում բանվորների ընդունման և հեռացման ինչպես նաև իրավունքների պաշտպանության գործում պրոֆ. կազմակերպությունների միջամտությունը և այլն...

Հաղորդակցության նախարարի ոգնական Ոհանջանյանը 1920 թվի հուլիսին հեռագրում է Ալեքսյուլ—պատճեն բոլոր կայարանապետներին, հայտնելով, վոր «Միլիտարների խորհուրդը վորոշել է, վոր բանվորների և պոչտոյանների ընդունելությունը և արձակելը կախված է միայն յերկաթուղու վարչությունից, իսկ բանվորական պրոֆեսիոնալ միությունը իրավունք չունի խոսել վերջ ալյուրի հարցերի մեջ»: Վերջում ալ. Ոհանջանյանը ավելացնում է՝ «այդ վորոշումը գործադրել անշուշտ»:

Բանվորների մասնապական գործալքումների, գործադուլային շարժումների առաջն առնելու նպատակով դաշնակցական կառավարությունը դիմում է ամենախիստ միջոցների: «Անբարեհույս, խռովարար տարրերին զինագրում են և ուղարկում Ֆրոնտ, ավելի վտանգավորներին բանտարկում և վորպես «հակապետական»-ներ հանձնում արտակարգ դատարանին: Վերջապես դաշնակցական կառավարությունը 1920 թվի մայիսի 5-ին բանվոր ծառայողների գործադուլների դեմ հրատարկում է մի որոշում: Ահա ինչպե՛ս այդ:

«Նկատի ունենալով հայրենիքի և պետության բացառիկ վիճակը՝ կառավարությունը հետևյալ կարգերն է հազտառում պետական ծառայողների և բանվորների համար.

ա) Պետական կառավարության ծառայողների և բանվորների գործադուլը համարվում է պետական հանցանք և նրա հետևանքով պետք է պատժվեն իրեն պետական հանցավորներ:

¹⁷⁾ Չեռաբիլի. գործ № 156 Էջ՝ 94. Փոնդ 65:

Բ) Պետական ծառայողների և բանվորների առկազման և բն-
դրանքի վերաբերյալ կարգերը յեմբարկվում են քաղաքացիական ծառայող-
ության նախարարների իրավասությանը»:

Հաղորդակցության միջոցների ողնական Ոհանջանյանը իր
հոդվածները 7-ի № 1347 հեռագրով հայտնում է ըստ յեմբարկված-
վածների պետություն, վերաբերյալ հիշեցնեն բանվորների միջոցառ-
ումների խորհուրդի վերաբերյալ—ամբողջ Հայաստանը պատերազմական
դրություն մեջ լինելու մասին և դրուշանան հակահատուկարական,
անպարտաճանաչ դործողությունները, անպայման լինեն իրենց
տեղերում կարգապահ, հակառակ դեպքում նրանց նկատմամբ ևս
անպայման կդործադրվի զինվորական դրությունի նախատեսված
ընդեր միջոցները:

Հաղորդակցության նախարարի հատուկ հրամանով վերաց-
վում է բանվորների արձակուրդի, հանգստանալու իրավունքը,
վերաբերյալ տաժանակիւր աշխատանքի պատճառով բանվորու-
թյան մեծ մասը, լինել եր իր պոստերը և հեռացել դյուղերը, իսկ
ժամանակավոր արձակուրդի զնացողները սովորաբար այլևս չե-
լին վերադառնում: Ահա այս յերևույթը կանխելու նպատակով
է, վոր յերկաթուղային փերումյանը իր № 74 շտապ շրջա-
բերականով հրահանդում է յերկաթուղու ողդաններին և միլի-
ցիային, հայտնելով, վոր «անպատեբերի 4-ից արդելում է ար-
ձակուրդ տալ մի վորեն ծառայողի, արհեստավորի և բանվորի»:

Այս մի քանի վատտերը, վորոնք ի դեպ շատ հեռու են բան-
վորության դրություն մասին ամբողջական դադարաբար տալուց,
անհերքելիորեն անպաշտոնում են տնտեսական-իրավական այն
ծանր ու դժոխային պայմանները, վորի մեջ դրոնվում էլին բան-
վորները դաշնակիների տերապետության շրջանում. միշտ յենթա-
կա իմբատական կառավարության հալածանքներին ու ճրն-
չումներին: Այս ամենից վերջ հասկանալի յէ, վոր նրանք վոր
միայն չէլին կարող լոյալ դերը բոնել դաշնակցության նկատ-
մամբ, այլ անպայմանորեն դադանի թե ակնհայտ ակտիվ պայ-
քաբ պիտի մղելին նրա դեմ:

Հենց այդպես էլ յեղավ: Տարիների ընթացքում կուտակվող
հակադաշնակցական դժգոհությունները պոթվեցին 1920 թվի
մայիսին, հանձինս մայիսյան փառապանծ ապստամբության:
Բանվորների ու նրա կուսակցության, կոմունիստական կուսակ-
ցության դեկավարությամբ, աշխատավորական լայն զանգված-
ների ակտիվ մասնակցությամբ, հերոսական կռիվները դաշնակ-

ցության դեկատուրայի դեմ շարունակվեցին մինչև նոյեմբերը,
մինչև վերջնական հաղթանակը:

ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՈՐՈԳ

Դաշնակցության սոցիալական եյուրթյան համար միանգա-
ժայն ընտրոչ է նրա գյուղացիության նկատմամբ վարած քաղա-
քանակությունը:

Իր տխրահույս պետական դործունեյության ընթացքում
դաշնակցությունն ինչպես տնտեսության մյուս ասպարեղներում,
նույնպես և հողային հարցում, աննշան փոփոխություններով,
կիրառում էր իր նախկին տերերի՝ ցարական և ժամանակավոր
կառավարության քաղաքականությունը, վոր հարադատորեն յու-
րացրել էր նա յերկար տարիների ընթացքում: Հողային հարցն
Անդրկովկասում, վոր ցարիզմի գաղութային քաղաքականության
չորհիվ այնքան բարդացել, կնճոռովել էր, յերկար տարիներ
ծառայելով մի կողմից կալվածատերերի ու կուլակների դարգաց-
ման և մյուս կողմից՝ գյուղացիության պառակերկացիայի ու
պրոլետարիզացիայի յենթարկելու նպատակին, անհետևանք չե-
անցել ինչպես Անդրկովկասի, նույնպես և Հայաստանի գյուղա-
ցիության համար:

Մեզ մոտ ևս մշակելի և բերրի հողերը կենտրոնացել էլին մի
բուռն կալվածատերերի ու կուլակների ձեռքում, վորոնք ունենա-
լով տնտեսական այդ հնարավորությունները, բարբարոսաբար շա-
հագործում, մինչև վերջին շունչը ծծում էլին աշխատավոր գյու-
ղացիության աշխատանքի հյուրերը, պահելով նրանց կախյալ,
հորտական, լավադույն դեպքում «աղատ» կապալաւորող վիճա-
կում: Եղմիածնի վանքի պատմական կալվածքները Հայաստանի և
Անդրկովկասի բաղմաթիվ վայրերում, հայտնի Գեղամայաններին՝
Նոր-Բայաղետում, Կոտայքում, Բժնիում, Ծատուրյաններին՝ Ար-
գաքյանքում և բաղմաթիվ այլ մանր ու մեծ կալվածատեր-հողա-
տերերն արարատյան հարթավայրում (Հրադանի շրջան) ու Հա-
յաստանի լեռնային մասերում (Ախտա—Մելիքի գյուղ, այժմյան
Ռնդամալ և այլուր) շահագործման ու կեղեքման միջոցով «փառք»
և հարստություն էլին կուտակում մի բեկեռում, աղքատության
և իրենց հետագա դերեղմանավորներ, հեղափոխության մարտիկ-
ներ՝ մյուս բեկեռում:

Բաղմական և հիշատակել անցյալի գեղարվեստական գրական-

նությունը, չնայած պատմական այս պրոցեսի ամբողջական պատկերը տալու նրա խիստ վիճելի լինելու հանգամանքին, դադարեցրելով համար, թե քանի դուռնի արժեք են ներկայացնում դաշնակցական որսպահառ «թերեւորեցները» Հայաստանի մի «միասնական դասակարգ» համարումը: Բայական է, ասում եմ, թեկուզ այդ, համոզվելու, թե միաժամանակ վորքան սխալ է հակադիտական են նաև ընկեր Ս. ԿՍՍՑԱՆԻ պնդումները՝ Հայաստանի միայն «մամր ու աղքատ գյուղացիական տնտեսությունների» «դասակարգային խմբ անազոնիզմից զուրկ» յերկրի լինելու մասին:

Փոփոխության յենթարկվել էր, դեթ ամենաանհշտն չափով, գյուղացիության դրությունը դաշնակցների որով, կրճատվել էր գյուղատնտեսական բառարկների, հողագործի և սակավահող գյուղացիների թիվը: Իրագործվել էր հողն աշխատավոր դաշնակցուն — լողունը: Վո՛չ: Հաղար անգամ վո՛չ:

Յարկի մի կործանումից հետո Անդրկովկասի բարձրագույն իշխանությունը՝ այսպես կոչված Սեյմը, կամ ինչպես Դաշնական կասեր հակահեղափոխության այդ բունը, գյուղացիական ծախսվող շարժումները, նրանց կողմից կալվածատիրական հողերի հեղափոխական ճանապարհով բռնադրավումը կանխելու, մաքրել հանգստացնելու նպատակով, 1918 թ. մարտի 7-ին հրատարակեց կալվածատիրական և այլ հողերի գրավման և շրջանային հողկոմներին հանձնելու տխրահույս որոշում: Առնվազն միամիտ պետք է լինել, կարծելու, թե հակահեղափոխական մենչեվիկների, դաշնակցների և մուսավաթականների և՛ միաբան, և՛ անմիաբան այդ վորքը, յերբեք ի վիճակի կլինեք լուծելու նմանորինապ սոցիալական, հեղափոխական խնդիրը, դրա համար ամենից առաջ նրանք պետք է հրաժարվեյին իրենց բուրժուական եյությունից: Յեվ ինչպես տեսնում ենք այդ որոշմի համար՝ վորպես հեղափոխության դեմ կռվելու միջոցի, ամեն ինչ արվում է, բացառութեամբ այն կյանքում կենսագործելուց:

Դաշնակները ևս չկամենալով վարկաբեկել իրենց գյուղացիության աչքում, վախենալով գյուղացիության դեպի պրոլետարական հեղափոխությունը շրջադարձի վտանգից, մայիսյան հայտնի հեղափոխությունից հետո, նրա ճնշման աղղեցության տակ, 1920 թվի հունիսին հրատարակում են իրենց հողային որոշումը, բոլոր վորի հողային հատուկ մարմինների միջոցով պետականացվելու յեր բոլոր մասնատիրական, վախուժային, վանքային և ընդհանր հողերը:

Սակայն, այս դեկրետը, ինչպես պետք է սպասվեր, իշարադաշնակցական նմանորինակ որոշումների մասում է անիրագործելի «ձայն բարբառո հանապատի»:

Բայց տեսե՛ք, թե ի՞նչ է տեսնում խառնայանը:

... «Վարչական որոնողական կարգի ձեռնարկումներն պետք է հիշատակել հողային որոնքի (հաստատությունը) հրատարակությունը, վորով Հայաստանի հողերը կաղապանացվեյին և կարվեյին աշխատավորներին»¹⁸⁾:

Պոչավոր սուտ: Առաջին կարգի կեղծիք: Կարող է արդյո՞ք խառնայանը փաստել, յե՞րբ, վորտե՞ղ և վոր կալվածատիրոջ հողերն են աղղապանացվել, ու տրվել աշխատավորներին: Իհարկե չի կարող: Չի կարող վորովհետև հանրահայտնի փաստ է. դաշնակցությունը վոչ միայն հողը չի հանձնել (և չեք ել կարող) աշխատավորության, այլ այդպիսի փորձ անգամ չի կատարել: Խառնայանը կատարյալ շանտաժ է սարքում, իր սովորության համաձայն գլխիվայր թարսում է փաստերը:

Վերցնենք ելմիւթները:

Ելմիւթների վանքը վոչ միայն Հայաստանում, այլ և վորջ Անդրկովկասում և Ռուսաստանում հայտնի յեր վորպես ամենախուր կալվածատերերից մեկը: Պետականացրե՞ց այդ ամենախուր կալվածատիրոջ հողերը, ինչպես պահանջում էր հունիսի 4-ի իր հողային որոնքը: Քավ լիցի: Դաշնակցություն վոչ միայն չիորձեց պետականացնել, այլև հայ սովալյուկ ժողովրդի անուղով ստացած սերմացույով և յեղներով կալվածատեր ելմիւթների հողերում կիսովի ցանքս արեց (19):

Ավելին: Իր սոցիալական եյության վողուն համապատասպան ձեռնարկումներով դաշնակցությունը վոչ միայն փորձ չարեց հողը հանձնել աշխատավորության, այլ և ամեն ջանք դորձադրեց գյուղում ամբալնեցելու իր սոցիալական հենարանի՝ կուլակության տնտեսական դիրքերը:

1919 թվի ապրիլի 2-ի յերեկոյան նխառում մինիստրների խորհուրդը ըննության տոնելով կալվածատիրական հողերի հարձե (Ձ՝ կետ): Վորոշում է. —

«Քանի դեռ չի մացված կյանքի մեջ հողերի համայնացման որոնքը, ընդունել կալվածատերերի իրավունքն իրենց հողերի վերաբերմամբ և համաձայնության դալով տերերի և կաղալուռների հեռ վերականգնել կալվածատերերի իրավունքը»:

Ահա, այսպես եր խլում դաշնակցությունը կալվածատերերից

գրական կարգադրութեան հակառակ և այդ մասին ելծիածնի համոյ նական ինքնանվիրութեան անհոգ վերաբերմունքը:

ՎՈՐՈՇԵՑԻՆ

ՅԵ. Շիրմաղանյանի հոդերն ուժով ցանկելու մասին, ինչպես ինչ Շիրմաղանյանն է վկայում, մենք արել ենք կարգադրութիւն: Իսկ թի ինչ հետեանք և ունեցել՝ մենք չգիտենք: Պ. Շիրմաղանյանի ներկայացուցիչը հայտնել էր մեր արած կարգադրութիւնները, սակայն նա յերբ անտեսում է, վոր դյուղական համայնքը հրաժարվում է կատարել մեր կարգադրութիւնները, պիտի մեզի հայտնէր այդ փասին, վարդապետ մենք կրկնէինք մեր հրահանգները: Նորից կարգադրութիւն է արված, վոր դյուղական համայնքը բավարարէ Շիրմաղանյանին»:

Այս կարգի ձեռնարկումները զատ, ինչպես հայտնի յէ դաշնակցութիւնն իր կազմակերպած «խաչակրաց» արշավանքից, (այդպես է անվանում դաշնակցական «Ռազմիկ» թերթը), Զանգիբազարի, Շարուրի և այլ թրքական վայրերի «մաքրումից» հետո, թուրքական «լեյալ» հոդերի հարձուծիս գրավելուց (յերեւի այս հոդերի պետականացման մասին է խառնիսյանի խոսքը) և «լեյալ» գյուղերը մաքրադարձելուց հետո, դաշնակցական պարլամենտը այդ հոդերը բաշխեց հողի և հողագործութեան հետ վրայ մի կապ չունեցող իր անդամների, պատկաւոր դաշնակցականների, ու նրանց տիկնանց, ինչպես և գյուղի կուլակների միջև: Ստեղծվեց մի նոր, պատմական յերևույթ, վորը դաշնակ-մի-նիստը Նիկոլ Աղբալյանը 1920 թվի ոգոստոսի 28-ին վարչապետին ներկայացրած իր ղեկուցման մէջ բնորոշել է վորպես « մի տեսակ անցողիկ կալվածատիրութիւն»:

Այսպես ուրեմն: Բոլոր փաստերը միաբերան վկայում են, վոր դաշնակցութեան քիկտատուրայի շրջանում հողային հարցը լուծվեց հոգուտ գյուղական բուրժուազիայի, կուլակութեան: Գյուղացիական լայն զանգվածների հողագրկութիւնն ու սակավահողութիւնը վրչ միայն չվերացավ, այլ ավելի արւեց ու խորացավ:

Դարալուդյալ, Նոր-Բայազետի դաւաճները զնացած պարլամենտական հանձնաժողովի կողմից 1920 թվի հունվարի 25-ին պարլամենտին ներկայացրած իր ղեկուցադրի մէջ, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը գրում է թե՛

«ԳԱՎԱՌԻ ԱՄԵՆԱՑԱՎՈՏ ՀԱՐՑԵՐԻՑ ՄԵԿԸ, ՀՈՂԱՑԻՆ ՀԱՐՑԵ Ե ՀՈՂԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑԱՄ Ե ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՈՍՏՆԵՐԻ ԶԵՌՔՈՒՄ»:

Ե. Սարգսյանը 1920 թ. փետրվարի 4-ին պարլամենտի 65-րդ նիստում Նոր-Բայազետի դաւաճի մասին արած իր ղեկուցման մէջ հայտնում է հետևյալը՝

«Ժողովուրդը հողագործի է, տեղացիներն անգամ չեն հիշում, քե

յերբ է հողաբաժանութիւն կատարվել, բացի այդ՝ այնտեղ ուղարկված կառավարական պաշտոնյան՝ Յեսայի Մ. Յոյլյան վոր պետական գաւազների վարչութեան ներկայացուցիչն է, յեկել է փոխանակ կարգավորելու հողի խնդիրը, ինքը պատճառ է դարձել դժգոհութեանների և մեն մասամբ զբաղված է յեղել անձնական գործերով»:

Ավելի հարուստ տեղեկութիւններ է տալիս Ելծիածնի դավ-համայնական վարչութեան 1920 թ. ապրիլի 24-ի (№ 253) «Հ. Հ. պարլամենտի Պ. Նախագահին ուղղված ղեկուցադրերը:

Այժմ շատ ուժեղ և սուր բնավորութիւն է ստացել ժողովրդի մէջ հողաբաժանութեան խնդիրը: Տարիներով հողագործի գյուղացիները պահանջում են հող և հողի հավասարեցում և արդեն իրենք սկսել են այդ գործը, վոր առաջ է քերել ամեն մի գյուղում հասմբ, մեկը, վարից հող պիտի կտրվի, իսկ մյուսը—վորոնց հող պիտի տրվի: Ամեն քր վաղարշապատ են քափվում հարյուրավոր գյուղացիներ, վորոնք առում են, հողային հարցը մենք դժվարեցում ենք վորոշել, յեկեք տեղն ու տեղը տեսեք, քննեք ու վորոշեք, քե չե մենք ստիպված պիտի լինենք, մեր յեղանակով, հղափոխական մանապարհով վնասելու այդ հարցը: Գյուղացիներ լուրջ է և յերբ մենք միջոցներ ձեռք չառնենք, իրենք առանց մեզ կտրվի ու դավով կլուծեն այդ և մամ շատ կարգեր, յերբ կուսակցութիւնը և մենք հողային կնճառու հարցում նրանց արգար պահանջին չբավարարենք, ապագայում հեշտ չի լինի նրանց հետ գործ ունենալ...

Պաշտոնապես հայտարարում ենք, վոր մեր գալատում այս հարցերն այնքան են սրութիւն ստացել, վոր յերբ մենք այժմվանից չվորոշենք, ապագայում դժվար կլինի առանց մեծ գոհեր տալու դրական հետեւանքի հասնել» (ընդգծումն իմն է, Վ. Գ.):

Զափաղանց պարզ է ասված: Տարիներով հողագործութեան պայմաններում այրվող դյուղացին պահանջում է հող և վոր ա-մենակարեւորն է նա սկսել է իր ճանապարհով, հեղափոխական ճանապարհով ձեռք բերել այն: Պետք է շտապել, յեթե վոր չենք կարող դյուղացիութեան հետ գործ ունենալ, առանց մեծ դո-հեր տալու: Ահա մի ամբողջ շրջանի դաշնակցական ղեկավարու-թեան ահաղանդը:

Այժմ արժե խառնիսյանին հարց տալ, յեթե դաշնակցութիւն-նր լուծել էր հողային հարցը, հողը տրվել էր դյուղացիութեան, ապա ի՞նչ հեղափոխական ճանապարհով հողերի բռնադրաման մասին է դաշնակցական վարչութեան խոսքը, վոր հողատերերի և հողագործի դյուղացիների մէջ է տեղի ունեցել կռիւլ: արդյո՞ք այդ կատարվել է դաշնակցութեան ղեկաւարութեան սրտը, իս-տիսյանի վարչապետութեան շրջանում, թե վարանցով-Դաշկովի Ժամանակ, յերբ ինքը խառնիսյանը Թիֆլիսի քաղաքագլուխ էր, ցարական պաշտոնյա:

Ահա, այս հարցին է, վոր պետք է պատասխանի զբնի մի հարկածով հողային հարց լուծող պարոն Սատիսուր:

Իայց մի՞թե միայն հողադրույթյունն ու սակավահողությունն եր դյուրացիության դժգոհությունների պատճառը: Մի՞թե դաշնակները բավականանում եյին հողը դյուրացիներից խլելով ու կուլակներին հանձնելով:

Ավա՛ղ:

Դյուրացիները թերևս իրենց յերջանիկ դեպքին հողադրույթյան ու դառն աղքատության ճանկերում, յեթե չլինե՞ր դաշնակ խմբապետների ծեծն ու բռնությունը, թալանն ու ավաղակությունը, կառավարության սպանիչ ու կոտորածները, ուղղակի է անուղղակի հարկերը և այլն, և այլն:

Ահա թե ինչու մենք անհրաժեշտ ենք համարում, վորպես իշխուստրացիա մի քանի փաստեր ել հիշել դաշնակցության այդ պատուհասի մասին: «Ռեկվիզիցիան հայկական հանրապետութեան մեջ» վերտառություն կրող հոդվածում, «Մշակ» թերթի թղթակիցը սեպտեմբերին Յեղվարդում կատարված ռեկվիզիցիայի մասին հետևյալն է հաղորդում.

«Հացահատիկների ստիպողական դրաման համար մեր դյուրն է յեկել լիազոր ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՅՎԱՅՅԱՆԻ արամադրության տակ մի դրամաբան պուլիսիոսներով, վորոնք և ղեկավարում են դյուրացիների տների խուզարկելը: Սուղարկությունները կատարվում են առանց դյուրական ներկայացուցչի մասնակցության, դրավածի համար առացականներ չեն տալիս, դրավում են ինչ իրենց դուր է դալիս — յուրը, թիսած հաց... դրավում են աչք տեսած ցորենի ամբողջ պաշարը: Յերեկ ԱՐԱՄ Մուրադխանյանի տնից տարան ունեցած բոլոր ցորենը. Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, նրանք ամբողջ այդ օրն ու այսօր սոսկալի հեծկտանք են բարձրացրել. սովամահ չլինե. լու պատճառով՝ յերկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում, բայց չուտով հասնում են և թույլ չեն տալիս»²¹⁾:

Դաշնակց. կառավարության ներքին գործերի բաժնի վարչին ուղղված մի դրության մեջ ասվում է.

«Մի ինչ վոր ՂԱՁՈ, վոր իրեն անվանում է ԴԱԼԻՂԱՁԱՐ և ՆՊԵՆԷՐ Զօհաբը կըրիստոսի դյուրում անկարգություններ են անում և Թալանում աղգարնակության, արածացնում դաշտերն ու այդինքնը: Ծրբաշնային կոմիսարն ուժ չունի կովելու այդ բանդաների դեմ: Նույնպես անկարգություններ է անում գեներալ Նաղարեկովի պահակախումբը և չտարի զորամասի ղուժակի ղինվորները: Դուժակի պես գեղապետ Տեր-

Մարտիրոսյանի հրամանով արածացվում են ցանքերը: Թալանաձագ խնդրում էմ շտապ կարգադրություններ, վորպեսզի վերջապետապես չքայքայվի աղգարնակությունը և արհեստական սով չստեղծվի»:
«Ժողովուրդ» թերթի սեփ. թղթակիցը, «Ֆեխիչեքեդի ցավերից» հարվածում գրում է՝

... «Որ չի լինում, վոր դյուր չմտնեն ու չպահանջեն զբառա նաստուններ, սայլեր: 1918 թվից սկսած մինչև որս դյուրի բնակիչները գտնվում են անվերջ պահանջների տակ, առանց ձայն ու ծալտուն հանելու տանում են այդ լուծը: Բաղերի, խոտանոցների, ցանքերի մասին ավելորդ է գրել, քան վոր չկա մարդ, վորին վնաս հասցրած չլինեն»²²⁾:

1920 թվի նոյեմբերին Բյուրական դյուրից Մկրտիչ Յադյանը գրում է. —

«Ամսույս 8-ին Եջմիածնի դավաճանական ինքնավարության տեղամ. Ա. Աղաջանյանը, նույն դավաճ. միլիցիայետե օգնական Հոյհաբը տաններկու միլիցիոսներով շրջապատեցին մեր տունը, բռնի կերպով տարան իրենց քեֆն ուղածի չափ հաց, դինի, մորթեցին իմ հիւ կաթնառու վոշխարը, յերկու օր քեֆ-ուրախություն եյին անում իրեք թեյիկել եյին դասալիքներ հավաքելու: Վերջն ել բռնի կերպով, առանց ռուսազրույթյուն տալու հափշտակեցին ինձից և տարան 38 փութ դարի մի զուկաչի, ինձ ել՝ 80 տարեկան ծերունուս միլիցիայետե օգնականը հաստ մտքակով անխնա ծեծեց... Նույն Արամ Աղաջանյանը յերկու ամիս առաջ նույն խումբ միլիցիոսներով հափշտակեցին ու տարան լեղաքը Հալովերդյանների յերեսուն դուրի վոշխարը»:

Վերջում անճարացած դյուրացին, ամեն ինչից հույսը կարած րս. ցուկանչում է — «Յես ծանոթ մինիստր չունեմ, ո՞ւմ դիմեմ, մի՞թե մեր յերկրում օրենք չկա, վոր ղեմաւորն (տեղական ինքնավարությունը) կամ միլիցիայետե աղատ են ու անպատիժ իրենց անսրեն աքաղաղներ համար»²³⁾:

Դաշնակցության կառավարության ճեղքների և դյուրացիության դրության մասին սլարդ դադափար է տալիս և հետևյալ դոկումենտը.

«ԱՂՅՆ»

«Մեծապատիվ պ. մինիստր

Մեծհարգո տեր,

«Շատ յերկար մտածելուց հետո վերջապես վճռեցինք ղեկել ձեզ և հայտնել մեր սարսափելի դրությունը, այն որվանից, յերբ դուք ուղարկեցիք տեղս ձեր սլարոն վաղադանցին, վորն իր ղինված մարդկանցով պատուհաս է դառել մեր գլխին, ահա յերեք ամիս է այն կալաքները, սոսկալի ծեծ ու քաշ և մարդկանց վախեցնելը չենք մտաւնա մենք յերեք. մինչև անգամ տաճիկների ժամանակ մենք այս դրությունը

²¹⁾ «Մշակ» (Հայ. Ժողովրդակ. կուսակցութ. օրգան, Թիֆլիս 1918 թ. № 199 օետ.:

²²⁾ «Ժողովուրդ» («Հ. Ժող. կուս.» օրգան) Յերևան 1920 թ. № 106 հուլիս:

²³⁾ Նույն տեղ, 1920 թ. № 194 26 նոյ.:

Թյանը չենք յեղել, այսքան կաշառք չենք տված, իսկ ինչ անում են իր ազատներն իրենց ծածուկ, եղել ասածուն և հայտնի: Մենք մի քանի հողի ժողովրդի կողմից ընտրվեցինք, սկսեց և դայինք ձեռք մտազանգատի, իսկ մի քանի տղերքը զգուշացրին մեզ, մենք ել ահա գրում ենք ու խնդրում ենք այս բարդույց աղատեք մեզ ի սեր տառնու, ել հալ չմնաց մեզ վրա: Յեթե մեր քաղաքը ղեկավարի յեղնի մենք կառնենք ու կուղարկենք նաչալնիկին: Մենք շատ ենք խնդրում այս Թուրքը պահեք դադանի, թե չե մեզ վատ կլինի»:

(Հեռագրում է 26 ստորագրություններ):

Միսիանի չըջանից «Ժողովուրդ» թերթի սեփական թղթակիցը նկարագրելով իրենց կոմիսարի, տեղական դաշնակ «չաթու քյասաններին» ամենորյա թալանի ծեծի ու մարդասպանություններին մասին, գրում է թե՝

«Այդ մարդիկ (դաշնակ կոմիսարը և իր պաշտոնյաները, Վ. Գ.), դյուղագու բախտն իրենց համար խաղալիք են դարձրել և խողում են մեր բախտի հետ մինչև որս ել... իրենց «ազդի գործիչներ» անվանելով, հենց իրենք մեր յեղկում անարխիա ստեղծեցին: Նրանք կռուրում էլին ճանապարհները, կատարում էլին սպանություններ, կողողառներ, անից հանում անտառ էլին տանում ու այնտեղ ծեծում, այն մարդկանց, վորոնք ուզում էլին իմանալ, թե կոմիսարները դյուղացիներին հավաքած վորդերը, ալյուրը, ցորենն ի՞նչ արին, ո՞ւմ վրա ծախսեցին: Ո՞վ կարող է համարձակվել հալվեցություն կանչել կոմիսարներին... Այս ամսի 7-ին հենց ինքը մեր չըջանային կոմիսար Զ. Տեր-Ղաղարյանը բռնեցրով թափել է Աղաջան Տ. Գալատրյանի յերկու տառանները, թե ինչու Աղաջանը համարձակվել է տեղիցը չկանգնել և կոմիսարի ձիու սանձը չբռնել: Նման գործերն անթիվ են... Այժմ մեր գյուղացիները ավստոսում են իրենց անցած որբին ու ամի. ծում են այս որբը, և միշտ ասում են «մեր կաշին ճանի մարդու մտքի տակով պիտի անցնի և ինչպիսի մարդկանց մտքիկի — արժանավոր, թե անարժանավոր, մեզ հարկավոր չե այդպիսի ազատությունը և վոչ ել այդպիսի «ազգային վերկիցների» գործի ցունի անցնելը»²⁴⁾:

Բացի դաշնակցական տեղական աղմկնիստարացիայից դյուղացիության վրին մի ծանր բեռ եր դարձել և դաշնակցական գործը: Չկարողանալով խնամել ղեկքի ուժով հավաքած բաղմաթիվ ղինվորականներին ու սպայությունը, դաշնակցական կառավարությունը նրանց բաժանել եր չըջանների վրա և կատարյալ ազատություն տվել. ով ինչպես ուզում է թող ապրի, միայն թե կովի ժամին պատրաստ լինի: Յեղ ինչեք ասես չէլին կատարում դաշնակցական գործերը, խմբերն ու խմբապետները: Միտումի ծանոթանալով կատարված փաստերին, մենք այսոր դժվարանում

ենք դաշնակցական «տղերքի» թալանն ու բռնությունները, աչխատավոր դյուղացիների ու նրանց ընտանիքների վերաբերմամբ դործադրած դաշնական տիպի ստոր ու քստմենլի արարքները, համեմատել ցարական բռնակալության պատժիչ արշավախմբերի, պլաստուն կողակներին դործողությունների հետ: Իսկ ինչպես գրում է ներքին գործոց նախարարի տեղակալ Սահակ Թորոսյանը 1920 թվի սեպտեմբերի 17-ի (№ 8613) նախարարապետին ուղղած իր մի գրություն մեջ. «Հայաստանում կատարված անկապուքյունների ու բռնությունների մեծագույն մասը կատարվում է ղինվորականների միջոցով»:

Դարալագյաղի դավ. կոմիսար Ն. Հակոբյանը 1919 թ. ոգոս-տոսի 17-ին (№—1106) դաշնակց. կառ. ներք. գործ. նախարարության վարչական մասի ղերեկատորին գրած իր գեկուցագրում ասում է.—

«Հեղառակ № 1516 որենքի, Դարալագյաղում գտնվող գործառերը մինչև որս ուղղեցին և շարունակում են ոգովել դյուղացիների քառաներից և սալերից ձրիարար, այն ել հսկայական քանակությամբ, վոչ մի միջոց ղինվորական իշխանության վրա այդ ուղղությամբ չի աղղում: Նրանք արդարանում են նրանով, վոր իբրե թե գրած չունեն և չեն ել ստանում: Զորականների կամայական գործունեությունը հարստահարության և հասցնում դավադիա առանց այն ել կեղեքված ժողովրդին. նրանց ամենորյա և բազմապիսի պահանջներն ու նրանց կատարել տալու միջոցները ծայր աստիճան զգվեցրել են դյուղացիությանը: Որոգ տարվածները շատ անգամ չեն վերադարձվում, յեղները մորթվում են, ձիերը, ջորիները, էլերը ծախվում կամ փոխվում են վատերով, վոչ մի հնարավորություն չկա ստուգելու այդ ղեկքեցի հեղինակներին: Դյուղացիք ուղղակի ոմբակոծում են կոմի. սարխալին խնդիրներով՝ հետ ստանալու մեկի էլքը, մյուսի սայլը, ձին կամ ջորին: Այլևորդ և հիւլ այգիների և բանջարեղենների մասին, վորոնք ուղղակի սխտեմատիկ վոչնչացման են յենթարկվել»²⁵⁾:

Դարալագյաղի դյուղացիության թալանն ու կողոպուտը դաշնակցական խմբապետների կողմից սխտեմատիկ և եղիլեմական բռնությ եր ստացել: Այդ բանը պատճառ եր դարձել բազմաթիվ լուրջ ընդհարումների Դարալագյաղի աչխատավոր դյուղացիության և դաշնակցական ղորքերի միջև: Դաշնակցական կառավարությունը խիստ վախեցած այդ ղեկքերի կորստաբեր հետևանքներից, նշանակում է ջննություններ, «մեղավորներին գտնելու և պատժելու» նպատակով: Քննվում են անկարգությունների պատ-

²⁴⁾ Նույն տեղ, 1920 թ. № 61 18 ապրիլի:

²⁵⁾ Պետ. կենտ. արխիվ. ֆ. 67, գործ 1819, էջ՝ 184:

Հատներն ու շափերը, յերևան են դալիս մեղավորները պարզվում
են, վոր մեկը չէ, յերկուսը չէ, այլ բոլորն են: Ով հասել է թաղա-
նել է, օվ կարողացել հափշտակել է ու բռնադատվել սկսած ամե-
նաբարձր հրամանատարից՝ վերջացրած հետին զինվորով: Այդ
քննութեան արձանագրութիւնները, արդիւնքները, Դարաւազյա-
ղի կոմիտար՝ Հ. Դավթյանը 1920 թվի օգոստոսի 17-ի № 1547
գաղտնի զեկուցման կէց ներկայացրել է գալառապետին, վորը և
պահվում է մեր Պետ. արխիւում: Այդ դոկումենտները անսահման
կարեւոր տեղեկութիւններ են հաղորդում մեզ հետաքրքրող հարցի
մասին, և յետ անհրաժեշտ եմ համարում ընթերցողին ծանոթացնել
այդ փաստաթղթերի մի քանի մանրամասնութիւնների հետ:

Յուր 1920 թվի օգոստոսի 17-ի № 1547 գաղտնի զեկուց. մեջ
Դարաւազյաղի կոմիտար Հ. Դավթյանը գալառապետին գրում է
հետեւյալը.—

Բանաժող հրամանից համաձայն, սրա հետ ներկայացնելով զին-
վորականների կողմից կատարած անկարգութիւնների մասին կազմած
արձանագրութիւնը, վորոնք տեղի յեն ունեցել ինձ վստահած դավա-
ռամասի Որթաքենդ և Բաշքենդ գյուղերում, զեկուցում եմ ձեզ, վոր
հիշյալ գյուղերում գտնվող յերկայան գումարտակի զինվորականնե-
րը, սկսած զինվորից մինչև սպան առանց ադմինիստրացիայի հետ հա-
րաբերվելու, կանչելով իրենց մոտ ադմինիստրացիայի անդակաւ ներ-
կայացուցիչներին, այնպիսի պահանջներ են դնում, վոր միանգամայն
անհնարին է կատարելը, իսկ յերբ վերջիններս բողոքում են անդադար
պահանջների դեմ, նրանք մտրակի տակ ստիպում են իրականացնել
նրանց ցանկութիւնները, ինչպես այդ հաստատում է կադմաւ քննու-
թյան առաջին կետը և այդպիսով ճնշման աղբյուրութեան տակ սղահում
գյուղական և հասարակական կոմիտարներին: Չինվորութեանը միան-
գամայն սանձարձակ է և չվախենալով իրենց պետերից, նրանք աղա-
թորեն ինքնիշխան և անխնայ կերպով մտնում են այդինքն առ բոս-
տանները քաղում չհասած մրդերը, ու վոտի տակ ապրիս բանջարե-
դէնները, բովական են, վոր իրենց ձեռքով մեղուներին մեղք են հա-
նում, վերցնում գյուղացիներից ցախն ու զանազան իրեր և չեն վճա-
րում վաճ մի կողմի: Յեղել են նույնիսկ այնպիսի դեպքեր, յերբ զին-
վորի մեկը ծախել է գյուղացուն իր վրայի շորը յուղով կամ մի ուրիշ
բանով, անցել է կես ժամ շախող զինվորը գնացել է գնդի տունը
խողարկել և նրանից բռնել իր ձեռքով ծախած շորը և բանադրել
նրան: Մի խումբով միանգամայն սանձարձակ զինվորայնութեանը իշում
ու հափշտակում է գյուղացունց նրա ամեն ինչը, կանգ չառնելով վաճ
մի միջոցի դեմ և համոզված լինելով, դիպցիլիմայի բացակայութեամբ
ապտոնառով նրանց վաճ վաճ վաճինչ չի կարող անել: Գյուղացիների շա-
տիքի տրամադրութիւնների հետ մոտ ծանոթանալուց հետո, յետ յեկա

այն յեզրակացութեամբ, վոր յերե շտապ կերպով կարուկ միջոցներ ձեռ-
չառնելն բարդութիւններն անխուսափելի յեն:

Չեկուցելով այդ բոլորի մասին յետ խնդրում եմ ձեզ փոխ-
գնդապետ Թարվերդյանին և նրա սպաներից, են ինչ վոր կառի-
տան Տեր-Ղուկասյանին յենթարկել տալ պատասխանատու-
թեան: (26)

Որթաքենդի հասարակութեան կոմիտար Նիկողայ Մանասեր-
յանը, Դավթյանին տված իր ցուցմունքների մեջ պատմում է
թե ինչպես Թարվերդյանի գումարտակի զինվորականները ներս
են մտնում իրենց գյուղը, հակառակ իր պահանջին՝ սպասել մին-
չև բարձր իշխանութեան կարգադրութեանը:—

«Կապիտանը վերջեց իր զինվորներին և սկսեց քանդել գյուղացի-
ների դեղերը, խոտերը: Խոտ հավաքած մամանակ,—ասում է Մանա-
սերյանը,—գյուղացիներից շատերը տրամադիր էլին հեռացնել դեղերին
մոտեցող կապիտանին և զինվորներին, բայց յետ հանդուստացի նրանց
և թույլ չէլի տալիս անդամ խոտը խոտել: Վախենալով թուրքիմացու-
թիւններից, յետ համոզում էլի վերջոված գյուղացիներին, վոր շու-
տով մեր գալառապետը կդա այտուկ և վերջ կտա նման բռնաբարու-
թիւններին: Նույն յերևութիւնները — ավերացնում է Մանասերյանը—
տեղի յետ ունեցել իմ հասարակութեան Բաշքենդ գյուղում, զեռ ավելի
վոտ: Այնպեղ զինվորները ձեռնել են մի պատվաժող և պարտաճանաչ
նեղբեւս Սահակյանին, քայքայել են անտեղ յեղած մեղուները, այդի-
ներն ու խոտերի դեղերը:

51 ամյա Յեմիրեմ Սակայանի (Որթաքենդ գյուղացի) վկա-
յութիւն մեջ ասված է.—

«Սրանից յերեք ուր առաջ ինձ մոտ յեկած Բաշքենդում կանգնած
զինվորներից յերեք—չորս մարդ, կալում տեսան թափած դարին, հար-
ձուկիցին դարու վրա և տարան 16 խուրձ դարի ձիերի համար, բացի
այդ, վերջնականապես քայքայել են խոտիս դեղը, ավերել են բոս-
տանը, վորտեղից տարել են մոտավորապես 3—4 փութ բանջարեղեն:
Ներ: Այս բոլորն արվում է բանուրյամբ, իսկ յերբ բողոքում եմ, նրանք
բարձրացնում են ատրնամակները և սպառնում, վոր կսպանեն: Յեռ
ինքս միանգամայն այս բոլորիս այնպես ճնշված եմ, վոր այս ծանր
մոմենտում, աշխատանքի ամենամանր վայրկյանին վախում եմ անգամ
տանից դուրս գալ:

Չգում եմ յետ, վոր յեթե դիմադրութեան նշան անգամ ցույց տամ,
նրանք իսկույն չարդ ու վշտով կանեն ինձ»:

Մակար Նիկողոսյանը, պատմում է՝

«Տաքենդում յեղած զինվորներն անցալ որն ինքնակամ կերպով
տարան բոսն մեկ խուրձ յոնջա, մի բոսն խուրձ ցորեն, յետ մոտեցա

և խնդրեցի դոն ցորենը չվառել, այդ միջոցին նրանցից մեկը պլե-
տով այնքան ինձ խփեց, վոր վոտերս մինչև որս չեմ կարողանում շար-
քել: Բացի այդ, Աղարեկի վիճվորները վերջնականապես քաղցին թու-
թունները... վիճվորներն ինձ ստեպում ելին ցույց տալ նրանց այդի-
ները, վորտեղ հասած խաղող լինի: Յես պատասխանեցի. «այդպիսի
այգու անդ չլինեմ»: Այդ միջոցին ինձ նորից ծեծեցին և յես մինչև
այսօր վոտոց չեմ դուրս յեկել: Անցյալ օր ել Աղարեկի վիճվորներն
թնջնակամ կերպով մասն մեր տունը և իրենց ձեռքով հանդադրեց հաց
վերցրին տարան, յերբ մայրս բողոքեց՝ նրանցից մեկը պատասխանեց՝
«երացանի դոնդաղը տեսել ե՞ս»:

Բաշենեցի Գրիգոր Մկրտչյանն իր ցուցմունքի մեջ տառում
է հետևյալը՝

«Մեր գյուղը յեկած զինվորությունը պերջնականապես քայքայեց
մեզ, մեզ բոլորն տերրորի յեմքարկելով տառում են ու ամսմա փչաց-
նում մեր գույքն ու կարողությունը, խոսն ու յոնջանքը փչացնում
են ու քայքայում այգիները, վոտի տակ տալով խաղողի ծառերը, մինչև
անգամ մեղմանքից իրենց ձեռքով մեղր են հանում, վորը միանգա-
մայն ամբույլատրելի չէ... գյուղացիները վրդաված, հուզված չգի-
տեն ում դիմեն, մեր բոլոր գանգատները մնացել են ձայն բարբառոյ
յանապատի... ավելացնում են, վոր մեր գյուղից շատերը ծեծված են
զինվորներից կռվից»²⁷⁾:

Դաշնակցական կառավարության փառք ու պարծանք համար-
վող «քաջարի բանակի» այսորինակ վայրագությունները, թալանն
ու ավաղակությունները, միայն դարավաղյազցի աշխատավոր
գյուղացու գլխին չեյին կատարվում: Դաշնակ խմբապետների լծի
տակ տառապում ու տանջվում եյին Հայաստանի բոլոր աշխատա-
վորները: Այդ եր պահանջում դաշնակցության գոյության իրա-
վունքը:

Ելմիածնի քաղաքագլուխ Սկուրնին 1920 թ. մայիսի 21-ին հե-
ռագրում է Յերեկան ներքին գործոց նախարարին հետևյալը.

«Հեծելազնի ձիերը տրորում, կերցնում են յոնջանքը, ցորեն-
ները հատարակությունը բողբոսում են, յերե ամսուսափելի չէ, կալ-
գադրե՛ք գնահատել յոնջանքը հնձել կտանք և իսկույն կտրամադրենք,
վորով ցանքները տրորվելուց և վատվելուց կագատվի № 681»:

1920 թվի հունիսին Ելմիածնի գավ. համայնական վարչու-
թյան նախագահ Սեյրանյանը ներք. գործ. մինիստրին ուղարկած
իր № 1144 գրությամբ տեղեկացնում է.—

«Վարչութիւնս ստացավ մինիստրության ամսույն 28-ի № 58

²⁷⁾ Վերհիշածս բոլոր քաղվածքները արված են նույն գործի 55-57 էջերից:

հետախուզիչը, վորով հրամայում է միլիցիային՝ անմիջապես հա-
շարհե՛լ քաղաքը...:

«Հառաք»-ի Ելմիածնի թղթակիցը 1920 թվի նոյեմբերի 28-ին
հաղորդում է.—

«Գովառիս գյուղերը ցված են բազմահազար գաղթականներով և
զինվորական ճիվար խմբերով: Գյուղացիներն ընդհանրապես ծանր
գրաւք-թյան մեջ են: Զինված խմբերի գյուղերում մնալը ծանր է ազ-
գում գյուղացիների սոսկալության վրա»:

Ղարանդուղի գեպերի մասին 1920 թ. հուլիսի 31-ին ներք.
գործ. մինիստրությանն ուղղած պարլամ. արտակարգ կոմիտարը
գրում է հետևյալը՝

... «Շատ անգամ վորոշ խորտումներ, վորո՞նք պատահում են ժո-
ղովրդի և գործի մեջ, ամենի շատ արդյունք են պաշտոնյաների ապ-
րիկի գործունեւթյան, քան ինչ վոր հանցանք ազխոսցիայի: Հետեւ
չգնալու համար կվերցնենք իրեւ որինակ Ղարանդուղի դեպքերը, վո-
րո՞նք քեւ համարվեցին բայլչիկական և այլն, բայց իրոք մի բողոք
եյին աղայության այն մասի դեմ, վորը Բասար գյուղում մեծամեծ
բալաններ՝ եր կատարել առանց զինվորության բաժնի համեղու:

1920 թ. նոյեմբերին հուլեցյանը հեռագրում է ներք. գործ.
մինիստրին, վորպեսզի վերջ տան Բողիքյանդի հասարակությու-
նից 40.000 փութ խոտի բռնադանձման, ինչպես և մյուս բռնա-
զրավումներին. քանի վոր «շարունակելու դեպքում—գրում է Խո-
յեցյանը—անխուսափելի յե ընդհանուր բռնկումը այդ հողի վրա,
վորի առաջն առնելը այլևս անհնարին կլինի»:

Յեւ այսպես անվերջ: Հայաստանի բոլոր գավառներում,
վորտեղ կային դաշնակցական գործառնք, այնտեղ ամենալայն
չափերով տարածված եր քալան, կողոպուտ, ծեծ, բռնություն
աշխատավոր գյուղացիների գույքի ու իրավունքի վտանահարում:

«Դժոխային որեր են ապրում հայ գյուղացիությունը»—գրում
է «Գյուղացու ձայն» թերթը, 20 թվի իր անդրանիկ համարում:

«Թերեւս աշխարհի վոչ մի անկյունում այնպիսի արագությամբ
չի աճում թշվառների, խեղճերի, շահագործվողների բանակը, վեր-
աբի արագությամբ այդ կատարվում է Հայաստանի գյուղերում: Իրա-
կանությունը ներկայացնում է մի օռոկալի պատկեր... Աղքատների
ու անդործների, հալածյալների ու շահագործվողների թիվն աճում է
ործրով ու ժամերով. մյուս կողմից ել՝ դուրդի տնտեսությունը փա-
տարեն կենտրոնանում է ազգաբնակչության մի քանի տոկոս կազմող հու-
ղակների ձեռքում, վորոնց հովանավորում է դաշնակցական կառավա-
րութիւնը, հանուն «ազգային կապիտալի ուժեղացման»: Յեւ այս տ.
մենի հետեւնողով բռնադանաբար արագորեն աճում է դուրդական թշվա-
ռացած հոծ ժառանգների դժգոհութիւնը, ընդդեմ կուլակների ու օրանց

հովանավորող խոստովարարության... Դեպքերը հասունանում են ժամերով և օրերով: Հայաստանի դյուղն ապրում է հեղափոխության նախօրյակը²⁵):

Ահա այսպես է բնորոշում գյուղացիության հեղափոխականացումը հազվի հայատառ կոմունիստական թերթը, այդ էն հաստատում մեր վերը բերած փաստերը:

Դաշնակցական Հայաստանում աշխատավոր գյուղացին դուրի էր հոգից, — նրան չահագործում ճնշում, էր հողատերը — կուլակը: Գյուղացին մոչ միայն չահագործվում էր այլև թալանվում, ծեծվում, մոչ միայն թալանվում էր ծեծվում, այլ և բռնաբարվում էր նրա իրավունքը:

Հերավի ճիշտ է ասված. «չիք չարիք առանց բարիք»:

Թշվառության ու դառնության կաթսայում յեփվող աշխատավոր գյուղացին անհուն կսկիծով ու վրեժխնդրությամբ լրջված պատրաստվում էր մեծ մարտին: Մոտենում էր վրեժխնդրության ժամը: Ինչպես տեսանք այդ վտանգը ահագանգում էյին դաշնակցականներից հեռատեսները առաջարկելով «շտապ և կրտուռի միջոցներ»... Բայց այդեն ուշ էր: «Գյուղացու ձայնը» հըն-

«Գյուղացու ձայնը» հնչել էր իր հեղինակավոր կոչը — Հայաստանի բանվորների հետ միասին՝ կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, յեղբայրության և համակցության ձեռք կարկառելով հզոր Կարմիր բանակին, վերջ տալ դաշնակների, կուլակ ու բուրժուական դիկտատուրային:

Յեվ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հավատա-
ցած էյին, վոր այդ որը մոտ է:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԳՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՄ «ՆՈՐ ՅԵՐՈՒ- ՍԱՂԱՄԻ» ՅԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Անորինակ ծանր կացության մեջ էյին դտնվում ազգային փոքրամասնությունները դաշնակների տիրապետության չրջա-
նում: Բուրժուա-նացիոնալիստական կարգերը Հայաստանում ամ-
բապնդելու նպատակով դաշնակցությունը անհաշտ կռիվ էր հա-
տարարել թուրքերի, ռուսների, ասորիների և մյուսների դեմ:

²⁵ «Կոմունիստ» (որդան Ադրբեջանի և Բազմի կոմկուսի կոմիտեների 1920 թ. № 1, ապրիլ):

Դաշնակ-խմբապետների «հնարագետ» ձեռքով նրանք դուրս էյին գրվել մարդկության շարքից և հալածվում ու բնաջնջվում էյին ինչպես «վայրի կենդանիներ»: Աստանդական կյանք էյին վարում ազգային փոքրամասնությունները՝ միշտ և ամենուրեք յենթակա դաշնակցական կուսակրության և առանձին խմբապետների թա-
լանին ու բռնության, նրանց ամեն կարգի կամայականությունն ու սանձարձակությունը դաշնակցական «հերոս տղերքը» այնպիսի խայտառակ, լկտի քայլեր էյին կատարում, վոր մենք գվարա-
նում ենք նույնիսկ այստեղ հիշել: Ո՞վ գեթ մի քանի որ յեղել է դաշնակցական Հայաստանում, նրան ծանոթ կլինի դաշնակցական տղերքի» այդ հերոսությունները: Ազգային փոքրամասնություն-
ների իրավունքների պաշտպանության մասին չեմ խոսում այլևս, վորովհետև նրանց վրա չեր տարածվում նույնիսկ մարդու և քա-
ղաքացու իրավունքի պաշտպանության բուրժուական որենքները, նրանց վերաբերմամբ ազատ էր և անպատիժ ամեն կարգի սան-
ձարձակություն, բռնություն ու ճնշում:

Հայ բուրժուազիայի կուսակցություն դաշնակցությունը, հա-
վատարիմ բուրժուազիայի մարտական նացիոնալ-չովինիզմի տրադիցիաներին, իր դիկտատուրայի չրջանում հակաթրքական
տեսական գործելակերպով, այն աստիճան սրել էր հայ և
թուրք աշխատավորության հարաբերությունները, վոր ազգային
ատելությունն ու թշնամանքը անասնական կերպարանք էր ընդու-
նել: Նրանք անխնա կոտորում ու բնաջնջում էյին մեկը մյուսին,
ով ինչքան կարողանում էր, նայած տեղին ու հանգամանքին:

Ինչո՞ւ էր այդպես:

Պարզ է, վոր այդ յերկու ազգությունների աշխատավորները
չունէյին ավել վոչինչ իրար մեջ բաժանելու կամ իրարից հա-
փշտակելու: Հարցի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է
խմբերիալիստական, թալանչիական տենչերով բռնկված նրանց
ղեկավար բուրժուական նացիոնալիստական կուսակցությունների
վրա: Գանձակ, Բազու, Չանգեղուր, Ղարաբաղ, Չանգիբասար,
Վեդի, Շարուր, ահա, այն վայրերը, վորտեղ տարիներ շարու-
նակ հոսել էր այդ ազգությունների աշխատավորության արյու-
նը, այդ նույն-ազգությունների բուրժուաների շահերի համար և
յոր արմատներ արձակել ազգային անտապոնիզմը:

Զուրդդիական չովինիզմը «Մասիսի պես լառնացել էր» նրանց
մեջ: Այս ասպարիզում փոքր դեր չէյին խաղացել և ցարական
բռնակալությունն ու յեվրոպական խմբերիալիստները, վորոնք

գաղութայինացնելով Անդրկովկասը, հետևողականորեն կիրառել և կիրառում էին «բաժանիր վոր տիրես» իրենց պատմական սկզբունքը: Մասնավորապես անգլիացիները Անդրկովկասում տանում էին «Հնդկական քաղաքականություն» և ինչպես վկայում է խառնայանը «Մի որ նրանք մեզ, (դաշնակցությունը Վ. Գ.) համագումր են պաշտպանել Զանգեզուրը, հետևյալ որը նրանք մեզ սպառնալիքներ են ուղղում»։ («Հայրենիք» 1926 թ. № 7)։

Այսպես եր ահա, մի քանի դժերով, աղբային փոխհարաբերությունների վիճակը Անդրկովկասում, յերբ դաշնակցությունը ոգտվելով արտաքին հարաբերությունների նպաստավոր կացությունից, ձեռք դարկեց իր վաղուց ծրագրած հարցերի իրագործման՝ «հռչակավոր» «մաքրման» քաղաքականությունը: Սխալ և ժխտողմանի կլինի, դաշնակցության յերկրի ներսում վարած «մաքրման» քաղաքականությունը բացատրել միայն դաշնակ խմբապետների թալանչիական հակումներով. առանց այդ կապակցելու Անդրկովկասի հետ հոկտեմբերյան քաղաքական անցքերի հետ:

Ինչպես հայտնի յե, հիշած չըջանում հակահեղափոխական մենչևիկները, դաշնակցականները և մուսավաթականները անջատելով Անդրկովկասը հեղափոխական Ռուսաստանից, Գերմանատաճկական և Անգլո-Ֆրանսիական իմպերիալիզմի միջամտությունից, կարճ ժամանակի ընթացքում վերածեցին այն աղբամիջյան կոտորածների մի լաբիրինթոսի: Աղբամիջյան հարաբերությունները և կրքերը ծայր աստիճան սրվեցին. դործը հասավ չուրջկալներին: Բազմում, Թիֆլիսում իր տնտեսական գիրքերը ամբապնդած հայ բուրժուազիայի աստղը սկսեց թեքվել: Այլ կերպ էլ լինել չեր կարող: Հայ կապիտալիստների իմպերիալիստական տենչերը, հարևան պետություններից վիճելի տերրիտորիաները զրավելու ձգտումը, «ծովից ծով» Հայաստան ստեղծելու ավանտյուրիստական քաղաքականությունը, չոչափում էին վրացի և թուրք կապիտալիստների ու կալվածատերերի շահերը և ընդհակառակը: Ահա թե ինչու ծայր առան դաշնակ-մենչևիկյան դաշնակ-մուսավաթական պատերազմները, բնաճնջվեցին ու ամայացան ամբողջ չըջաններ: Դրությունը չվաճառվ: Պրոլետարական հեղափոխության վերահաս վտանգը, ինչպես Ռուսաստանում, փորձը ցույց եր տվել, վերջնական մահ եր բերելու կապիտալիստ ու նրա իշխանության: Պետք է շտապել փրկելու նրան: Այստեղից էլ Դաշնակցությունը չհրաժարվելով իր իմպերիալիստական քաղաքականությունից, ոտար յերկրներում հայ կապիտալիստական համար ստեղծված աննպաստ պայմանների պատճառով, նրա կործանումը կանխելու նպատակով, իր ամբողջ սրույթյամբ առաջ քաշեց աղբային կապիտալիստների ներմուծման լողունգը, վորտեղ դաշնակցության հովանու տակ պետք եր աճեր ու դարգանար աղբային բուրժուազիան և կապիտալը, ամբապնդելով դաշնակների հակակցության տնտեսական և քաղաքական հիմքերը: Ժամառուչաղբույր (Ս. Վրացյանի և այլոց հոդվածները), բայց աճենից ուչաղբույր և «Ժողովուրդ» թերթի 1920 թվի փետրվարի 4-ի «Հայ-բուրժուազիան և Հայաստանը» խմբագրականը, վորտեղ պարզ կերպով ասված է. «Անկախ (!) Վրաստանում և անկախ (!) Ադրբեջանում հայ-բուրժուազիան պիտի անխուսափելիորեն յենթարկվի տնտեսական և քաղաքական ճնշման... Բազմում «Ադրբեջանի» ասելով կառավարությունը հավաքում է «կամավոր» տուրքեր տեղական բուրժուազիայից, մոտ 260 միլիոն ռուբլի. այս գումարի մի խոշոր մասը պիտի տա հայ բուրժուազիան»:

«Թիֆլիսում արդեն խոսում են Մելիք-Աղարյանի, Արամյանի և այլնի տների մասին և այլն: Նման ճնշումների աղբեցությունից, հայ բուրժուազիան իր աչքերը հռեց մի պահ կամավորական բանակը, վորը ամեն տեսակ դյուրություններ եր տալիս իր մոտ հայ կապիտալիստներին: Բայց բայլևիկները հաջողություններն անհնար են դարձնում Անդրկովկասի հայ բուրժուազիայի տեղափոխությունը Ռուսաստան: Այլևհետև՝ այնտեղի հայ բուրժուազիան ստիպված է հեռանալ ավելի ապահով վայրեր: Այսպիսով ստեղծվում է բացառիկ նպաստավոր պայմաններ, վոր հայ կապիտալիստների դործնությունը փոխադրվի մեր յերկիր: Յեվ հայ բուրժուազիան գիտակցելով իր շահը և իր պարտքը՝ պիտի հայտնաբերի քաղաքական և սոցիալական պայմաններ կապիտալիստական համար, բայց նրանք կստեղծվեն մոտ ապագայում: Յեվ հայ բուրժուազիայի ակտիվ գործունեությունը—Հայաստանում փրցիլի քաղաքական պայմանների բարեփոխություն ուժեղ գործունեության մեկը կլինի: Նման պայմաններում հայ կապիտալիստները Հայաստան կենսական անհրաժեշտություն է, թե հայ բուրժուազիայի և թե մեր մանուկ հանրապետության համար: Յեվ հայ բուրժուազիան պետք է կատարի իր պարտքը: Չմոռանալ հիշել, վոր գեռես 1919 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում հրա-

կոմիտեյի» անդամ, յերբ չըջակա թուրք գյուղերի գրավման լուրը առնելուց հետո, հանդիսավոր կերպով թալանի գնացող գյուղացիներին առաջ հայտարարեց՝ «Դալլարն ընձանում», այսինքն մի ամբողջ գյուղ դաշնակ «փրկչի» սեփականությունն է և վոյ վոք իրավունք չունի մոտենալ նրան։ Հենց այդպես էլ յեղավ. նա, մի քանի ուրիշ դաշնակ ջոջերի հետ տիրեց այդ գյուղի ամենալավ ու ջրաբեր հողերը մինչև խորհրդային իշխանության առաջին հողահավասարեցումը։

Զարժե այստեղ դբաղվել թալանի նկարագրությամբ։ Յեռ հհիշեմ միայն մի բնորոշ փաստ, վոմն Սաչայի նամակը գրած դաշնակ ջոջերից մեկին, վորը լրիվ պարզությամբ գծում է դաշնակցական կառավարության միաժամանակ թալանչիական դեմքը։

«Զանգիբասարը գրավված է։ Ըստ հաստատ տեղեկությունների, այդ յերկիրը այնքան հարստությամբ ունի, վոր կարող է մի քանի անգամ ծածկել մեր պետական պարտքը։ Արդեն յերկուր է այնտեղ կատարվում է մի չտեսնված թալան, տանում են ցորեն, գարի բրինձ, սամավարներ, խալիներ, դրամ և վոսկի։ Վանեցիք (мародеры и спекулянт) թափել են Ուլուխանլու և բացել են իրենց խանութները առնելով և ամբարելով ամեն ինչ։ Ֆինանսների մինիստրությունը միայն յերեկ ուղարկել է յերկու խեղճ ու կրակ պարոններին առանց կազմակերպված ուժի։ Թալանը շարունակվում է և մի քանի որից այնտեղ վոչինչ չի մնա» — ահագանդում է դաշնակցական կառավարության շահերով մտահոգված թալանչին։ «Հերթը գալու յե արդեն ցանած ցորենին, բրինձին և բոստաններին» — շտապեցեք, հրճվում է դաշնակների կառավարության կողմից Զանգիբասար ուղարկված թալանի լիազորը։ Պեսպ է մահվան պատիժ մտցնել բոլոր մասնավոր (վոչ կառավարական Վ. Պ.) թալանողների համար, պետք է կոմիտեի կազմի յենթարկել նրանց թալանածը (այսինքն՝ թալանել թալանողներից Վ. Պ.), քշել այդ վայրերից բոլորին. և վերջապես — հենց վաղվանից կապալով տալ մասնավոր անհատներին կամ ավելի լավ է խմբակցություններին մնացած բոլոր արտերը և քոտանները հետևյալ պայմանով՝ (լավ լսեցեք) կեսը կառավարությանը, կեսը ձեռնարկողին, կեսը, կառավարությունն իրավունք ունի գնելու նորմալ գներով, թողնելով նրան անհրաժեշտ քանակություն։ Այսպիսի հարստություն ձեռք բերելուց հետո, մենք ստիպված չենք լինի մտածելու մի կտար թղթի մա-

սին» — ցինիկորեն հայտարարում է դաշնակցական թալանի լիազորը։

Դրավված թուրք գյուղերի թալանը առանց դանդաղելու շարունակվում էր, յերբ հնչեց թալանի գլխավոր վարպետ, դաշնակցական կառավարության ձայնը, հրատարակեց կառավարական թալանի որինադիժը, ըստ վորի թալանի 50%-ը թալանողները պարտավոր էին տալ դաշնակների կառավարությանը, Բայց ինչպես վկայում է Շարուր գնացած հանձնաժողովի նախագահ Նիկոլ Աղբալյանը, (հենց ինքը այդ վողբերգության գլխավոր հեղուրը, վորը դաշնակցության հանձնարարությամբ, դեռ շատ առաջ, կաղմել էր Ռուսահայաստանի քարտեզը և նախագծել, թե վոնց պետք է թուրքերին «մաքեն», այդ մարդը այժմ յեկել էր դեռտելու թե ինչպես է կատարված իր և իր կուսակցության ծրագրածը) Հ. Հ. վարչապետին տեղեկացնում է, թե «վոչ վոք մասնավոր գարականները և գեմի ունեցողները տրամադիր չեն կառավարության բաժինը հատուցանելու», (ընդգծումն իմն է Վ. Պ.)։

«Այս խառնաշփոթ կացության հետևանքով — այնուհետև գրում է Աղբալյանը — կառավարությունը մինչև այսօր ունեցած է ավելի քան կես միլիարդ կորուստ (!!!) գիտակ մարդկանց առելով մինչև մեր մեկնելու որը Շարուրից արտահանված է մոտ 200 հազար փութ ցորեն, վորի կեսը 100 հազար պետք է հասներ կառավարության (ավա՞ղ...), վոր շուկայի այսօրվա գներով — 5000 ու. փութը, կանն 500 միլիոն ուրբի։ Մինչդեռ բերքի հավաքման դեկավարը մինչև այսօր ստացել է վոչ ավելի քան 2000 փութ հացահատիկ»։

Այժմ մի հասարակ խնդիր։

— Դաշնակցական կառավարությունը Շարուրի թալանից, առանց վորեւե աշխատանք թափելու և ջրտնելու (գոնե այդ մասին վոչինչ չի ասում ինքը Աղբալյանը), ստացել է 2000 փութ հացահատիկ. գտնել ի՞նչքան «մնաս» է արել նա։ (Ծանոթություն — Աղբալյան թվաբանության տվյալների համաձայն դաշնակցությունը վնասել է 100,000 փութ, կամ 500, միլիոն ուրբի)։ Այն կառավարությունից, վորը վերին ինչ կարելի յե պահանջել այն կառավարությունից, վորը թալանի մենաշնորհ ձեռք բերելու համար մահվան պատիժ էր նախատեսում քաղցից ու մահից իրենց գոյությունը փրկելու նպատակով՝ մասնավոր թալանողների վերաբերմամբ։

Դաշնակցությունը հասավ իր նպատակին։ Աղբալյանը այժմ կարող էր հպարտանալ իր կազմած ծրագրով։ Պատմության մեջ

կատարվեց նույնպիսին ու զգվելին: Դաշնակցական կառավարութ-
յունը մաքրագործեց զբաղված շրջանները հավը մաքրագոր-
ծող կառույցի պես, «լքյալ» հողերը հանգիստ կերպով բաժանեց իր
անդամներին (Չարբախ և այլն) ու գյուղի կուլակներին, ստեղծ-
վեց մի տեսակ «անցադիկ կալվածատիրություն»: Վորպես «նոր
Յեբրուսադեմ» թուրքական շրջանները «խաչակիր» դաշնակցների
ձեռքով թալանվեց ու հրկիզվեց: Թուրք աղզարնակությունը ցիր
ու ցան մի մասը անցավ Արաքսը, մյուսը քաշվեց լեռները, սպա-
սելով դաշնակցների անկմանը և խորհրդային իշխանության հաս-
տատվելուն:

Ահա այդ խուժումով ուրերին դարձյալ լսելի յեղավ պրո-
տարական ինտերնացիոնալիզմի անվախ ձայնը.—

—ՊԵՏՔ Ե ՄԱՔՐԵԼ «ՄԱՔՐՈՂՆԵՐԻՆ»

ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔ

ԱՆԱՐԵԻՍ, ԹԱԼԱՆ, ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅՈՒՆ

Մենք տեսանք, վոր դաշնակցությունն իր դասակարգային հ-
յության համապատասխան մի շարք ձեռնարկումներով, փորձեց
ավելի ամբարնդել իր սոցիալական հենարանի՝ կուլակ-բուր-
ժուական տարրերի տնտեսական գիրքերը, վորն ինքնին յենթա-
դրում էր արդեն միաժամանակ հենց իրեն, դաշնակցական կառա-
վարության տնտեսական-քաղաքական դիրքերի ամրացում, հենց
նույն բուրժուազիայի շահերի համապատասխան պետականության
կառուցում:

Այս վոգով ել արտահայտվում է դաշնակցության կենտրոնա-
կան որդան «Հառաջ» թերթը, 1919 թ. № 2. առաջաբանում:

«Իրերի բերումով դեռ բուրժուական կարգերում մեր կուսակցու-
թյանը վիճակված է պետական նավը դեկավարելու ծանր պարտականու-
թյունը: Այն ինչ ուրիշները պետք է անելին, ինչ սագակամ էր բուր-
ժուական կարգերի ներկայացուցիչներին, ստիպված ենք մենք անել²⁹⁾:
Անխիճ իրականությունը պահանջում է, և մենք հակառակ ճեղ նկ-
ռին ապրումներին (sic) հարկադրված ենք սեփականատիրական
կարգերում պետություն կառուցողներին դերն ստանձնելը:

29) Մեզ մոտ դեռ կան նացիոնալ-սոցիալիստական հովերով առաջնոր-
դվածներ, վորոնք տակավին շարունակում են «դաշնակցության մանր-բուրժու-
ական», «աշխատավորական» յեղադասությունը: Դրանցից մի քանիսը ձեռ-

Իգուր է դաշնակցական թերթովը «իրերի բերումին» և
«անխիճ իրականություն» վերագրում բուրժուական պետական
կարգերի ստեղծումը, քանի վոր դա բխում էր դաշնակցու-
թյան սոցիալական էությունից և նրա բուն նպատակն էր հանդի-
սանում: Ինչպես հայտնի յե, ցարական յերբեմնի դադութ Հա-
ստանում, ցարիզմի տաղալումից հետո իրերի դուրսյունը
միանգամայն այլ կերպ դասավորվեց. նրանք չունեցան այն ըն-
թացքն ու վախճանը ինչ մետրոպոլիայում: Այն պահին, յերբ
կենտրոնական Ռուսաստանում կոմունիստական կուսակցության
զեկավարությամբ բանվոր դասակարգը և աշխատավոր գյուղա-
ցիությունը հերոսական կռիվ էլին մղում իմպերիալիստական
կենտրոնականների և նրանց տեղական գործակալության դեմ, հե-
ղափոխության այդ ծանր ուրերին ահա, Անդրկովկասի հակա-
հեղափոխական կուսակցությունները հայտարարելով սկզբում՝
Անդրկովկասի անջատման, ապա՝ «անկախություններին» հռչակ-
ման ակտը, յեռանդուն գործունեություն անցան մեկը մյուսի
հաշվին, վոչ միայն «կոորացնելու» իրենց տերիտորիաները, այլև
հաշվին, վոչ միայն «կոորացնելու» իրենց տերիտորիաները, այլև
«ստեղծելու այդ տերիտորիան կառավարող պետական իշխանու-
թյունը: Դաշնակցությունը նույնպես անցավ պետական իշ-
խանության կազմակերպման:

1918 թ. ոգոստոսի մեկին Յերևանում բացվեց Հայաստանի
խորհրդարանն և կազմվեց առաջին կառավարությունը: 1919 թ.ի
ոգոստոսի մեկին, ուղիղ մի տարի հետո, Հայաստանի պարլա-
մենտը յեկավ փոխարինելու նախկին խորհրդարանը: Սակայն այս
ամենը ձե էր, ինչպես ասում է դաշնակցության նախկին պրեմիեր
մինիստր Հ. Քաջազնունին «պարլամենտ չկար Հայաստանում, մի
դատարկ ձե էր առանց պարունակության: Պետական հարցերը
բնութային էլին առնվում ու լուծվում դոմինակ, դաշնակցական
փրակցիայի սենյակում ու ապա հայտարարվում պարլամենտի
ամբիոնից» (ընդգծումը մերն է Վ. Պ. 30):

կուսակցության հայտնի վորոշումից հետո անգամ, վերջերս, չեն քաշվել նույ-
նիսկ մեծ Խորհրդային Հանրապետություն (Բ.Շ.Թ.) հեղինակության սո-
ցիալիստական իրենց այդ բուրժուազիական հայացքների համար:
Դաշնակցական «Հառաջ»-ի վերահիշյալ ընդգծված սողերը (մի կողմ թողած
նրա ինքնարդարացման կեղծ արտահայտությունները) շատ լավ դաս է թե մե-
կի և քե մյուսի համար:

30) Հ. Քաջազնունի «Հ. Հ. Դաշնակցությունն անկիւր չունի այլևս».

1924 թ. «Հայրենիք» ամսագրի մեջ, Հայաստանի «Փրկիչներին» Սիմոն Վրացյանը, խոսելով այս շրջանի պետականության կազմակերպման հարցում դաշնակցության կատարած դերի մասին գրում է. —

«Դաշնակցությունը աղատ ինքն իշխան կյանք թևակոխելով իր շինարարական փուլին հանդես է բերել պետական չափերով»:

Թե ինչ «պետական չափերի» և վոր «շինարարության» մասին է խոսքը, Վրացյանը չի հիշում և վոր մի փաստ, համոզելու ընթերցողին և այդ անկասկած ունի իր խոր պատճառները:

Դաշնակցությունը վոր միայն չկարողացավ (և չեղ և կարող) կազմակերպել իր «անկախ» պետականությունը, այլ նույնիսկ անկարող գտնվեց շատ թե քիչ կանոնավոր հիմունքների վրա դնել այդ պետականության այս կամ այն առանձին բաժանմունքը: Ել ինչպես կարելի չե խոսել «պետական չափերով» արտահայտված շինարարության մասին:

Նախորդ դուրսներում մենք տեսանք թե ինչ «շինարարության» մասին կարելի չե խոսել դաշնակցական Հայաստանում, ամենքիս համար պարզ է, վոր դաշնակները իրենց տիրապետության ընթացքում վոր միայն մի հավարուն չչլինեցին, այլ և քանդեցին Հայաստանի բոլոր հավարները (մասնավորապես ոստաների զաղաքները...):

Թող Վրացյանը փորձի նախ և առաջ կուլ տա և մարսի այս անմարսելի ճշմարտությունը, նոր ապա կըջկըջա «պետական չափերի համող շինարարության» մասին:

Արդ, վորո՞նք էյին այն հիմնական պատճառները, վոր դաշնակցությունը չկարողացավ քիչ թե շատ կազմակերպված, ամուր պետական ապարատ ստեղծել:

Ընկ. Զ. Աշրաֆյանը «Անկախ Հայաստանի» իրավունքն ու պետականությունը վերառություն կրող իր հոդվածում այդ հարցին հետևյալ պատասխանն է տալիս:

«Դաշնակցության և ժողովրդական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից կազմված կառավարությունն անկարող եր հաստատել վորևէ իշխանություն յերկրում՝ խորհրդարանի շրջանում, վորովհետև չեղ ևեկված աշխատավորության վրա, դործում եր նրա դեմ»:

«Բացի այս հիմնական պատճառից (ընդգծումն իմն է Վ. Գ.) չարունակում է Աշրաֆյանը — կային և յերկրորդական պատճառներ». այնուհետև նա, առանց այլ և այլի, ըստ յերեվույթին հավատարմվ և համաձայնվելով, բերում է «Հառաջ» թերթի 1920 թ.

հունվարի № 10-ի «Պարլամենտական կյանքը 1919 թվին» հոդվածից խորհրդարանի մասին հետևյալ կտորը. —

«Շնորհիվ խորհրդի կազմի, նա միանգամից զրկվում եր վորևէ շինարարական դործ կատարելուց: Խորհուրդը կազմված եր հայ իրականության մեջ դործող կուսակցությունների ներկայացուցիչներից հետևյալ չափով՝ Դաշնակցականներ՝ 18, սոցիալ-դեմոկրատներ — 6, առցիալիստ-հեղափոխականներ — 6, հայ ժողովրդական կուսակցությունից — 6, մուսուլմաններ, — 6, անկուսակցական, — 2, յեղդի — 1: Ուժերի այս փոխադարձությունն անկարելի եր դարձնում Խորհրդի կանոնավոր աշխատանքները և կառավարության գործունեությունը: Չկար կենտրոն, վորի վրա կառավարությունը հենվեր, չկար մշտական մի մեծություն, վորն իր նախորդ գծած ուղին անչեղ տաներ: Շատ դեպքերում դրությունը փրկվում եր յեղդիների ներկայացուցիչը: Այդ մի ձայնից եր կախված (!) յերբեմն այս կամ այն հարցի լուծումը: չարկավոր եր դրությունը փրկելը»:³¹⁾

Առաջադրված հարցի թե՛ հիմնական և թե՛ յերկրորդական պատճառները քննելիս, ընկ. Աշրաֆյանը, ինչպես տեսնում եք, յերկու դեպքում ևլ չարաչար սխալվում է:

ԱՌԱՋԻՆ. — Նա չափազանց վտանգավոր լիբերալ մի թեղ է տուալ քաշում, ըստ վորի դաշնակցության և «ժողովրդական» կուսակցությունների ներկայացուցիչներից կազմված կառավարությունը, յերբեմն կարող եր հենվել աշխատավորության վրա, և ըստ ընկ. Աշրաֆյանի անկարող է յեղել յերկրում հաստատել համամարտար ամուր իշխանություն, վորովհետև չի հենվել այդ իսկ աշխատավորության վրա:

Յեվ այս անմիտ ու անհեթեթ արդումնառը, ընկ. Աշրաֆյանի մոտ համարվում է դաշնակցության որոք տիրող անարխիայի «հիմնական» պատճառը:

ՅԵՐԿՐՈՐԴ. — Սխալվում է ընկ. Աշրաֆյանը, յերբ անարխիայի դործում, թեկուզ յերկրորդական (վորովհետև նա ավելացնում է (Եջ՝ 184), վոր հետագայում, յերբ կառավարությունը բացառապես դաշնակցականներից եր կազմված՝ դարձյալ չկարողացավ ստեղծել վորևէ ուժեղ իշխանություն). պատճառ է համարում աղգայնական մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչների կառավարության մեջ լինելու փաստը: Դրանով նախ դրությունը բոլորովին ել չեր փոխվում: Վորովհետև ինչպե՞ս փաղնուներն է վկայում՝

«Պետական հարցերը բնութայն էյին առնվում ու լուծվում գաղ-

31) «Նորք» հանդես, 1928 թ. դեբր ամսվին, Եջ՝ 183—84

հանցական փրակցիայի սենյակում ու ապա հայտարարվում պարյա-
մենտի ամբիոնից, չկար կառավարութուն, դա ևս յենթարկված էր
դաշնակցության բյուրոյին, և բյուրոյի մի տեսակ գործադիր մար-
մինն էր պետության մեջ:» 32)

Մմենովեիսովեյ Բաշնակցության և մյուս կու-
ակցությունների ներկայացուցիչները կազմված կառավարու-
թյունը քաջություն ունի համարելու, վորպես դաշնակցության
բյուրոյի «ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ», իսկ ընդ Աշրաֆյանը հենվե-
լով «Հառաջի» պրովակացիոն, ավանդուրիստական մանջովրայի
վրա, միամտություն ունի կարծելու, թե կրկնում ենք թեկուզ
յերկրորդական պատճառի, նշանակություն և ունեցել անարխիա-
լի ստեղծման դործում մյուս՝ վոչ-դաշնակցական կուակցու-
թյունների տեղական իշխանության մեջ լինելը:

Ընկեր Աշրաֆյանն այստեղ ևս կատարում է վերին տասի-
ճանի կոպիտ սխալ, համաձայնելով Դաշնակցության և «ԲՈՒՅՐ»
կուակցությունների հակադրության փաստի հետ, վորը միև-
նույն է թե սոցիալ-ֆաշիզմի (միաժամանակ դաշնակցության)
իդեոլոգ՝ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻՆ, հակադրել դաշնակ «փրկիչ»
Վրացյանին: Այսպիսով, դաշնակները որոք տիրող անարխիայի
պատճառները պետք է փնտրել վոչ թե կառավարության կոպի-
ցիոն սխառմի մեջ, վոչ թե նրանում, վոր դաշնակցությունը չէր
հենվում աշխատավորության վրա (վորովհետև նա չէր ել կարող
հենվել), այլ բոլորովին ուրիշ տեղ:

Դաշնակցությունը չկարողացավ և չէր ել կարող իր տիրապե-
տության ընթացքում, Հայաստանում ստեղծել «անկախ» պետա-
կան իշխանություն, շատ թե քիչ տանելի պետական ապարատ,
վորովհետև նա ի վիճակի չէր ապրելու «աղառ» կամ «ինքնիշ-
խան» գոյության շրջան: Փաստուհն դաշնակցական Հայաստանն
իմպերիալիստական պետությունների վառավն եր և նույնիսկ մանր-
խնդիրները չէին վճռվում առանց այդ իմպերիալիստների մառ-
նակցության: Այսպես, որինակ՝ Յեզիպոսում ղեկմանադիտական
ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը «աղառ» և «անկախ» դաշնակ-
ցական կառավարությունը չի վճռում, վորովհետև ինչպես Պոլսի
ղեկմանադիտական ներկայացուցիչ Թահթաճյանն է հայտնում,
դաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրու-
թյան ուղարկած 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ի, № 910 գրության մեջ
«Անգլիական կառավարությունն առայժմ վաղաժամ է գտնում:

32) Հ. Բաշնակցության — Հ. Հ. Դաշնակցական շրջանի պրեսա» էջ 43:

վոր մենք ունենանք դիվանագիտական ներկայացուցիչ Յեզիպո-
սում» 33):

Ասենք, դաշնակցականները հենց իրենք էլին առաջադրում
բուրժուական ռի ուժեղ պետության պրոտեկտորատի առկա տարե-
յու հարցը: Իսկ վերջիններս, ինչպես դաշնակցականներին ել քաջ
հայտնի է, յեկել էին Անդրկովկաս, նույն թվում ուրեմն և Հա-
յաստանի, վոչ թե դաշնակցական կամ մենչևիկ-մուսավաթական
յաստան, վոչ թե դաշնակցական կամ մենչևիկ-մուսավաթական
«անկախ» պետություններ հաստատելու, քանի վոր դրանից վոչ
«անկախ» չուներին, այլ հենց իրենք՝ Անդրկովկասյան հակահեղա-
փոխականների կամքով յեկել էին դեպի Արևելք տարածվող բայ-
փոխականների կամքով յեկել էին դեպի Արևելք տարածվող բայ-
չեկովի դեմ պատենչ կանգնեցնելու և Անդրկովկասը գաղութաց-
նելու համար: Հենց այս ուղղությամբ ել խորացնում էլին իրենց
նեղու համար: Անդրկովկասը և Մարմարեկյան մի շարք յեր-
աշխատանքները, Անդրկովկասը և Մարմարեկյան մի շարք յեր-
կրները դաղութայնացնելու տենչով բռնկված իմպերիալիստական
պետությունները: Մյուս կողմից՝ պակաս նշանակություն չու-
նեց դաշնակցության քաղաքականության հետևանքով առաջացած
տնտեսա-ֆինանսական ռեսուրսները բացակայության խնդիրը:

Այս հարցը բավականաչափ լուսաբանված է մեր աշխատու-
թյան առաջին գլուխներում: Չեմ կրկնի: Կհիշեմ միայն պետական
ապարատի և պետական պաշտոնյաների դրությունը: Դաշնակ-
ցության պետական ապարատում աշխատում էին մոտ 16 հազար
հոգի, բաժանականաչափ ուժեղացած ապարատ, բայց բոլորն ել
(չհաշված, իհարկե, դաշնակցական վերնախաժը), քաղցած, բո-
յորն ել մեկ ու բոլորը՝ ինչպես պետության մյուս մեկ ու սո-
ված քաղաքացիների, նույնպես և պաշտոնյաների միակ մտա-
հոգալթյան առարկան իրենց ֆիզիկական դոյությունը փրկելու
համար: Պետականության ու ապարատի կարգավորման հար-
ցերը նրանց մոտ հազար յերրորդական տեղն ել իսկի չէր գրա-
վում, շատերի մտքովն անդամ չէր անցնում: Վորպես ապացույց,
միայն յեղած բաղժաթիլ ու բաղժաթիլի փաստերից մի յերկուսի
հետ:

Պետական պաշտոնյաների նյութական վիճակի մասին 1920
թվի հոկտեմբերի 25-ին Մինիստրների խորհրդին հասցեյաղարկված
մի գեկուցադրի մեջ մենք կարգում ենք. —

«Պետական պաշտոնյաների ներկայումս տուգած ռոմիկները չեն կա-
րող ապահովել, նրան ամենաառարկան կարիքները նույնիսկ նվազա-
պակաս»:

33) Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 65, գործ № 111, էջ 289:

վերահիշյալ տեղեկութիւններին, սակայն չենք կարող չկատարել մի անհրաժեշտ լրացում, վորը չի անում և չեր էլ կարող անել նա այն, վոր վոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ամբողջ Հայաստանում կատարվող անարխիայի, դողութիւնի ու ավաղակութիւնների, թալանի, շանտաժի և մարդասպանութիւնի հերոսները, հենց իրենք դաշնակցականներն էին, Հայաստանի իսկական կառավարիչներ՝ դաշնակ-խմբապետները, վորոնք ազատ ու անպատիժ կատարում էին ամեն բան, ինչ նրանց դուր եր գոյլիս, ինչ կամենում էին:

Ինչպես եր դրութիւնը դաւառում: Դաշնակների ծանր ու սպանիչ լծի տակ, տնտեսական անկման, նյութական-քաղաքական կյանքի անմխիթար պայմաններում, իր դրութիւնի վերջին որերն ապրող աշխատավոր դրութիւններն անրաժին չեր մնացել Դաշնակցութեան և այս «գոհարներից»: Դաւառ — դրութիւնը ևս հեծում եր դաշնակ խմբապետների կամայականութեան ու կապրիզի, թալանի ու ավաղակութեան խեղդող մըթնութեան: Հայաստանի անխտիր բոլոր դաւառներում իշխում եր անարխիան, չայն մասսական չափերի յեր հասել դրութիւնն ու ավաղակութիւնը, թալանն ու մարդասպանութիւնը:

ԴԱՐԱՆԱԳՅԱՆ ԴԱՎԼՈՒՄԻ, 1919 թ. հուլիսի 28-ին հետադրում են ներքին գործերի մինիստրութեան հետեյալը —

«Գլուխում և շրջակայքում ապստամբ ավաղակային խմբերն գաղափար նորմալ կյանքը խանգարում են ամենորոշ քաղաքում, և տնտեսական տագնապ առաջացրին»:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱՆՔՆԵՐԻ ՎՈՐՆ ԱՐԱՅԻՆ ՄՈՐԱԴԵՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՂ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ ՈՂԱՐԿԱԾ ԻՐ ՄԻ ՀԵՌԱԳՐԻ ՄԵՋ ՀԱՅՈՒՆՈՒՄ Ե՝

«Շրջանում անիշխանութիւնն զնալով հսկայական չափերի յհասնում, վոստիկանական իշխանութիւնն անհանդուրժելի վոտնձորութիւններ և կատաբում, օրենքի սահմանում կաշառակերութիւնն հրապական ծալալ և ստացել, կատարվում են այնպիսի բռնութիւններ և դաշնակցութիւններ, վորոնք Սուլթաններ իշխանութեան միայն հայրենասեր հերոս զինվորականի և տարարատ հայրենիքի թալանված դավակների ազնիվ բարեկամի հանդեպ կատարված սոսկալի դաշնակցութեան համար» (վերջին պարբերութիւնը բնագրում աղավաղված է, հետ վանորեն հեռագրի միջոցով. Վ. Գ.):

ԴԱՐԱՆԱԳՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻՑ՝ 1918 թ. գեկտեմբերի 30-ին «Մշակութիւն» թղթակիցը հայտնում է, թե՝

«Վերջին ժամանակներս յերկամ են յեկել ավաղակներ, վորոնք խուս-խումբ շրջում էին Նոր-Բայազետից — Յերևան տանող խճուղով»:

վրա և քաղաքում ու կողոպտում են ցամաքաբարդներին, վորի պատճառով գյուղացիներից շատերը դուրս չեն գալիս տնից իրենց առարկա եղանակը եղալով»:

«Գլուխում ևս» թերթը «Թալան և սպանութիւններ» վերջին համարով հոգւածում Ելմիածնի դաւառի մասին գրում է. —

«Ներկա ապրիլի 2-ին Յեղվարդ-Յերեւան տանող ճանապարհի վրա մի գինի տուր» առված ավաղականոցի ղեկավարութեամբ սպանված են ճ գյուղացիներ՝ Յեղվարդցիներ Արշակ Բուդաղյան, Ղուկաս Մելքոն-Յան, Արտեմ Մխիթարյան, Գարեգին Նարինյան, Յեղվարդի վերաբն-ժիչ տաճկահայ Բարեղաճյանի ղեկները հոգւած են՝ բոլորի կողմից քաղաքում: Բոլոր սպանվածների ղեկները հոգւած են՝ բոլորի կողմից քաղաքում ևս սառը զենքով, կտրել և տարել են նաև մի քանիսի զէթները կտրված են սառը զենքով, չեն ձերբակալված: Յերբ պետք է վերադառնա աշխատավոր դրութիւններն անհաճով զգա այս յերեւում» 35):

ՄԵՇ ԴԱՐԱՆԱԳՅԱՆ ՎՈՐՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ 1919 թ. հուլիսի 28-ի համախոսական վճռի մեջ մենք կարդում ենք. —

«Ամիս ու կես առաջ ամբողջ շրջանի զանազան վայրերում տիրում եր անարխիան, յերբ բուն Դաւառի խառնակ հասարկութիւնը արսափով եր մթնեցնում իր օրերը շնորհիվ չարագործների, մարդասպանների և մա-ազերիսանների բռնած մի շարք սարսափեցնող գործողութիւնների, ինչ-պիսին օրը ցերեկով փողոցներում բռնի ուժով փող փակեցնելը, հար-ձակման գործել խաղաղ քաղաքացիների վրա, գողանալ գեղջուկի մե-տէ հոյսը (մի բառ աղավաղված Վ. Գ.) և այլն, և այլն» 36):

«Աշխատանք» թերթը 1919 թ. ապրիլի 26-ի «Հանրային ան-գործութիւնն ամենից առաջ» խմբագրականում գրում է. —

«Գրեթե ամեն տեղ և ամեն կողմ մեղի կհանեն գողութեան, մարդա-սպանութեան, թալանի ծեծի ու բռնութեան լուրեր: Վաղարշապատի մեջ ներկա ամուսն սկզբից հալվելով տան և հինգ օրվա ընթացքին տեղի ունեցեր է 15 մարդասպանութեան դեպք, այսինքն յուրաքանչյուր օր մեկ հոգի զոհվել է անհայտ ձեռքերէ: Միայն ապրիլի 17-ին տեղի ու-նեցեր է մարդասպանութեան 4 դեպք: Նույն պատիւները հարակից հավե-րումներով և ավելի այլանդակ դուրսերով դուրսիս են մյուս շրջաններում»:

Վերջացնենք: Անարխիայի, թալանի ոտնդժման գործում բա-ժանիկ տեղ էին դրավում դաշնակ խմբապետ-մաուկերիստները: Իրենց խելաքար քաղաքականութեամբ, նրանք յերբեմն լիակատար

35) «Գլուխում ևս» — № 1. 19 ապրիլի 1920 թ. Յերևան. (Որդան Հ.)

36) (Գեղ. Արիւի. Գործ 1619. էջ՝ 635. Փոք. 67.

ալվերի եյին մատնում այս ու այն շրջանները: Այսպես, որինակ Մարտիրոսի խմբի 1920 թվի սեպտեմբերին Եջմիածնի վրա կատարած հարձակումը տանին ու վրա յե անում տեղական իշխանության որդանները և ահ ու սարսափի մեջ գցում Եջմիածնի հասարակության, թալանի մատնում նրա ունեցվածքը:

«Յերեկ Յերևանից ներս խուժեց այստեղ Բաղդաճանցի Մարտիրոսի խումբը—հեռագրում և Նշմխաճի Զեմստով. վարչ. նախադաճը նախա-
բարապետին, իր վրա դրած պարտականությունները հՀասկանալով աս-
մենից առաջ զինաթափել և դավառակային իշխանությունը ծածկելով աս-
հայհոյելով նրանց: Գավառի իշխանությունը այժմ վարկարեկվեց իր
ժողովրդի առաջ շնորհիվ խմբապետ Մարտիրոսի այսպիսի վարմունքի:
Նման բոլոր դործողությունները վարկարեկում են կառավարութայնը և
ժողովրդի մեջ հակապետական ու անիշխանական տրամադրություններ
են առաջացնում, հրաժարվել են դավառակային և քաղաքային միջոցա-
պետներն իրենց ողնականներով, համարելով իրենց վարկարեկված ժողո-
վրդի առաջ: Խնդրում ենք անմիջապես յետ կանգնել Մարտիրոսին յուր
խմբով, վրոճեց արդեն անցել են դավառ և վրոճեց շարունակում են իրենց
ապրիկոսությունները, անմիջապես ուղարկել արտակարգ քննիչ և հանցա-
մորներին յենթարկել խիստ պատասխանատվության, հակառակ դեպ-
քում վերցնելով ամբողջ պատասխանատվությունը մեր վրա (պետք է
կարգալ վրայից Վ. Պ.) կղադարեցնենք մեր դործունեյությունը, վրոճ-
հետեվ այդպիսի հանդամանքներում հնարավոր չի դավառ կառավա-
րել» (37):

Վաղարշապատի քաղաքային խորհրդի անդամ Պուլուկյանը
դաշնակցական կառավարութեան ներքին գործոց նախարարին
տված իր դիմումի մեջ հետևյալն է գրում. —

«Գլխարկվեցի Մարտիրոսը իմ բացակայության ժամանակը կիսուղարկե իմ տունս և վախճուհն հողով մտնում ե այդիս տակն ու վրա յե անում, անպատվում և կնոջս, վերցնում հրացանս № 201022 և տանում էն յերկու վիշապահաններս, տանելով նույնպես չինել և ծառայիս պալատն: Մարտիրոսից պահանջեցի հրացանս և մյուս իրերը, հանդիպեցի բուն» հայհոյանքի և ապտակահարության, չստանալով վոչ մի բան տարած իրերից: Յես բուռն կերպով բողոքում եմ պաշտպանելով իմ քաղաքա-ցրական պատիվը մարահներից ու յերբ մեկը փորձում ե հաստատել վերականգնությունը ծեծի, հայհոյանքի յենթարկվում զրպարտիչ ու ա-նիծյալ խաբերով, կրկնում եմ, վոր բողոքելով այդպիսի վարմունքի դեմ, խնդրում եմ կարգադրեք վերադարձնել հրացանս ու տարած ի-րերը» 38):

Պահանջված դեպքում մենք կարող ենք մեր սլաշտպանած

37) ԳԼԽ. ԱՐԻԻԼ Փ. 65 ԳՈՐԾ N 116. Էջ՝ 235-242.

38) Պետ. կենտ. Արխիվ ֆոնդ 67, Կործ № 1815, Էջ՝ 258.

վերոհիշյալ թեղն ապացուցել և հաստատել վոչ միայն միջանի շրջանների, միջանի գյուղերի ուրինակով, այլև Հայաստանի բոլոր շրջանների ու բոլոր գյուղերի կոնկրետ ուրինակներով: Բայց, հիշված միջանի տնտեսներն էլ, իմ կարծիքով, քիչ չեն միանգամ ընդմիշտ հերքելու խառնիսյանի, Ջամալյանի և Վրացյանի, նրանց կուսակցության պրովակացիոն հայտարարությունները և ապացուցված հայտարարելու անարխիայի, թալանի, ավազակության ու մարդասպանության մասսայական բնույթը, այս ամենի Դաշնակցության համար սովորական լինելը:

Դաշնակցական Հայաստանի անարխիայի, ներքին խռովու-
թյունների հիմնական գործոններից մեկն էլ դաշնակցության բա-
նալն էր, ուստի զորքերը, յեթե կարելի չէ միայն այդպես
անվանել:

Հայաստանի «Հանրապետութեան մեծագուշին նախարարապետին» ներկայացրած մի գրութեան մեջ ներքին գործերի նախարարի տեղակալը, ալիս ել խոստովանում է՝

«Հայաստանում կատարված անկարգությունների, ապսթիմության-
ների ու բռնությունների մեծագույն մասը կատարվում է զինվորա-
կանների միջոցով: Մինչև այժմ թե նահանգներից և թե Ն. Գ. նախա-
րարության դիրկանից վերահիշյալ արարքները մասին կազմված սր-
ձանադրություները ու յեղած բողոքներն ուղարկվում եյին ռազմական
նախարարություն, սակայն մինչև այսօր դեռևս չի յեղել, վոր իմա-
նանք թե հանցավորները պատժվեցին, ուստի և այսուհետև նման
դրությունները ուղարկվում եմ Զեզ, վոր ծանոթանաք և տեսեի-
նեք»(39) :

Գյուղացիները դրությունը քննելիս, մենք արդեն կողմնա-
 կիւորեն ծանոթացանք զինվորական իշխանությունների կատարած
 նմանորինակ մի շարք անկարգությունների, բռնության ու թա-
 ւանի դեպքերի հետ. տեսանք, թե դաշնակցական զորքն ինչպե-
 ս էր կատարում իր պարտականությունները, Հայաստանում «կարգ
 ու կանոն» ստեղծելու ուղղությամբ: Սակայն, պատկերը լրիվ
 չէր լինի, յետք գոնե մի քանի ընդհանուր դժբեղով, չծանոթանա-
 ցանք դաշնակցության զորքի մի չափազանց հետաքրքրական
 բնորոշ կողմի՝ ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅԱՆ հետ: Իր իմպերիալիստական
 «ծովից-ծով» մեծ Հայաստանի ստեղծման ցնորամիտ քաղաքա-
 կանությունն իրագործելու նպատակով, դաշնակցական կառավա-
 րությունը բռնի կերպով գնեքի տակ էր պահում մոտ 40.000-անոց

39) Գեւոր. Կենտր. Արխիվ Փ. 67 Գործ № 1793. Էջ 41.

մի բանակ. 12-15 հասակ, վորն անկասկած չեր կարող չանդրա-
դառնալ յերկրի տնտեսութեան դրութեան քայքայման, դյուղի և քա-
ղաքի աշխատավոր բնակչութեան նյութական-բարոյական վիճակի
վատթարացման վրա: Համարձակ կարող ենք պնդել, վոր աշխա-
տանքի ընդունակ բոլոր մարդիկ դաշնակցական կառավարութեան
չըջանում շարունակաբար, անկախ իրենց կամքից ու ցանկու-
թյունից, մասուղերի ու մտրակի ճնշման տակ, կտրված էյին աշ-
խատանքից և սլահվում էյին դենքի տակ, դաշնակցականների
ստեղծած բազմաթիվ ներքին և արտաքին ռազմական ճակատա-
մասերում, քաղցած, մերկ ու վոտաբորիկ վիճակում:

Գաղտնիք չէ, վոր դաշնակցութեան իր գործն սպառազինում
և կերակրում եր միաժամանակ դաշնակց իմպերիալիստական
պետութեանների միջոցով, վորոնք իրենց թաթն էյին դրել Ան-
դրկովկասի և Հայաստանի վրա, բայց այդ միջոցները հատկա-
ցում էյին վոչ միշտ և վոչ սխտեմատիկաբար: Ահա, այս դեպ-
քում, Ֆինանսա-տնտեսական անհրաժեշտ սեփական աղբյուրներ
չունենալով՝ բավարարելու իր անհամեմատ մեծաքանակ գործի
տնտեսական կարիքները, դաշնակցական կառավարութեանը դի-
մում եր օտվորական քաղաքականութեան — հայ դուղերի ռեկ-
վիզիային կամ աղատ մնացած գործառնքը գործուղում եր
թուրք գյուղեր՝ թալանի և կամ լավագույն դեպքում, նրանց տա-
լիս եր ամեն տեսակ արտոնութեաններ — ով վորտեղ է ինչպես
աղղում ե թող ապրի: Չափազանց ծանր եր ճակատում, անմիջա-
կան պատերազմական գործողութեանների մեջ գտնվող զինվո-
րութեան դրութեանը: Գաղցն ու մերկութեանը պատերազմի ան-
պատրաստ, անփորձ լինելը մի կողմից, դաշնակց սպառնալիքի
խուժանավար, դեպի զինվորն ունեցած անհող ու անփուլ վե-
րաբերմունք, մյուս կողմից՝ անպայման մահ էյին բերում բոլոր
այն զինվորներին, վորոնք ծուլ էյին, վախկոտ և չէյին փախ-
չում:

Դաշնակցական հանրապետութեան յերկրորդ տարեդարձին
նվիրված Բոստոնի «Հայրենիքի» № 3 բացառիկ թերթի մեջ, գործի
մասին հետևյալն է ասված. —

... «Զորքի դրութեանը վերին աստիճանի խղճալի յե, բռնի բռնա-
գակ առումով կախիսի գրեթե ամեն բան: Անիկա գրկված ե ամբող-
ջեշտ իրեղեններն անգամ: Տարիներ շարունակ մեկ շապիկով կանգնի
ի օրերը առանց ուրիշ հատ մը ունենալու: Համագեղատալը զինվո-
րական խմբեր շատ քիչ կգտնվին, այն ալ միայն Յերուսաղիմ, մեք, վար-
դեստի ուսար հյուրերու այցելութեան պարագային կարելի ըլլա խորհ-

զինվոր ցուցադրել: Իսկ արդեն խրամներում մեք գիշեր ու ցերեկ աղա-
սող զինվորները վոչինչ ունեն»: —

Դաշնակցութեան բանակի տնտեսական-բարոյական այս բն-
կած «խղճալի» վիճակին ավելացրեք այդ իսկ բանակի վոչ միա-
տարր լինելը — հակադաշնակցական զինվորութեան բավականա-
չափ ստվար քանակը, այն ժամանակ պարզ կլինի, թե ինչու դաշ-
նակցական նորանոր ավանտյուրաներին և պատերազմական գոր-
ծողութեաններին համընթաց պետք ե դարգանար և լայն մասսա-
յական չափեր ընդունել, այսպես կոչված դասալուրջումը:

«Մեր հայոց գնդերը կարծես հյուրանոցներ լինեն — կարգում ենք
մենք «ծողովուրդ» թերթում, այնտեղ ամեն մի զինվոր, սպա մտնում
ե, յերբ ցանկութեան ունի և հեռանում ե նմանապես, յերբ կամենում
ե: Հայ զինվորը չունի հրացան, կմտնի յուր ցանկացած դռնդը, մի
ն: Հայ զինվորը չունի չէպ, փախել ե հրացանով: Հայ զինվորը յեկել ե
քանի որից հետո նա չէա, փախել ե հրացանով: Հայ զինվորը յեկել ե
քաղաք, օոված ե, կղա, կներկայանա սպաներից վորեն մեկին և վեր-
ջինս մեծ ուրախութեամբ կընդունի, սակայն մյուս օրը չէա և այլն,
և այլն» 40):

1920 թ. ռոստոսի 5-ի № 7427 գաղտնի, շտապ դրութեամբ
դորավար Հովսեփյանը հեռագրում ե Ղարսի նահանգապետին,
Վոր՝

«Վոր դասալուրջումն ուժեղանում ե, տաք արվա մեք փախել եմ
140 մարդ, զինվորական իշխանութեան զինումները աղմուխստացիա-
յին մնում եմ անհետկամք ձեռք առեմ կարուկ միջոցներ» 41):

Նման բովանդակութեամբ բազմաթիվ հեռագրեր Ղորղանյանը
առանում ե և ուրիշ գորա-հրամանատարներին և այս առթիվ
Ն. Գ. մինիստրին գրած իր մի դրութեան մեջ տեղեկացնում ե. —

«Յես մինչև այդ ել շարունակ ամենախիստ միջոցներ յեմ դիմել,
անգործութեան համար բանտարկել եմ գյուղական տանուտերերին, դա-
ռալիքների ազգականներին, առանձին պաշտոնյաներ եմ ուղարկել դա-
մանները դասալիքներին բռնելու և ամեն կերակի պարտավորեցրել եմ
դասալիքներին հաշիվ տալ ինձ հեռագրերով և դրավոր, թե վորքան
դասալիք ե բռնվել շարաթվա ընթացքում: Բայց յես, — ավելացնում ե
Ղորղանյանը — Թույլ եմ տալիս ինձ միևնույն ժամանակ կարծելու, վոր
Է բողոքող գեներալը ունի և իր պարտականութեանը: Յես կարծում եմ,
վոր յեթե յես պարտավոր եմ բռնելու դասալիքներին նորին դերազանցու-
թյունն ել պարտավոր ե միջոցներ ձեռք առնել, հսկելու դասալիքներին
փախուստի պատճառները վերացնելու: Ի դեպս տարվում ե մի շատ
տարբերակ դրութեան, յես պետք ե շարունակ հետևել զառալիքներին:

40) «Ժողովուրդ» 1918 թ. № 32. 15 նոյեմբերի:

41) Պետ. կենտր. Արխիվ Գ. 67. Գործ 1763. Եթ. 240.

բանեմ նոցա, իսկ նոքա աղատ մնալով հանդուրժուելից, շարունակ պետք է թողնեն իրենց գործատեւրը. և յեթե միմէն աճմ չդիմեյի խիստ միջոցներէ գործատեւրը յերկէ նոցա ստիպը կլինեյին» 42) :

Ուշադրաւ է Ղորղանյանի պատասխանի մէր կողմէց ընդգրծ-ված տողերը: Յեւ միանգամայն ճիշտ է ասված: Դաշնակցական կառավարութիւնն այնչիսի ահարկու, արմատական միջոցներէ եր դիմում դասալքութեան դեմ, վոր յետեւ գոյութիւնն չունենա-յին դասալքութեան համար անիւի արմատական պատճառներ, թերեւս դաշնակցութեան բանակից իսպառ վերանար դասալքու-թիւնը:

Եջմիածնի դավառի համայնական վարչութիւնը 1920 թվի հուլիսի 14-ի № 1643 Ն. Գ. նախարարին ուղարկած գրութեան մէջ հայտնում է.—

«Դավառում դատարից ղեկավարներ համար մեծք միջոց այժմ ձեռք ենք առել անյերբակայելի միջոցներ և դրա համար ամբողջ վարչական կողմը դրել լարված դրութեան մէջ: Մեզ տրված հրահանգներն այս առթիւ ճշտութեամբ կատարելու համար մենք ստիպ-ված ենք յեղել դորձ դեմ նույնիսկ ապրիլի միջոցներ, նրանց պատ-ճառով, մենք համոզված ենք, վոր որեւէի դեմ լինելիս կդատապարտ-վենք, այսպես որինակ մենք ստիպված ենք յեղել դատալիքների ձեռք բերելու համար շատ համալս դիմել ծեծի, նման անբույլատրելի մի-ջոցների, բռնագրավել (մի բառ աղափարված Վ. Գ.), նույնիսկ այրել դեղերը ու տնայն: Թեկուզ այդպիսի միջոցներով, համեմայն դեպք մեմ միշտ էլ կարողացել ենք մեծ քանակութեամբ դեղեր տրուել և ամբի գնդերում, բայց նրանց քիվը գավառում չի պակա-սում յերբեք, վորովհետեւ գնդերում նրանց հնարավոր չի լինում պա-հել և մեմ միևնույն դատարի գիմկորներին ստիպված ենք լինում փնտռել և գտնել 10-15 անգամ» 43) :

Բացի նմանորինակ ապրիլի քայլերից, բռնագրավումների, ծեծի ու հրդեհումների միջոցներից, դաշնակցական կառավարու-թիւնը մի շարք պարտադիր վորոշումներով խիստ կերպով հրա-հանդեց գործադրել նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 24-ի դասալքութեան դեմ յեղած որոշումը, ըստ վորի «դասալիք-ները յեմքարկվում են մահվան պատժի գիմկորա-դաշտային դա-տարանի միջոցով, նրանց ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը գրավվում է հոգուտ պետական գանձարանի» (կետ 1.) :

Մասնաշախտի դասալքութիւնը կանգնեցնելու նպատակով,

42) Պետ. Կենտր. Արխիվ. Փոնդ 67 Գործ 1800.

43) Տես Պետ. Արխիվ. Փոնդ 67. Գործ № 1858, էջ 55.

Դաշնակցութիւնն ստեղծել եր և ահարեկիչ մարմին: Ահա մի յերկու նմուշ այդ մարմնի գործունեութիւնից:

Ա Զ Դ

«Եի գիտութիւնն բոլոր փախչողների և հայ ժողովրդի, հայտնում ենք, վոր 1-ի գիշերը հայրենիքի և հայ ժողովրդի դավաճան յերեք հայ գիմկորներ գնդակահարվեցին» մեկը բանակից ձի գողանալու, իսկ յերկուսը իրենց պոկից փախչելու համար: Հայտնում ենք բոլոր փախչողներին, որ առաջ ներկայանան իրենց գործատեւրը և կատա-րեն իրենց գիմկորական պարտականութիւնները, քանի ուշ չի յերեք վոչ բոլոր դավաճանները անխնայ կյանքարկվեն նույն պատժին: Մահ բոլոր դավաճաններին, վորոնց պատճառով քուրքերը ներս են խու-ժելու մեր Շիրակը»։ Ահարեկիչ մարմին»։

«Մարտի 4-ին յերեկոյան հայրենիքի և հայ ժողովրդի դավաճան-ներից մեկը ևս գնդակահարվեց: Մահ դավաճաններին: Ահարեկիչ մարմին»։

Յեւ այսպէս «Հայրենիքի» (կարգա՝ դաշնակցութեան) վեր-կութեան համար անխնայ կոտորում էլին բանկոր և դյուղացի ղեկավարները, վորոնք հրաժարվում էլին կոկի մի այլ աղբի աշ-խատավորութեան դեմ:

1920 թվի հոկտեմբերի 13-ին վարչապետին տրված իր № 983 հեռագրով Զամալյանը հաղորդում է, թե «Ղարափիլիսայում յերկու դասալիք դատապարտված են մահվան: Դատալիքը կգործադրվի առաւելոյան»:

Թալանի սովոր դաշնակցական կառավարութիւնն իր բաշի-րողուկ «տղերքի» միջոցով մասնաշախտն բռնագրավում է, կողոպ-տում դատալիքներին և նրանց ընտանիքների նույնիսկ հեռավոր բարեկամներն տները, զանազան խուզարկութեանն են չորը-կայները կատարյալ պատուհաս են դառնում աշխատավորութեան շղիխն:

Արարատյան նահանգապետին 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին դրած իր № 2372 զեկուցագրի մէջ Նոր-Բայազետի դավառապետ Մով-սիսյանը գրում է, վոր՝

«Նոր Բայազետի դատալիք գիմկորներ՝ Արտեմ վանեցյանից և Հայ-կարամ Մարիմոսյանից բռնագրաված անասունների վաճառից գոյացած 44.000 ո. մտցված է Նոր-Բայազետի գանձարանը»:

Յերեւանի բնակչուհի Վառվառե Սարգսյանի աղերսադիւր, Դրած Արարատյան նահանգապետ Մելիք Յուլյանին, 1920 թվի

խումբ-խումբ մարդիկ տարածվելով գյուղերում Թալանու և և դտան-
դում ճանապարհները»։⁴⁶)

Ձի կարելի, իհարկե, անվերապահորեն հենվել նման տվյալ-
ների վրա այս կամ այն յեղրակացության համար, ըսնի վոր մեր
խիստ տրամադրության տակ կան բազմաթիվ դոկումենտներ, վո-
րոնք զալիս են ասելու, վոր դասալիքներին վերագրած նմանորի-
նակ անկարգությունները, թալանն ու կողոպուտը և այլն մեծա-
մասամբ կատարում եյին հենց իրենք, դաշնակ խմբակները,
կառավարության ներկայացուցիչները: Բայց բերված փաստերը
վորոնք ի դեպ վոչ թե մեկն են, այլ մի ըսնիսր, սլարզ զաղափար
են տալիս մասսայական, ահռելի շափերի հասած դասալքության
հետեանքով առաջացած անարխիայի, ավազակությունների ու
կողոպուտակների մասին:

Սրան ավելացրեք և այն, վոր շատ հաճախ ղինվորականները նախաձեռնելով (իրավունք ել ունեյին) Դաշնախցության թե ու թիկունք հանդիսացող խմբերի ինքնիշխան դործունեյությանը և առատ թալանին, լքում եյին իրենց զորամասերը և ղինվորա-
գլըրվում այդ խմբերում կամ վորոշ դեպքերում, ինչպես ցույց ե տալիս ներքոհիշյալ դոկումենտը,⁴⁷⁾ դաշնակցական կառավա-
րության հալածանքներից դերծ մնալու նպատակով դատալիք-
ներն ապաստանում եյին այդ խմբերում և նրանց հետ միասին սկսում ազատ ու սանձարձակ չործողություններ. այն ժամանակ ավելի պարզ կլինի դաշնակցական Հայաստանի ներքին «կյանքի» պատկերը: Այսպիսով, դաշնակցական խմբապետական-մուսուլ-
մանական բանդաների ստեղծած անարխիան, թալան ու ավազա-

46) *Q. Linn. Urfurth. F. 67. 9. 1754. L. 40*

«Յէրեմիան, Ներքերործ միւն-իւն

պատճենն զորավար Լամիղեյին

47) Աշտարակի և Աբարանի շրջաններում գնումները խանգարող քյուրդ Ղա-
դոն և խմբապետ Մուրադը հավաքելով դասավիճակներ իրենց շուրջը անարխիա յնձ
մացնում զավառը. քանիցս անգամ հայհոյել և սպառնացել են զավառի իշխա-
նության. դասավիճ բռնել չի լինում, վերստին հուրըր հովանավորում են,
այնպիսի դրուժյուն և ստեղծված, վեր զորքի համար բոլոր գնումները (պետք և
հասկանալ բռնադրավումները. Վ. Պ.) կանգ են առել: Դրուժյունը կհասնի կա-
ռասարգֆալի, յեթև նման խմբապետների չհեռացվին զավառից և չսանձահար-
վեն: Խնդրում եմ կտրուկ սերնդների դիմել աշխատելու զավառը և չսանձահար-
ստեղծող տարրերից. № 4811 ՉԼԺ. Նախագահ (ստորագրություն) (Տես Պետ-
պետ. Արխիվ, ֆ. 67, գործ 1754, էջ՝ 36):

կությունները յերկրում առաջացրին լիակատար անիշխանություն: Այլևս վոչ վոքի համար դադարեց չեր, վոր Հայաստանը դաշնակիներէ ուրոք և ամենից առաջ այդ նույն դաշնակցութեան «ստեղծագործող», «շինարար» քաղաքականութեան շնորհիւ, կորցնելով արդիւնաբերութիւնն ու գյուղատնտեսութիւնը, անվերադարձ քայքայելով արտադրողական ուժերը, խաղաղ աշխատանքը փոխարինելով թալանով ու ավազակութեամբ, արագ քայքայելով գնում եր դեպի անխուսափելի կործանում, Ֆիզիկական բարոյական վերջնական անկում և վոչնչացում: Միակ յեւրոպային այս դրութիւնը, Հայաստանի աշխատավորութեան փրկութեան միակ ճանապարհը — Դաշնակցութեան անարգ թից և Ֆիզիկական բնաջնջումից — դա սրուկատարական հեղափոխութիւնն եր, դաշնակ-խմբապետական կարգերի տապալումը:

Այդպէս եւ յեղալ :

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՌԵՍԿՑԻԱՆ, ՄԱՍՍԱՇԵՐԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՆԱԽԲԱՆ ՆՈՅՄԲԵՐԸ

1920 թվի Նոյեմբերյան հեղափոխութեան նախորդակին Հա-
յաստանն ասլրեց քաղաքացիական կռիվների մի հոյակապ շրջան։
Բանկորա-դշուղացիական աշխատավորական մասսաներն այլևս
անկարող տանելու դաշնակցութեան բուրժուական կառա-
վարութեան ծանր ու սպանիչ լուծը, ամենուրեք Հայաստանի բո-
լոր շրջաններում դասակարգային պայքարի ձեռնոց ելին նետել
պատմական ասպարեղ, կոմունիստական կուսակցութեան ղեկա-
վարութեամբ, վերջնականապէս հակահեղափոխական դաշնակ-
ցութեան տապալման և իրենց ադատագրութեան ուղին ընտրել։
Դասակարգային շահերի հակասութեանները ծայր աստիճան սրվել
էին, բանվորները և աշխատավոր դշուղացիները հակադաշնակ-
ցական տրամադրութեաններն ուժգնորեն աճում, և զնալով սո-
վեթի ու ավելի լայն չափեր եր ընդունում։

Հեղափոխական դեպքերը Հայաստանում աճում ու զարգա-
նում ելին ամեն ուր ու ամեն ժամ: Դաշնակցական կառավարու-
թյան որերը հաշված ելին:

Քյան որերը հաշված եյին:
Դեռևս 1919 թվին, Հայաստանի մի քանի շրջաններում դու-
ղացիության և բանվորների մեջ նկատվում եյին հակադաշնակ-

79

ցական ըմբոստություններ, դաշնակցության տեղական մարմիններին չենթարկվելու, վորոշ տեղերում բոյկոտելու և դուրս թշուր լուս փորձեր:

Դարալազյաղի յերկրորդ գավառամասի պետը գավառի կառավարին ներկայացրած իր 1919 թվի հոկտեմբերի № 925 ղեկավարման մեջ գրում է.—

«Այլ. Հոկտեմբեր ամսի 14-ին մեկնեցի Մարտիրոս գյուղը նորակազմ ղեկավարներին և դասալիքներին ներկայացնելու ձեզ մոտ, բայց Մարտիրոսցիք չհամաձայնեցին վերոհիշյալներին ներկայացնելու, այդ արդեւման պատճառը վերաբերում է ըստ յենթադրությամբ մարտիրոսցի Հովակիմ խալթյանի, Հաղարայտ Գասպարյանցի և Յիզեհ Մուշկամբարյանցի, վորոնք հակառակ են մեր կառավարությանը և Մարտիրոս գյուղի բոլոր ժողովրդին հեղափոխել են դեպի ամառլիայաբայութեանը, հարկավոր է ուժ այս անարխային վերջ տալու, յեթե վոչ անարխիան կմեծանա այն ժամանակ ավելի դժգոյս կլինի առաջն առնելու: Իմ կարծիքով Մարտիրոս գյուղը, վոր անախիայի բուն է, մարկավար է եկզեկուցիսյի յեթարկել, վոր ժողովուրդն իմանա, քե կառավարութեան կա, վոր չառնա «Իմն կառավարութեան վիրխմա»⁴⁸⁾:

Այս ղեկուցադիրը Դարալազյաղի գավառի կոմիսար Ն. Հակոբյանը ներկայացնելով ներքին գործոց մինիստրության, միլիցիայի և վարչական բաժնի վերատեսչին իր կից № 2264 գրության մեջ ավելացնում է.—

«Մարտիրոս գյուղի ըմբոստութեան առաջին դեպքը չե առ, այլ ինչպես պատիվ ունեցել եմ արդեն 1990 հեռագրով գեկուցելու Ձեզ, այդ գյուղը անցյալ տարվանից է տրամադրւթյուն ցույց տալիս անիշխանութեան, ներկայումս նրանք յերես առած, ավելի համառ են դարձել և չեն քաշվում բացարձակապես արտահայտել իրենց ըմբոստութեանը, չկատարելով իմ հրամանները զինվորներին, նարակոչ քե դասալիք ներկայացնելու, զինվորական պետքերի համար արագ տալու և այլն: Այդ գրությունից միանգամայն ազատելու մի յեղ եմ գրածում, այդ մարտիրոսցիներին որինակելի կերպով պատժելն է, վորք համար դարձյալ խնդրում եմ միջնորդեք, վոր ուղարկեն պատժիչ զբաժնա: Տեղական զորամասի ղեկավարները լինելով բոլորն էլ դարալազյաղցիք անհարմար են այդ նպատակի համար... Արդեն անիշխանութեան ավիզները Մարտիրոսից անցել են մյուս գյուղերը, վորի հետևանքով այդ շրջանի բոլոր գյուղերն էլ հրաժարվում են տալ արագ բանվոր կառուցվելիք մամաղարիի վրա և այլն»⁴⁹⁾:

Նման որինակ դեպքեր տեղի յեն ունեցել և Հայաստանի մյուս

48) Պետական կենտրոնական արխիվ, Փոնդ 67, գործ 1445, էջ 332 (գաղտնի գրություններ)

49) Պետ. կենտ. արխիվ, Փոնդ 67, գ. 1445, էջ 335:

գավառներում: Հակադաշնակցական մասնախան դժգոհություններ և ըմբոստություններ հեռ միաժամանակ Հայաստանի բաղմաթիվ շրջաններում կազմակերպվում էյին կուսակցական բջիջներ, տարվում եր ընդհատակյա կոմունիստական ակտիվ աշխատանք: Հիշատակության արժանի յե և յերիտասարդ կոմունիստների «ՄԱՍՍԱԿ» կազմակերպության գաղտնի գործունեությունը Յերեանում, Ալեքսպոլում, Դիլիջանում, Բայազետում և այլուր, ուղղված դաշնակցական կառավարության դեմ: Այնպես, վոր մինչև մայիսյան ապստամբությունը, ինչպես վկայում են փաստերը, ականատեսների հիշողությունները Հայաստանի աշխատավորության մեջ կատարվել է, ճիշտ և սկզբնական շրջանում թույլ, անկազմակերպ կոմունիստական աշխատանք և նա բոլորովին ընած չի յեղել ինչպես սխալ կերպով պնդում է ընկ. Ս. Կարինյանը:⁵⁰⁾ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների մեջ կատարվող և հետզհետե ծավալվող կոմունիստական անդառն աշխատանքի մասին դիտելին անկասկած և դաշնակցականները, դրա համար ել ամենուրեք փնտրում էյին նրանց, իսկ հայտնաբերելու դեպքում ամենախիստ կերպով հալածում ու սրտով: Ինչպես դաշնակցների քաղաքական կյանքի բոլոր մյուս բնագավառներում, նույնպես և այս ասպարիկում նրանց ոգնության եր գալիս իմպերիալիստական Անգլիայի, Փրանսիայի և մյուս պետությունների զինվորական հրամանատարությունները, վորոնք իրենց թաթը դնելով Անդրկովկասի վրա, վորսի շահ նման փնտրում և դառնում էյին կոմունիստական աշխատանքը և տեղն ու տեղը խեղդում նրանց կամ լաւադուր ղեկավարում հրամայում դաշնակցականներին կատարելու այդ գործը:

1919 թվի մարտի 23-ին Անդրկովկասի բրիտանական ուժերի Վոլադնիսլավսոն գեներալը, Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի մինիստրին ուղղած իր մի գրության մեջ հայտնում է հետևյալը.—

«Անդրկովկասում բրիտանական ուժերի գեներալը տեղեկանում է փառահիլ աղբյուրներից, վոր Ալեքսանդրապոլում բայլելիկան կոմիտե հաստատված է և վոր ժամանակ ի վեր գործոն սրբապառնդ կընեն աշխատավոր դասի, բանակի և յերկաթուղիի դործավարներու մեջ: Արդեն ույն խնդրո մասին Ալեքսանդրապոլի հայկական փառիկանութեանը իմաց աված է, վոր իր կարգին տեղեկացրել է հայկական կառավարութեան խնդրո առարկա կոմիտեի գոյութեան սաննալը մա-

50) Տես «Հայ աղգայնականների ուղիք», 26 թ. էջ 29, Մոսկվա:

82

1920 թվի հունվար-փետրվար ամիսներին ձերբակալվում և բանտ են նետվում ակնհայտ բայելիկ գործիչներ ընկ. ընկ. Ասֆանդ Մոավյանը, Սարգիս Կասյանը, Ս. Խառնյանը, Պողոսյանը, Կարա Սահակյանը, Մուշեղ Աղայանը, Գեվորգ Իշխանյանը, Հայկ Յաղուբյանը, Յեղիշե, Արշավիր Շամաթյանները, Միքայել Շահումյանը, Պամֆիլովը և բազմաթիվ ուրիշները:

Հետաքրքիր է ինչպես և պատճառաբանում դաշնակ միևիտոր Դյուլխանդանյանն այդ ձերբակալությունները:

«Յես ներքին գործող միևիտոր Դյուլխանդանյան, նկատելով Գանձակի բնակիչ Ասֆանդ Մոավյանի և Վլադիկավկազի բնակիչ Պանֆիլովի հակապետական ազդեցության, և սրբազանդան՝ վորոշեցի՝ Ասֆանդ Մոավյանին և Նիկոլայ Պանֆիլովին բանտարկել Յերևանի Կենտրոնական բանտում յերեք ամսյա ժամանակով, հաշվելով ներկա թվինց ինձ յենթակա համարելը»:

Մի ուրիշ տեղ՝

«Յես ներքին գործող միևիտոր Դյուլխանդանյան, քննության առնելով Դիլիջանի գավառական կոմիտարի կողմից ս/թ. փետրվարի 4-ին ինձ ներկայացված վորոշումը՝ Դիլիջանում բնակվող զիմնադիայի ուսուցիչներ և աշակերտներ՝ Մուշեղ Աղայանին, Հայկ Յաղուբյանին, Յեղիշե Շամաթյանին (Սպարտակի անդամ. վ. Գ.), Գեվորգ Իշխանյանին (Սպարտակի անդամ. վ. Գ.), Արշավիր Շամաթյանին, Միքայել Շահումյանին № 120 ձերբակալման վորոշումը և նկատելով նրանց հակապետական գործնությունը հրահանգում եմ արգելափակել նրանց Դիլիջանի Գավառական բանտում հաշվելով իմ վրա և հարուցելով նրանց դեմ քրեյական հետապնդում»⁵²⁾:

Ինչպես տեսնում ե ընթերցողը Դաշնակցության ներքին գործերի և արդարադատության միևիտորը հրահանգում է քրեյական հարց հարուցել քաղաքական հակառակորդ հայացքների տեղ մարդկանց դեմ: Ավելին սպասել դաշնակցական «արդարադատությունից» հիմարություն կլինի: Ավելի սուր բնույթ են ստանում դեպքերն Ալեքսանդրապոլում: Ալեքսպոլի կայարանի բանվորները և պարենավորման մարմինների միջև առաջացած վեճերն առիթ են ծառայում կուտակված դժգոհությունների սլոխը ման: Դաշնակցական տեղական մարմինները դիմում են ձերբալությունների, վորն իր հերթին ավելի յե սրում պայքարը: Բանվորական կազմակերպությունները միահամուռ կերպով բողոքում

⁵²⁾ Կուսպատի արխիվ, գործ № 26, հմտ. Հ. Դան. «Սպարտակը Հայաստանում», 1929 թ. Յերևան.

են դաշնակցականների և դաշնակցական պրոֆեսիանալ միության քսամենլի գործողությունների դեմ:

«Յերիտասարդ բանվորների միությունը իր բողոքն է հայտնում յերկաքուղային արհեստակցական միության հակաբանվորական փայլի դեմ՝ հարգում ենք 1920 թ. հունվարի 11-ին հրատարակված «Ալիք» թերթում տպագրված յերիտ բանվորների բողոքի բանաձևի մեջ, արհեստակցական միությունը, վորի պարտականությունն է պաշտպանել բանվորների շահերը, ընդհակառակը կովում է բանվորների դեմ, ձերբակալելով մեր հայրերին և յեղբայրներին: Ընկեր բանվորներ, այսօրվանից յերիտասարդ բանվորների միությունը հայտնում է ձեզ ի հիտություն, վոր յերկաքուղային արհեստակցական միությունը իր ներկա կազմով հակա-բանվորական է, իր գործնությամբ հակահեղափոխական: Արհեստակցական միության մեջ նստած մարդիկ շահագործում են ձեր ամունը ձեր դեմ կընկելու համար: Կորչի այդ տեսակ արհեստակցական միությունը: Կեցցե բանվորական արհեստակցական միությունը»⁵³⁾:

Նույն բովանդակությամբ բողոքի բանաձև են հանում և ուսանողական միության ու Շիրակի դյուղացիական միության վարչությունները համերաշխություն հայտնելով բանվորներին: Այսպիսով, տակավին 1920 թվի սկզբներին կայարանի, դեպոյի բանվորների և տեղական դաշնակցական մարմինների, պրոֆեսիոնալ կազմակերպությունների կոմունիստական ու դաշնակցական թևերի միջև տեղի ունեցող պայքարը, դասակարգային գոռնալորում ստացող լուրջ ընդհարումները զգաստացրին բանվորներին և աշխատավորությունը:

Լավում եր արդեն մայիսյան հեղափոխության վտառների ձայնը...

Մեր կուսակցությունը հաշվի առնելով հեղափոխական այս սխուռացիան ըստ ընկ. Կասյանի վկայության (տես «ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ» 1922 թ. № 2, էջ 8 «Զախություն հիվանդությունը մեղանում» հոդվածը) տակավին 1920 թ. հունվարի կեսերին Յերևանում գումարած իր անեղալ կոնֆերանսում մի քանի ուրիշ հարակից հարցերի կապակցությամբ առաջադրում է նաև Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հաստատելու խնդիրը, մի հանգամանք, վորի իրագործման համար հետադաշում մեր կուսակցության կենտրոնական մարմինները համապատասխան հեղափոխական վճռականություն չցուցաբերեցին, ուսրոտունիս-

⁵³⁾ «Ալիք» 1920 թ. № 11, 11-ն հունվարի Ալեքսպոլ. (Հասարակական-քաղաքական շարաթաթերթ): Լույս է տեսել միայն այս մի համարը և դաշնակցականների կողմից փակվել է:

տական վորոշ տրամադրություններէ, մարքո-լենինյան հեղափո-
խական պայքարի ուսմունքին չտիրապետելու, կամ գրեթէ չտի-
րապետելու հետեանքով չկարողացան իր ժամանակին հենց իրենց
առաջադրած լոգունգի հետ միաթմանակ նրա կենսադրծման հա-
մար կազմակերպել ու գլխավորել մասնաւոր զինուորական,
հակադաշնակցական շարժումները, վերածելով աջն ավելի քան
գիտակցված և կազմակերպված պայքարի, տալով նրան դասա-
կարգային պայքարի ամենից լայն ու ամենից ավելի ոգտավետ,
պարզ ու հստակ լոգունգներ: Բայց չնայած Հայկամկուտի ղեկա-
վար, օրգանների քաղաքականության անվճռականության, նրա
անորոշության ու անպարզության, այնուամենայնիւ բանվորնե-
րի և աշխատավոր գլուղացիների կոմունիստական դաստիարա-
կության գործը դաշնակների ստեղծած տնտեսական-ֆինանսական
և քաղաքական-քարոյական ծանր ու խեղդող մթնոլորտում վրճ-
ւական քայլերով առաջ եր տարվում: Հակադաշնակցական տրա-
մադրությունները դնալով խտանում ելիս ու մի յեւք վնասում
Այդ յեւքն ինչպէս հայտնի յե Հայաստանի հողի վրա առաջին ան-
գամ ազգանշողը հանդիսալով Ալեքսանդրապոլի (այժմյան Լե-
նինականի) պրոլետարիատը, հանձնա կոմունիստական կուսակ-
ցության ղեկավարութեամբ. 1920 թ. մայիսին կազմակերպված
յիսուսայանձ ազատամբության:

Մայիսյան հեղափոխութեան շարժիչ ուժի և առաջամարտիկի, Ալեքսանդրապոլի պրովեստորիատի որինակը վարակիչ հանդիսացավ Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիութեան և Դաշնակցութեան դեկտատուրայի տակ հեծող բոլոր ճնշվածներին համար։ Մի ակնթարթում Հայաստանը վերածվեց քաղաքացիական կռիվների թափերաբեմի։ Ալեքսոլի, Ղարսի, Սարիղամիշի, Դիլիջանի, Ղաղախի, Նոր-Բայազետի, Զանգեզուրի և այլ վայրերի ապստամբական շարժումների արդեցութեան տակ ընկավ խառնուրդային խաչատուակ կառավարութիւնը և նրան փոխարինեց Համայնաշխարհային բոլոր-կառավարութիւնը։ Ամբողջ քաղաքական իշխանութիւնն անցնելով Դաշնակցութեան կուսակցութեան Արեւելյան Բյուրոյի ձեռքը, ժամանակավորապես դադարեց արդեն իսկ մինչ այդ եւ վորեւ ինքնուրույնութիւնից դուրի, այդ իսկ բյուրոյի գործիք հանդիսացող դաշնակցական պարլամենտը։ Մայիսյան հեղափոխութիւնը վտարի հանեց վոչ միայն Հայաստանի դաշնակցութիւնից դժգոհ, բայց պակավին անդիտակից ու անկազմակերպ ու ավելի կոնսերվատիվ գյուղացիական տար-

երբին, այլև նա պատուեց այդ իսկ աշխատավորութան շահերի «պայտարանութան» գլխակի տակ թագնված դաշնակցութան թև ու թիկունք հանդիսացող մյուս ազգային բուրժուական և մանր-բուրժուական կուսակցությունները՝ սպեցիֆիկները (Դավիթ Ա-նանունու, Բաշխի Իշխանյանի խմբակը), ռամկավարների, այս-պես կոչված «սոցիալիստ-հեղափոխականները», «հայ ժողովըր-դական կուսակցության» և այլ կուսակցություն, յենթակուսակ-ցությունների պոետիզո-մարքաստական, աշխատավորական քո-զիր, մերկացրեց նրանց իսկական դասակարգային եյությունը։ Վերջիններս նախադրելով մայիսյան կոմունիստական շարժում-ների Դաշնակցության համար կոոստաբեր հետևանքները, ավելի քան յերես, համախմբեցին բյուրո-կառավարութան շուրջը և միացյալ ճակատ կազմելով ակտիվ հակահարձակման գլխիցին արմատախիլ անելու բայլչևիղմը Հայաստանի հողից։ Իրանցից արմատախիլ անելու բայլչևիղմը Հայաստանի հողից։ Իրանցից մասնավորաբար սպեցիֆիկները կազմակերպությունը, դաշնակ-ցության «սոխ ու սխտորը» այդ մոլեռանդ շատագուցները, 1920 թ. մայիսի 14-ին բանվորներին, գյուղացիներին և քաղաքացի-ներին ուղղած իրենց մի կոչում այնպիսի կիրք ու կատաղու-թյուն են ցուցաբերում մայիսյան հեղափոխության, բայլչևիղմի դեմ, վերդիսին մենք շատ քիչ ենք հանդիպում անգամ դաշնակ-ցականների մոտ, իսկ այդ կոչի անձնական հեղինակը այն ստոր-ու կեղտոտ անձնավորություններն էլին (Դավիթ Անանունը և Բախչի Իշխանյանը), վորոնք չեյին քաշվում անգամ հրապարա-կորեն խոսել մարքսիզմի անունից և յերբեմնի հովանավորվում էլին մեր կուսակցության նախկին նախնալուսարտունիստական դեկավարութան կոշմից (Անանունի) և նույնիսկ վայելում բայլ-չևիղմի բարեքնները։ Մեկը մյուսից քիչ ավելի կամ պակաս թշնա-վանք ու հալածանք հանդես բերին և մյուս կուսակցությու-ններն ու հաստատությունները։ Մեր աշխատութան նպատակից դուրս ու հաստատությունները։ Մեր աշխատութան նպատակից դուրս և քննության անհեղ աշդ հայացքները միտումի, այդ մասին դա-շնակցության անհեղ աշդ հայացքները միտումի, այդ մասին դա-շնակցության անհեղ աշդ հայացքները միտումի, այդ մասին դա-շնակցության անհեղ աշդ հայացքները միտումի, այդ մասին դա-

87

րի, նրանց ղեկավար Կոմիտեի ղեմ,⁵⁴⁾ Հայաստանի բոլոր ռեալ-
ցիոն մութ ուժերի՝ դաշնակցության, Եղմիածնի, սպեցիֆիկնե-
րի, «Հայ ժողովրդական կուսակցության» և ուրիշների կողմից:
Այո՛: Բայց ինչպիսի ղեմ սրբազան դաշինք կնքած՝ դաշնակցության
գլխատուռայի շուրջը համախմբած բոլոր այս մութ ուժերի
կողմից, նրանց ղեմ վարած հերոսական հռիփում ընկալ մայիսյան
հեղափոխությունը:

Ընկեր Ա. Կարինյանի ներկա գնահատականը անպայմանորեն
սխալ է: Առաջին ճիշտ չէ, ինչ որ Մայիսյան ապստամբությունը
«հանկարծակի» առանց վորեն ծրագրի և «պատրաստություն»
բունկիված «տարերային մի հոսանք է», կամ այլ կերպ «թողովրդ-
դական շարժման տարերքը»: Յերկրորդ, սխալ է, թե ապստամ-
բության օրերին բացառապես և վորեն ղեկավարություն, մասնա-
ները պատվել և շարժվել են ինքնաբերաբար, առավել ևս սխալ
է, թե կոմունիստական կուսակցությունը չի կանգնել այդ հեղա-
փոխության գլուխը: Մենք թերևս համաձայնվենք ընկեր Կո-

⁵⁴⁾ Պարզեց եմ համարում հիշատակել Մայիսյան ապստամբության սխալ
գնահատության փնտրատության կողմից մինչ այժմ աննկատելի մնացած
ընկեր Ա. Կարինյանի յուրահատուկ կոնցեպցիայի բնույթ ստացած վոչ պակաս
վտանգավոր սխալը: «Հայ աղդաշահականների ուղին» (Մոսկվա 26 թ. էջ 90-91)
աշխատության մեջ ընկ. Կարինյանը հեռույալ կերպ է գնահատում Մայիսյան
հեղափոխությունը և Կոմիտեի կառույցը ղեկը:

«Ինչպիսի ել չղնահատեց այդ (Մայիսյան Վ. Պ.) ապստամբության
վարչենքի կոնկրետ քաղաքականություն և գործելակերպը, այնուամե-
նայնիվ մենք ստիպված ենք արձանագրել, Վոր այդ ապստամբությունը
վոչ թե մի քանի «չար» և «միակողմանի» կոմունիստների քահանայիքի
արդյունքն է, այլ հայ աշխատավորության տարերային մի հոսանք (ընդ-
գծումը հեղինակինն է) ինտելեկտի մի ճիղ ուղղված դաշնակցական կա-
ռավարության ղեմ: Հանկարծակի առանց վորեն ծրագրի և վորոշ պատ-
րաստությամբ մայիսյան ապստամբությունը ծավալվում է յերկրում և
շարժում հայ աշխատավորներին յերկարատև միջոցից: Հայ մեծամասնա-
կանները մեղքը վոչ թե նրանումն են, վոր նրանք կանգնել էին շարժման
գլուխը: Միանգամայն հակառակը: Փաստերը, ակնաստեղծների և մաս-
նակիցների ցուցումներն ու հիշողությունները հաստատում են, վոր ժո-
ղովրդական շարժման տարերքն այնքան անակնկալ է յերկը, վոր չմեղքեց
և նույնիսկ մեծամասնականներին: Ապստամբության օրերին բացակայել
է վորեն ղեկավարություն: Մասամբը պատվել եմ և շարժվել իմ մե-
քերաբար: Կոմունիստական կուսակցությունն անպայման ղեկավարեց
չձմած չի կարողացել ղեկավարել շարժումը, չի կարողացել տալ մատ-
աններին հակահակ լողունդներ և կանգնել է հեղափոխության գլխին»:
Ընդգծումն իմն է Վ. Պ.):

րինյանի հետ, յեթե իր ներկա գնահատականի սահմանները տա-
րածեր առանձին, այս կամ այն շրջանի, վորտեղ վոչ իհարկե
ընկ. Կարինյանի նկատած չափերով, համենայն դեպս կարելի չի
տեսնել նման յերևույթներ, բայց քանի վոր նա իր այդ սխալ
ընդհանրացումները տարածում է ամբողջ Հայաստանի Մայիս-
յան շարժումների վրա և բացարձակապես թերադնահատում է
նրանց նախորդ ծրագրված, կազմակերպված վոչ տարերային
կողմը մեր կուսակցության կատարած ղեկավար դերը (ուրիշ
խնդիր է թե այդ թույլ է յերկը և անվճռական, ընկ. Կարինյանը
չի կարող քանց առնել ղեկավարություն բացակայության, ինչ-
պես ինքն է ասում, և թույլ կամ անվճռական լինելու մեջ յերգած
տարբերությունը), անտեսում է այդ շարժումներին դասակարգա-
յին դիտակցական բնույթը համարելով այն ժողովրդական տա-
րերք, բնադրական մի ճիղ, ուստի վոչ մի դեպքում չենք կարող
համաձայնել նման սխալ հակապատմական ու հակադիտական,
իր քաղաքական հետևություններով վտանգավոր հայացքների
հետ և չնչել նրանց ղեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը:

Խմբապետների գլխատուռայն արյունով ներկեց Հայաստանի
բանվորա-դյուղացիական անդրանիկ հեղափոխությունը, բայց
անկարող դառնալով վերացնելու և այն պայմանները, վորոնք սնում
ու հասունացնում էին նման տիպի հեղափոխական ընդլիզում-
ները: Այլևի՛ն: Մայիսին հաջորդող ծանր ռեակցիան, դաշնակ-
ցության գողգոթան ապրող Հայաստանի բանվորներն ու դյու-
ղացիները վոչ միայն չկորցրին իրենց հեղափոխական գիտակցու-
թյունը, հակադաշնակցական պայքարի կիրովը, այլ ընդհակա-
ռակը կոմունիստական դադափարների լույսի տակ միանգամ ևս
իրենց կաշվի վրա դաշնակցության կործանարար քաղա-
քականությունը, հարևան խորհրդային յերկրների հեղափոխա-
կանացնող մթնոլորտում, ժամանակակից դադարից հետո շարու-
նակեցին իրենց կոխը հակահեղափոխական դաշնակցության ղեմ
Նախկին Նոյեմբեր, մինչև վերջնական հաղթանակ: Այսպիսով Մա-
յիսյան շարժումները նախադուռ հանդիսացան Նոյեմբերյան հե-
ղափոխության, Մայիսյան «կրակե ողակով» անցած սերունդը
մոտ վեց ամիս հետո պարզեց Նոյեմբերի դրոշմը: Նախադուռ-
միտ վեց ամիս հետո պարզեց Նոյեմբերի դաշնակցության դա-
րերյան այս վեց ամիսների դաշնակցության կատարվող կոմունիստական
ժամ ռեակցիայի պայմաններում կատարվող կոմունիստական
անդուլ աշխատանքը բանվորների և գյուղացիների մեջ հեղափո-
խության և հակահեղափոխության կոիվը, դասակարգային պայ-

Բարի ինֆնագիտակցութեամբ, բանվորագլուղացիական մասսաների կոմունիստական դաստիարակութեամբ մի ամբողջ դպրոց համադրացում: Ճնշելով Մայիսյան ապստամբութիւնը դաշնակների անանկացած կառավարութիւնը կատաղի արշավանքը սկսեց աճող կոմունիստական ուժերի դեմ կանխելու հեղափոխական նոր բռնկումները, հետաձգելու իր մոտալուտ անկումը: Հայաստանի մէջ չարք չբռնաներում հաստատուեցին արտակարգ դատարաններ, նրանց տրվեց անսահման լայն իրավունքներ և միջոցներ՝ ճնշելու հեղափոխական շարժումը հայտնաբերելու և պատժելու հեղափոխական գործիչներին: Ըստ այդ մասին յեղած որոնքի մահվան պատիժ և սահմանվում բոլոր նրանց համար, ով՝

ա) Հայաստանի հանրապետութեան (հասկացել դաշնակցութեան վ. 9.) դեմ պետական դավաճանութիւն կանի:

բ) Կոմունիստական գոյութիւն ունեցող իշխանութեան դեմ ակնհայտնի ապստամբութեան:

գ) Հրապարակով կամ վոչ հրապարակով կզրգոս գինդորներին չկատարելու իրենց զինվորական պարտականութիւնները:

դ) Դիւաւորալ կվոչնացնի և կվիչացնի հեռադրաթերերը, կամ յերկաթուղին, յեթե նույնիսկ չարագործի գործունեութիւնը կատարված լինի գնացքի ճանապարհորդներին, կամ տեղափոխվող գույքի վնաս հասնելու վոչ ուղղակի մտադրութեամբ: 56)

Յմահ առաջնակի արշատանք և նախատեսվում նրանց համար, «ով հրապարակով կասի վորեւ ճառ, կամ կորդա կամ տարածի վորեւ շարադրութիւն, վորոնք ա) զրգում են ապստամբութեան, կամ դավաճանութեան արարքներ կատարելու բ) գոյութիւն ունեցող պետական հասարակական կարգը հեղաշրջելու»: Համաձայն այդ որոնքի 14-րդ կետի արտակարգ դատարանն իր վճիռը դնում և վոչ ուչ թան 24 ժամ, գործի շնութեան որից սկսած իսկ 12-րդ կետով գործը արտակարգ դատարան մտցնելուց հետո նրան հետագա ուղղութիւնը տրվում և պատերազմական ժամանակի գինվորական դատարանի կանոնագրքի 4-րդ հոդվածի մեջ բացատրված կանոններով: 17-րդ կետի համաձայն «արտակարգ դատարանի դատավճիռը չի պատճառարանվում, վերջնական և և յեմքակա չի բոլորաբանում»:

Չնայած արտակարգ դատարաններին այս աստիճան ազատ ու անսահման գործողութիւններին, դաշնակցական «տղերը», դաշնադատ խմբապետներն ազատ շարժողութեան մեջ էլին դրել

55) Արտակարգ դատարանի որոնքի այս վերջին կետը ուղղված և հատկապես յերկաթուղային բանվորներին և փոստ-հեռագրական բանվոր-ծառայողներին դեմ, վորոնք բազմիցս անգամ ցույց էլին տվել իրենց հակադաշնակցական դրոշմը և աչքի էլին ընկնում դաշնակցական կառավարութեան դեմ վարած իրենց սիոտեմատիկ հեղափոխական յերույթներով:

ժառուգերը և առանց ձեռնարկի ընկնում ու դատի անխնա գնդակահարում, վոչնչացնում էլին շատ թե քիչ աչքի ընկնող կոմունիստ գործիչներին, Մայիսյան շարժումների ակտիվ մասնակիցներին: Յերկրի բոլոր ծայրերում ամենուրեք դաշնակցութիւնը դիմում էր նմանորինակ վոճրագործ քաղաքականութեան: Գնդակահարվում, աքսորվում և բանտ են նետվում Հայաստանի հեղափոխական բանվորներին և գլուղացիներին լավագույն ներկայացուցիչները: Յերկրում տիրում և սև ուսակցիան:

Վերջերս Հայաստանում սպիտակ տերրորը զազրելի վոճրագործութեան ամեն սահման անցնելով դեղին ազդասիրութեան շերտի տակ սև սակցիայի դուռն և ծեծում ցինիլարաբ— դրում և վրաստանի կոմկուսի ակցիայի կոմիտեն 20 թվի սեպտեմբերին հրապարակած իր մի կոչի մեջ: Մտքով աշխարհի բանվորագլուղացիական մասսաների առաջ բարոյապես անանկացած ու լայնատեսակված հայ դաշնակցական կառավարութիւնը դադանային կատաղութեամբ դնալահարում և կոմունիստական գաղափարի քաջարի մարտիկներին: 56)

«Բազադցիական կովի ժամանակ, յերբ բուրժուազիան հաղթող և հանդիսանում, նրա կատաղութեանը չափ դնել հնարավոր չէ: Բուրժուազիան չկարող է անխնա կերպով հալածել իր թշնամիներին— բանվորներին: Հալածանքի ընթացքում բուրժուազիան կատաղած վազրի յեման, ամեն ինչ անում և վրեժ առնելու իր դասակարգային հակառակորդին: Նույն կատաղութեամբ և կովում Հայաստանի բուրժուազիան, նրա գործոն կուսակցութիւնը՝ դաշնակցութիւնը, ապստամբ գլուղաներ և բանվորներին դեմ: Դաշնակցական բաշիբոզուկներն արդեն ամեն սահման անց են կացրել. նրանք սոված դայլի նման ընկել են վոչխարասահման անց են կացրել. նրանք սոված դայլի նման ընկել են վոչխարներին մեջ և ալ ու ձախ խեղդում խոխոզում են նրանց: Հայաստանում ել շարունակվում և սպիտակ տերրորը, շարունակվում և դաշնակցութեամբ: Հատուկ բազարոտութեամբ, դաշնակցներին հատուկ դադանութեամբ: Հետեւ և վերջ տալ այդ սարսափելի դրութեան, վորի մեջ տառապում և Հայաստանի աշխատավորութիւնը, պետք և վերջ տալ սպիտակ տերրորին:

— «Ողնութիւն, ողնութիւն, — լուրում և Հայաստանի բոլոր անկյուններին, պետք և վերջ տալ դաշնակցներին իշխանութեանը, ողնութեան հասնելով մեր տանջված ու չարաբան յերազմներին, մեր թալանված ու կեղեքված ընկերներին»: 57)

Ողնատու 14-17-ը Ոհանջանյանի կառավարութիւնն առանց դատի իր խմբապետ մաուգերիստներին ձեռքով նորքի ձորում գաղանաբար գնդակահարել և տալիս Անդրկովկասի պրոլետարիատի լավագույն ներկայացուցիչներին ընկ. ընկ. Սույապա

56) «Կոմունիստ» 1920 թիվ, № 201, 20-ն սեպտեմբերի Բագու:

57) «Կոմունիստ» Բագու 1920 թ. № 99:

Ալլահվերդյանին, Մուսայելյանին, Ղարիբջանյանին և ուրիշներին՝ թվով 11 հոգի։ Այս առթիվ բաց թողած իր թուղթիկի մեջ Հայաստանի կոմունիստական (բայլչևիկներին) կուսակցության հենարանական Կոմիտեն հետևյալն է գրում։—

Քաջակցական կառավարության համար ստեղծված այս հերպիսառնապալից պայմաններումն է, վոր սպիտակ տերրորը դառնում է քաղաքական պայքարի այն միակ ուղին, վորով տիրող կուսակցությունն աշխատում է վրկել մաուդերիստական ռեժիմի խորտակվող նավը։ Սակայն անգամ քաղաքական պայքարի այդ մեթոդի տեսակետից մեր ընկերները բռնունկի դեղակահարության փառալու ալելի չուտ կառավարության կազմակերպված քրեյական վոճիք է, քան քաղաքական պատժի հանգամանք ունեցող մի ախտ։ Հայաստանի կառավարության անլուք ու ամբողջ վոճիքը Հայաստանի կառավարական կուսակցության վերջին հաշտահատական փորձն է դադարել յերկրի բանվորության և դյուղացիության այն լողունը, վորը սպառնում է բռնկել վերստին ու խորտակել ընդմիջ ապ բուրժուադեյի մարտական կուսակցությունը—դաշնակցական իշխանությունը և կառուցանել նրա խայտառակ ռեժիմի վրաստիներ վրա Հայաստանի բանվորա-դյուղացիական մասսաների գլխատուրքան։

Կորչի դաշնակցական դահլճների վոճրադործ կառավարությունը։ Գեղյե Հայաստանի բանվորա-դյուղացիական հեղափոխությունը և խորհրդային Հայաստանը։

«Կոմունիստ»-ի (№ 93) Հայաստանի թղթակիցը նկարագրելով սոցիալի չափերի հասած դաշնակցական տերրորը, սովի, բռնության, սպիկուլիացիայի կործանարար հետևանքները հաղորդում է, վոր դաշնակցականները աղաղակում են, թե «վոչ մի կոմունիստ չի ագատվի նրանց մեռից»։ Հայաստանի խուլ դյուղերում և քաղաքներում կառավարությունը վոչնչացնում է ձեռքն ընկած կոմունիստներին, յուրաքանչյուր կոմունիստի գլուխը դնահատված է 5.000 ոտլի։⁶⁸⁾ Հայաստանի բանտերում

⁶⁸⁾ Ներքին գործերի նախարարության վերատեսչի օտաքած ղեկուցադրերից մեկը մեջ հարցում ենք. «Գաղտնի դումարների մատյանը նույն բաց ենթակում դրված է սեղանին յելից և մտից մատյանների կտրին, և իմ հարցին՝ թե ինչպես կարելի չե. — ո՞վ օրտի նայե, ո՞ւմ և հետաքրքիր լինում. ահա միամիտ տիկնոջ պատասխանը, իսկ այդ դրբում ինչք չկան։ Վնարված է 50.000 ո. Անմեդ Աղային, վնարված է 100.000 ո. Կիրակոս Մարտիրոսյանին բայլչևիկների դեմ գործադրելու, նույն դրբում նաև փամփուշաների վաճառության մուտք այսքան բաղար, կարո Սասունուն այսքան հաղար։ Տասներկու միլիոն ծախքերը հրապարակի վրա դրված։ Դրանց շարքումն է բոլոր լրտեսները անունները։ Սա՛րճէ է»։ (Գետ. կենտ. արխիվ ֆ. 67, գործ 1858 և 73)։

դանվում են մոտ 500 (? վ. 9.) հոգի։ Ծեծն ու չարչարանքը սովորական յերևույթներ են»։

Անհամեմատ ավելի խիստ է արտահայտվում դաշնակցական հեղափոխական Ղադայա-Շամշադինի շրջաններում։ Թե հեղափոխություն և թե հակահեղափոխություն համար այս շրջանում առանձնահատուկ պայմաններ գոյություն ունեյին։ Անմիջապես սահմանակից լինելով խորհրդային Ադրբեջանին, Ղադայա-Շամշադինի աշխատավորությունը մոտիկ հարաբերություններին, չիման մեջ էր մտնում հեղափոխական Ադրբեջանի և կարմիր դորբերի հետ։ Այս հանգամանքը մասնավորապես դյուղացիական լայն մասսաների հեղափոխականացման, դասակարգային գլխակցության կազմակերպման հիմնական աղբակ է հանդիսանում, վորովհետև վերջիններս ծանոթանալով Ադրբեջանի խորհրդայնացման հետևանքով առաջացած դյուղացիներին լաղատադրության, տնտեսական—քաղաքական բարենպաստ դրության հետ, հանձինս խորհրդային իշխանության տեսնում էյին և իրենց աղատադրումը բուրժուական դաշնակցական կառավարության լծից։

Տնտեսական հարաբերությունների տեսակետից ևս, բարենպաստ պայմաններ գոյություն ունեյին հեղափոխության համար։ Սովի իշխանության ճանկերում մեռնող աշխատավորությունը հակառակ սահմանապահ խմբապետների ամեն տեսակ արդեքներին, անցնում էր խորհրդային Ադրբեջան և հաղվադյուտ էր պատահում, վոր ձեռնունայն վերադառնար, քաղցի ճանկերում դալարվող իր յերեսաներին պարեն չբերեր։ Շամշադինում կատարվող դեպքերի համար, պակաս նշանակություն չունեցան և Մայիսյան շարժումների պարտության, ինչպես և հետագա դաշնակցության սպիտակ տերրորի հետևանքով Ադրբեջան փախած և խորհրդային սահմանադրվում ապրատանած հաղարավոր հայ հեղափոխականների գործունեությունը։ Վերոհիշյալ միջանկի առանձնահատուկ պայմանները տարբեր դունավորում էյին տալիս դաշնակցական կառավարության հալածանքներին ու ճընչումներին։ Այս շրջանները ամրացնելով դիմադրական և խմբապետական վստահելի ուժերով դաշնակցությունը կատաղի հայածուրք է սկսում ներքին հեղափոխական ուժերի դեմ։ Հրապարակով մատուցեցադարկ են արվում բաղմաթիվ կոմունիստներ, թալանվում, կողոպտվում են խորհրդային Ադրբեջան փախած ընկերների ընտանիքները, իսկ չատ տեղերում ուղղակի կենդանի թաղվում հեղափոխական ըմբոստ տարբերը։

Մայիսյան բոլորական շարժումներից հետո դաշնակցական կառավարությունը մինչև որս էլ շարունակում է իր դադանային քաղաքականությունն ապստամբների վերաբերմամբ, — դրում է Բազմի «Կոմունիստ»-ի Շամշադինի թղթակիցը: Ամեն տեսակի ճնշումները, ծեծը, բանալիները, սպանություններն ու բռնաբարությունները ծայր առաճանի յեն հասած: Դյուղադիրների թալաններն ու կաշառակերությունն էլ հախույժ: Կառավարությունն այդ միջոցների մեջ է տեսնում իր իշխանության հաստատ պահելու գրավանք: Շամշադինի, Զրդի գյուղում սեպտեմբերի 23-ին սպանված է կառավարության ազնանների ձեռքով Միքայել Զարգարյանը, վորը հայրածվում էր իրեն բոլորակ: Դիվիզիոնում նորերն փողոցում գնդապետ Նիկիտ Զաղեթյանը հանում է ասորճանակն ու միջանի հարվածով տեղն ու տեղը սպանում Գր. Յեղիբարյանին»⁵⁹⁾

Անդամները 10-ին Շամշադինից «Կոմունիստին» ուղարկած իր նամակի մեջ «սուրհանդակը» հետևյալն է գրում.

«Վերջին Զրդի գյուղը դառավ դավաճ գործնական պետ, Հովհաննես Զորանյանից պահանջում է նրա վորդի խաչատուրին: Հայրը հայտնում է, վոր վորդին գտնվում է Բազմում Կարմիր զորքի մեջ: Կապիտանը կատաղած թուրը հանում է և մի քանի հարվածներ տալով խեղճ ձեռունուն տեղն ու տեղը սպանում: Զրդից Բերդ գյուղը գնալով կապիտանը պարոն պրիստավ Բենոյի հետ Կարմիր Աղբյուր գյուղից պահանջում է Արս. Վիրաբյանին և Գրիգոր Բաբայանին: Առաջինից հարցնում է «Իսկ յե՞ս կովի ժամանակ սպանել պարուչիկ Հակոբյանին»:

Արսենը պատասխանում է, վոր ինքն է սպանել: Կապիտանը հինգ զնդակով Արսենին տեղն ու տեղը սպանում է: Գրիգոր Բաբայանից հարցնում է, թե արդյոք նա՞ յե սպանել Աշուղին, դրական պատասխան տալով Գրիգորին ստիպում է իրեն համար դերեղման փորել: Գրեգորմանը փորվելուց հետո կապիտանը սկսում է սրի հարվածներ տալ Գրիգորին, խեղճին դեռ չունջը վրեն գցում է փոսի մեջ և հողով ծածկում»⁶⁰⁾

Մոսկոս գյուղացի Տեր-Հովհաննես Բաղդասյանը իրեն ընկեր կուլաների աշխատեցումը գրավել է նույն գյուղացի Պապի Ավայանցի կաբողությունը, արտերը: Բաղնհոգի քահանան վոչ մի հացահատիկ չի թողել Պ. Ավայանցի ընտանիքի համար, պատճառաբանելով, վոր Մայիսյան շարժումների ժամանակ, յերբ կարմիրները գյուղի կուլաների ձիանքն էլին վերցնում, նույն ժամանակ վերցրել են յուր ձին ու Ավայանցի յեղրայր Սարգիսը մասնակցելին է յեղել շարժումներին: Խեղճ Պապին այդ մասին դիմում է դաշնակ կառավարության պաշտոնյաներին ու ամեն տեղ ծեծի ու բանտարկության է յենթարկվում: Մեր յերկրում այսպես է դրուժյունը, թույլը ուժեղի առաջ միշտ մեղավոր է»⁶¹⁾:

⁵⁹⁾ Գրիգոր Յեղիբարյանը Գարմանտարայի Թալա գյուղացի յեր 18 տարի աշխատել է Բազմում (Բալախանի շրջանում) վորպես բանդա: Այստիվ մասնակցություն է ունեցել Մայիսյան շարժումներին Ղաղա-Շամշադինում: Գանձակից հեղափոխական աշխատանքի համար դալին և Թալա, վորտեղ է բռնվում ու զնդակահարվում է դաշնակ մասնակցիստների կողմից: Վ. Գ.

⁶⁰⁾ «Կոմունիստ» 1920 թ. № 99, Բազում:

⁶¹⁾ Նույն տեղ № 109, 29-ն սեպտեմբերի:

Նույն թերթի թղթակիցը «դաշնակցականում» վերադառնալով թյամբ հողվածում Թաթլու գյուղի մասին հետևյալն է պատմում: «Ամեն ոք մարակի ուժով տուրքեր ու տուգանքներ են հավաքվում: Թաթլու գյուղի տները ամեն դեպք խուզարկում են, թե մի գուցե բոլորակ լինի թաղնված այնտեղ: Թաթլվեցիք որ չի լինում, վոր չծեծվեն»: Բանտարկվում է Ղաղա Գյարվանսարա յեն ուղարկվում արևելյան ժողովուրդների համադումարի պատգամավորներ՝ Նավասարդ Հայրապետյանը, Թաթլուն Դալլաքյանը (Թաթլվեցի), Թովուզ գյուղի պատգամավորներ՝ Հայրապետ (Թաթլվեցի), Ոսանը, Նրանց հետո մոտիկ բարեկամները: Դաշնակցության կաղմակերպած սպիտակ տերրորը անց է կացնում ամեն չափ ու սահման: Դաշնակցական մատուցերը դառնում է կյանքի ու գույքի բացարձակ իշխողը: Սակայն դաշնակցական կառավարության այսորինակ տերրորիստական քաղաքականությունն անգամ, յերբեք չեք կարող վերացնել հեղափոխություն վտանգը, առ առավելը նա կարող էր միայն ժամանակավորապես յերկարաձգել նրա ժամկետը, քանի վոր ինչպես ազդարարում է Արևելքի ժողովուրդների առաջին համադումարին տված Հայաստանի աշխատավոր մասսաների ներկայացուցիչների դեկլարացիան «Հայաստանի աշխատավորների բազմահազար մասսաֆրը շարժվել են և վնդել անձնատուր ու գերի չլինել բռնադատ ու ճնշողների կառավարությանը», այսինքն դաշակների կառավարությունը: Յեվ ինչպես մենք տեսնում ենք Մայիսին հաջորդող դաշնակցական սև ոսկիցիայի դաժան միջոցառում յերբեք չի աղարում կոմունիստական կուսակցության հերոսական աշխատանքը հեղափոխական բանվորների ու գյուղացիների ապստամբական շարժումները: Մայիսյան շարժումները ճիշտ է, չափազանց թանգ նստեցին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության վրա, բայց յերբեք ամենափոքր չափով անգամ չվհուցություն յերա, բայց յերբեք ամենափոքր չափով անգամ չվհուցություն, չհուսահատեցրին նրան: Ընդհակառակը ողտադործելով Մայիսյան շարժումների փորձն ու սխալները, հավաքելով իր ցրված ուժերն ու վերադասավորելով իր շարքերը, մեր կուսակցությունը ձեռնարկեց ավելի վճռական քայլեր՝ դաշնակցական կառավարության տապալման և խորհրդային կարգեր հաստատելուն: Հայ Կոմկուսի այս հայացքները, պարզ արտահայտված են նրա Կենտրոնական Կոմիտեի 1920 թվի հոկտեմբերի «Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին» ուղղված մի կոչման մեջ.

«Մենք գիտում ենք Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաներին, մրանց հեղափոխական կորույթին ու դասակարգային գիտակցությունը, կազմակերպվելու կամունիստական կուսակցության գրոշի շարքը, հավատելու ցրված հեղափոխական ուժերը, վարպետի ձեռք ձեռքի տված խորհրդային Ռուսաստանի պրոլետարիտի հետ միահամուռ ուժերով խորտակենք միջազգային իմպերիալիզմի հայկական — դաշնակցական հատվածի չեղծը, ևսրից բարձրացնենք կամունիզմի դրոշը Հայաստանում»:

Մայիսից-նոյեմբեր ընկած ժամանակաշրջանում Հայկոմկուռի գերեկատիրների և լողունդների նշանաբանի տակ էլ հենց ընթանում են հեղափոխական շարժումները: Կարճ դադարից հետո յերկրում նորից ծայր են առնում հակադաշնակցական շարժումները: Դաշնակցական ուսուցիչայի ալիքի բարձրացման համընթաց դարձանում են և հեղափոխական դեպքերը: «Ժողովուրդ» թերթը 1920 թ. հունիսի 23-ի համարում «Ծարժում Դիլիջանի գավառում» հաղորդագրության մեջ հայտնում է, վոր՝

Դիլիջանի գավառում տեղի յե ունեցել ձորից հակապետական շարժում: Մոտ 300 հայեր և քուրդեր մտել են Բարվանսարա և ցամախել են արշավել Դիլիջանի վրա: Բայց կառավարության ջանքերով հակապետական շարժումը մեղված է»:⁶²⁾

Կարմիր Ազգախ Շամշադինը, վորը հետադարձում առաջինը յեղավ իշխանությունը նվաճելու գործում, Մայիսյան դեպքերից հետո անընդհատ կռիվների մեջ է գտնվում խմբապետների իշխանության հետ, մինչև վոր Կարմիր բանակի ոգնությունը կարողանում է վերջնականապես տապալել նրանց: Դեռ հուլիս ամսին Ազգախ-Շամշադինի կարմիր ապստամբները հետևյալ հայտարարությունն են ուղարկում Խորհրդային Մոսկովյանի Կամկուռի կենտկոմին:

«Մույն թվականին մայիս ամսի 15-ից մինչև որս ապստամբած կարմիր դյուղացիությունը, թոթափելով իր վրին դաշնակցական կառավարության լուծը, Ազգախ-Շամշադինի շրջանում հայտարարեց խորհրդային իշխանություն: Ամբողջ Շամշադինի շրջանը 14 դյուղ 30-000 բնակիչներով 1 ու կես ամսվա ընթացքում ապստամբներն ամուր բռնել են մինչև Մարզուզի լեռները, իսկ Բարվանսարայի շրջանում՝ Աղբրեջանի սահմանից սկսած մինչև Բարվանսարա քաղաքը: Մայիսի 15-ից սկսած քաղաքացիական կռիվները միջոցով Բարվանսարան ձեռքից-ձեռք է ընկնում: Հիշյալ շրջանների ապստամբած դյուղացիությունը մեղ ուղարկել է իրեն պատվիրակ Բաղու՝ Աղբրեջանի կոմկուռի կենտկոմի մոտ, վոր արտահայտել էր նրանց ապստամբած դյուղացիության կամքի, վորն այլևս չի ցանկանում տանել հայ դաշնակցական կառավարության լուծը, նա մեղ պարտա-

դրել է տալ այդ մասին տեղեկություն Խորհրդային կենտրոնական իշխանության, Հայտնել կարական, վոր անկարելի յե կրկին մտնել դաշնակցական դավաճան կառավարության իշխանության տակ... Հայտնելով այդ մասին, թախանձադին խնդրում ենք Ազգախ-Շամշադինի ապստամբած դյուղացիության անունից հաղորդել Մոսկովա այդ շրջանի բնակիչներին տնտեսան կամքը, վոր ծարավի յե Խորհրդային իշխանության հովանավորության և իրական ոգնության իր հողը պաշտպանելու դաշնակցական դորքի ներխուժումից»:⁶³⁾

Պատվիրակության անդամներ՝

Ծ. ԱՄԻՐՈՆԱՅԱՆ, Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՂԱԼԱՍՅԱՆ

Հեղափոխական շարժումները, հակադաշնակցական յեղույթները շատ ուժեղ բնույթ են ստանում դաշնակցականներից ամենից ալիքի տուժած յերկաթուղային բանվորների մոտ: Դեռևս սեպտեմբերին բժիշկ Նազարյանը հեռագրում է Յերևանի դաշնակցություն քաղաքային կոմիտային, վոր «Այստեղ արդեն գիծը կանգնել է, բանվորները չեն դուրս յեկել աշխատելու: Ձեռն աշխատում Արախ կայարանից մինչև Ուլուխանլու և շուտով չեն աշխատի մյուս տեղերում»:

Յերկաթուղային ծառայողների դաշնակցության կոմիտեն 1920 թ. հոկտեմբերի իր մի դեկուցման մեջ, նկարագրելով յերկաթուղու քաղաքում, մեքենաների թվի հեղհետե պոկասելը, ալիքացնում է, թե «բանվորության աշխատանքային քույրով ընկել է, սաքստածի յեռն յեռքարկում բուրը՝ պետերից մինչև ամենանեղին բանվորները»:

Երբեքի նահանգապետ, հետադարձում վիտորիայան խայտառակ անալիտիկայի կալմակերպիչներից՝ Կարո Սասունիին, նախարարապետ Ռհանջանյանին 1920 թ. սեպտեմբերին ուղարկած իր մի դեկուցման մեջ գրում է հետևյալը.

«Հակապետական ուժերը ցանկանալով նորից դուրս բարձրացնել անընդհատ աշխատում էլին այդ ուղղությամբ: Նկատի ունենալով այդ ամենը, անմիջապես կազմեցի ուսանողությունից և ընդհանրապես վստահելի անձնավորություններից 12 հոգուց մի խմբակ, վորը իրեն յանցավ գործի, այդ խմբակը անկես է գործում միլիցիայից իր անմիջական հրահրության տակ: Նրանց հաջողվեց առաջին հերթին մաքրել Ալեքսուր և շրջանը հակապետական ուժերից: Այդ ուղարկել էմ Արաքելիսա, վորտեղ նույնպես կարողացել է իրականացնել համաձայն պարտականությունները: Մեծ աշխատանք է կատարված և յերկաթուղու վրա: Վերջերս պարզելով, վոր մեծ աշխատանքներ են ձեռնարկել Արաքում, անմիջապես ուղարկվում են Արաք-Աղաղվան, վորտեղ հաջողվում է բանտարկել 28 հոգի, զլիտավորապես նրանց դեկավարները: Յով այդպիսով ներ-

⁶²⁾ «Ժողովուրդ», 1920 թ., № 97, էջ 3:

⁶³⁾ «Հառաջ», 1920 թ. № 158, 28 հունիսի:

կայումս խմբակի յերկու ամսվա գործունեության շնորհիվ այդ շԷՄ
լանները բոլորովին մաքրված են հակապետական տարրերից»⁶⁴⁾

Ոգոստոսին մի ինչ վոր պրովակատոր Շիրակի նահանգապե-
տին զեկուցում է իրենց կատարած աշխատանքները մասին, ընդ
վորում հայտնում է և ոգոստոսի 23-ին Ղարսում 20 հակադաշ-
նակցականների ձերբակալման մասին: Նույն դաշնակ գործակալ
խոսելով Կաղզվանի դրության մասին, հետևյալն է ասում—«Ու-
նենալով տեղեկություններ, վոր Կաղզվանը ևս բուն է հակապե-
տականների, կարևոր համարեցի անցնել այնտեղ: Կաղզվանի դրու-
թյունը վորքերգական է, ադմինիստրացիան չի վայելում վոչ մի
վստահություն, այստեղ է ապրում Թուրքունջյան Կարապետը,
կազմակերպիչն է ապստամբության»:

Ղարսի նահանգապետի պաշտոնակատար Բզնունին վախեցած
ժողովրդական զանգվածների բողոքի զայրույթից, ինչ վոր կերո-
սին բռնադատելու առիթով հեռագրում է և խնդրում չտալ ա-
դատեն «հակառակ դեպքում—ասում է Բզնունին, չեմ յերաշխա-
վորում մթության և սովի մատնված ժողովրդի առաջն առնել»:

Նմանորինակ բաղմամբով փաստեր կարող ենք հիշատակել և
Ղարաբեյլիսայի, Իջևիլանի, Նոր-Բայազետի, Աշտարակի, Եջ-
միածնի և մնացած բոլոր շրջանների հակադաշնակցական ըմ-
բոսությունների, հեղափոխական շարժումների գոյությունը
սպացուցելու համար: Սակայն մեզ թվում է այսքանն էլ քիչ չի
ցույց տալու, թե վորքան սխալ են այն ընկերները⁶⁵⁾ վորոնք
կարծում են, թե Նոյեմբերյան

64) Պետ. Կենտ. Արխիվ Ֆ. 65, դ. 116, էջ 344:

65) Ընկեր Արապեան Կարինյանը «Հայ աղայականների ուղին» աշխատու-
թյան մեջ քաղաքական պատերազմը Հայաստանում և նրա դրդապատճառ-
ները դիտում միանգամայն սխալ մեթոդոլոգիական դիրքերից քննելով քաղաքա-
ցիական կոնֆլիկտի դրդապատճառների, սոցիալական խմբավորումների հարցը,
բացատրելով այդ վոչ թե Հայաստանի կոնկրետ պայմանները, այլ ընդհանրա-
պես Կովկասի հայ հասարակութայն չերազմանում աստիճանով, ընդգծելով
վոր «դաշնակցական կառավարությունն իր յերեք, ամյա գործունեության ըն-
թացքում յերեք հոգ չի տարել անապահով գյուղացիության տնտեսության
մասին և չի մշակել վորքե նպաստավոր սոցիալական որոնողություն չեղա-
րության համար: (sic), խոսելով գյուղացիության ծանր դրության, նրանք
«անհուսառու» և «մութ» ապագայի մասին, գրում է—

«Ահա այդ պահուն հանկարծ (դարձյալ նույն չարարատիկ հանկարծը)
լսում է նա, վոր այնտեղից հյուսիսից գալիս են որս մուծիկ-կարմիր գինվոր-
ները, նրանք վորոնք տապալել են իրենց զենքերը և կալվածատերերին,
նրանք, վորոնք զնդակահարել են ցար Նիկոլային, պատժել են կուլակ վալիս»

հեղափոխությունը հանկարծակի առանց յերկարատեղ հերոսա-
կան պայքարի նվաճված, մի ակտ է. հաստատելու Մայիսից-նո-
յեմբեր ընկած ժամանակաշրջանում կոմունիստական կուսակցու-
թյան ղեկավարությամբ, դաշնակցության ղեկատուության ղեմ
մղած Հայաստանի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների հե-
ղափոխական պայքարի գոյություն փաստերը, վորոնք վորպես
հակադաշնակցական պայքարի անհրաժեշտ փուլ անպայման վրճ-
տական նշանակություն ունեցան հեղափոխական դեպքերի հետա-
դա գործադման, նոյեմբերյան քաղաքացիական կոնֆլիկտի հաղ-
թական ընթացքի վրա:

ՀԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ ՅԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Նախորդ գլուխներում մենք արդեն տեսանք ինչպիսի տնտե-
սական և քաղաքական պայմաններ գոյություն ունեյին նոյեմ-
բերյան հեղափոխության նախորդին Հայաստանում, թե դաշ-
նակցական կառավարության և թե բանվոր-գյուղացիական հե-
ղափոխության համար: Հիշած ժամանակաշրջանում Լենինի խոս-
քերով արտահայտած, Հայաստանում ստեղծվել էր մի կացու-
թյուն, պրոլետարական հեղափոխության համար, բայց Լենինի
անհրաժեշտ կացություն, յերբ «վարիները» չեն կամենում և
յերբ «վերիները» չեն կարող այլևս «ըստ հույն»:

Յերկրի ներսում կատարվող սոցիալական բեկումները, մա-
սանների հակադաշնակցական կուտակվող տրամադրություններն
այս ուղղությամբ էլ զարգանում էին Հայաստանում, անկախ
արտաքին ուղիմա-քաղաքական դրությունից: Ընդգծելով հարցի

առնություն, դադել են (! վ. 9.) բուրժուաներին և դալիս են հաստատելու քան-
վորագյուղացիական կառավարություն: Ու դրում հայ ռանչարը, վոր արդեն
հասել է սոցիալական վրեժի ժամը: Հասել է այն վայրկյանը, յերբ ինքը միա-
գած հյուսիսային յեղբայրների հետ կարող է լուծել հին վեճը (! վ. 9.) միկի-
տունչիների ու սովաքայրների հետ, կարող է ազատվել կարալային պարտե-
րից և վերաչինել իր տնտեսությունը» (էջ 99-100):

Ահա այսպիսի յեզրույթյան լեզվով է խոսում ընկեր Կարինյանը քաղաք-
ցիական պատերազմի և Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու մա-
սին թերևս նրա այս անճիշտ, դասակարգային պաղությունից զուրկ մտքերը,
հակառակ իր կամքի, չարաչառության նյութ դառնան մեր դասակարգային
Միջնամի դաշնակցության կողմից:

Հայաստանի բանվորներին և դուռնակներին դաշնակցության առեղծած դժոխային դրուժյունից»:

Նոյեմբերի 16-ին Ալեքսյուի բանվորները կոմունիստական կուսակցության ղեկավարութեամբ կազմակերպում են «ուղղափառ խորհրդի» կոմիտե»⁷⁶։ քաղաքի և շրջակայքի իշխանութիւնն անցնում է այդ կոմիտեի ձեռքը, հրատարակվում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ալեքսյուի շրջանային կոմիտեի որդան «Կոմունիստ» թերթը:

«Հայաստանը կայտաբարված է խորհրդային — դրում է նույն թերթը նոյեմբերի 21-ի համարում, ազգա-ևնդափոխական կոմիտեի իշխանութեամբ գլուխ է առնել Ալեքսանդրապոլում և սկսել է իր աշխատանքները: «Կոմունիստ», աշխատել է միշտ մեղցնել հայ աշխատավար մասունքները Գաղափարաբան ապրեցմելու ամբողջական լինելով — շարունակում է և մրանց ազատագրական ձգտումները: Բայց հայ բանվորաբանն ու գյուղացիաբանը չի ցամկանում մեղմել»⁷⁵):

Յերկաթուղու ծառայողների դաշնակցության կոմիտեն հաղորդակցության նախարարությանը տեղեկացնում է յերկաթուղու բանվորների սխտեմտակի դործադուրների ու ըմբոստութիւնների մասին մեղքը բարդելով այդտեղ «բուն դրած քունավար ուներին» (սուսը բայլելիկների մասին է վ. 9.) վրա: Դաքաքիխայից ներքին դրծոց միխարին ուղղված դրութեան մեղ մեղքը կարդում ենք «Զաջուրի մահամջից հետո մեր միքանի գորամասերի կազմից կատարված քալանները մամապարի վրա բնկած գյուղերում գլխավարապես Գլադի և Գարբադի հիմնովին ավերածութիւնները խմբապետ Շապուհի գիմվորների կազմից, ժողովրդի մեջ առաջ են բերել հակակառավարական տրամադրութիւն, վարի շնորհիվ գյուղացիութիւնն այդ շրջանում չի ուզում մանաչել կառավարութեան ներկայացուցիչներին»⁷⁶):

Դաշնակցության ներքին դործերի միխարութիւնը նկատի առնելով արտաքին աննպաստ պայմանների աղղեցութեան տակ դաժտներում ծայր առած «անկարգութիւնների ու հակապետական շարժումների ծալալումը, շրջերականներ և ուղարկում դաժտական իշխանութիւններին ամենախիտ միջոց «ներքին վառնդը» վերադնելու համար: Բաղաքացիական կռիվները մինչ այս արդեն լայն ծալալ էլին ստացել և Զանգեզուրում: Նժդէի հրատարակութեանը հակապակ դործ դրած հուսահատական ջանքերին չկարողացան ընկճել Զանգեզուրի աշխատավորութեան հեղափոխական պայքարի վողին: Կարմիր բանակի ոգնութեան գեղեւ ողոստութիւն Շիկահեր դուղի աշխատավորութիւնը առեղի

կոմյաչեյկայի գլխավորութեամբ հաստատում է խորհրդային իշխանութիւն: Շիկահերի որինակին հետևում են Սրաչեն, Հանդ, Ծալ, Կյամանց, Շիչկերա, Մադրա դուղերը: Սովետական իշխանութիւն են հաստատում և Արծվանիկ, Սեւքար, Պառաւտութում դուղերը: Շիկահերի և Հանդի դուռնակները կարմիր դործերին ընդունում են բաղամարդ միտինդներով և նրանց հետ մեկտեղ ակալի կռիվ մղում խմբապետ Նժդէի դեմ: Շիկահերի մասին Նժդէի հետագայում հայտնում է, վոր «մինչև այժմ նրանք իրեն մի բառ զիմվոր ել չեն տվել, այնինչ մեծ քվով կամավորներ կովում են կարմիրների հետ միասին»:

Այսպիսով, հեղափոխական ընդվողումները, բանվորների, հաղորդի և սակավահող դուռնակների հակադաշնակցական մասսայական հեղափոխական շարժումները բացահայտ դասակարգային պայքարի, քաղաքացիական կռիվների կերպարանք էլին ընդունել: Ստեղծված տնտեսական-քաղաքական պայմաններում բանվորա-դուռնակական հեղափոխութիւնը անխուսափելի յեր դարձել: «Դաշնակցութիւնը պատմական Արտավազդի որն ընկած — դրում է Բազլի «Կոմունիստը» 1920 թ. նոյեմբերի 26-ի «Մալսորեյին» հոդվածում, նրա վիճակն է ստանում ու պատմական դարբիններն այսոր վերակենդանանալով հանձնին հայ աշխատավորութեան նրան անդունդն են նետելու»: Իշխանութիւնը դրավելու խնդիրը կոմունիստական կուսակցության համար անհրաժեշտ, անմիջական պահանջ է դառնում դեռևս նոյեմբերի սկզբներից: Այս ուղղութեամբ ել շարունակվում է աշխատանքները Հայաստանում, հատկապես նրա հյուսիսային շրջաններում՝ Իջևանում, Դիլիջանում և այլուր:

Հեղափոխութեան անխուսափելիութիւնն զգում էլին և դաշնակցականները: Ուստի նրանց համար մնում էր յերկու ճանապարհ — ա) կամ դադարել իմպերիալիզմի դործակալ լինելուց, պարհ — բ) կամ դադարել իմպերիալիզմի հետ կամ բ) համաձայնութեան զալ ստաք իմպերիալիստական ուժերի հետ, նրանց ղինական աշակցութեանը դիմադրել ու թիկունքից հարվածել Հայաստանի վերահաս հեղափոխութեանը:

Առաջին ուղին ընտրել դաշնակցութիւնը վող մի դեպքում չէր կարող. այդ անվերապահ ապացուցված էր դաշնակցության և խորհրդային Ռուսաստանի միջև վարած բանակցութիւնների ընթացքում, դաշնակցության բռնած դիրքից: Ահա ձեզ մի ուղա-

⁷⁶ Զեռքի տակ չանհալով Ալեքսյուի «Կոմունիստ» այդ համարը քաղվածքը կատարում ենք Բազլի «Կոմունիստ» 1920 թ. հոկտեմբերի 16-ից:

⁷⁷ Պետ. գեղա. արխիվ, ֆոնդ 85, դ. 116, 42 421:

գտե՞լուդ վաւստ մեայն, վոր թերևս բաժական կլինէր ապացուցելու
այդ բանակցություններէ ընթացքում զաշխակցության բռնած առ-
ջերն «անկեղծ» դիրքի վողջ կեղծությունն ու թշնամանքը»:

Բայց հակառակ դաշնակցական տղերքի մտքի արվեստական ձեռնարկումներին, հակառակ անդլիական դեմերալ ստոկաների ազատածին, խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեդրանը ուսմամբ և աչք պայմանները և ինչպես նամակագիրն և վկայում էրա վերաբերմունքն «անսպասելի բարյացակամ» և լինում: Սակայն, ինչ խոսք, աչք ել չեր կարող վորեն փոփոխություն առաջ բերել դաշնակցության քաղաքականության մեջ: Խառնությանը կառավարության կողմից գործուղվում և Թիֆլիս տեսակցելու միջազգային իմպերիալիզմի ներկայացուցիչներին, նրանց ոգնություն մենչևիկյան վրաստան հետ դաշն կապելու, բայց լեիզմ դեմ մի ընդհանուր գործունեություն ծրագրի մշակելու: 17-ին նոյեմբերին հաջնում և Թիֆլիս, տեսնվում և անդլիական դեդապետ՝ Ստոկսի Ֆրանսիական գնդապետ Նոնանկուրիի, Ռուսիայի ներկայացուցիչ գնդապետ՝ Գաբայի և այլոց հետ: Մեծ դաշնակիցներին սպասվող ոգնության հույսերը, ամեն միջական վտանդից դուրս գալու համար, ի դերն և յեղնում: Դեռևս Բեզդադյանին Ստոկսն առաջարկել էր աշխատել «սեփական միջոցներով» դուրս գալ ստեղծված դրությունից: Խառնության իր մեծուարներում պատմում և, վոր յեվրոպական կառավարության ներկայացուցիչները չտալ հեռագրեր ուղարկեցին իրենց կառավարություններին թե ինչո՞վ կարող են ոգնել հայկական կառավարության: Լորդ Քերզոնը անդլիական կառավարության անունից պատասխանեց այն մտքով, ստում և Խառնության

«Իր փրկութեան համար Հայաստանն ունի միայն մի մտապարհ, ամենիսկան կերպով մի ընդհանուր լեզու գտնել հարեանի՝ քուրդի հետ: Յեթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապահովել իր պետական ու ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենա վաղ քեռուական (այսինքն խորհրդային Վ. Գ.) այլ քուրմական որիննուցի»։⁷⁶)

77) «Հայրենիք», Բոստոն, № 10, 42 190, Ակ. Խատիսյանի «Հ.Հ. Ճագրոմ
ու զարգացումը» հարվածը:
1900 թ. հ. 4-րդին 20 № 255 (տողան դահնակցության հենա-

կյանքի գնով: Այստեղից էլ պարզ է, Վոր ճակատագրական սխալ էն գործում, դատակարարային թշնամու համար նորաստանի գործ կատարում այն բոլոր ընկերները, ըստ վորոնց չի ու շինթ հայացքների, նոր որիննապցիայով դաշնակցությունը «բեց էր էյուրքյան վրա»⁷⁹⁾, «խեղահատություն» և «չըմհայեցողություն» չունենալով «սև խաչ քաշեց իր բովանդակ անցյալի վրա»⁸⁰⁾, կամ «յերեսուն տարվա հեղափոխական բարձունքից իջավ այսքան նոսկալի ցածրություն»⁸¹⁾ և այլն և այլն:

Մեթոդոլոգիական սխալ դիրքերից մեկնելով, բնական է, վոր հեղինակներն անորայմանորեն սխալ յեղրակացությունների էլ պիտի հանդեպին:

Գաղնակցության տանկական որիննապցիան և Ալեքսանդրապոլի դաշնակցին ամենից առաջ պետք է նկատել, վորպես Հայաստանի հեղափոխության դեմ ուղղված դաշնակցական պայքարի ձևերից մեկը և անմիջական ծնունդ առնող իսկ հեղափոխության: Տանկական որիննապցիայի մասին խոսք անդամ լինել չեր կարող, քանի դեռ դաշնակցության համար հեղափոխություն, բայց չի լինի վտանգը ուստի չեր: Դա ամեն կասկածից վեր է: Այս բնաստով ահա, Հայաստանի աշխատավորությունն ստրկություն սյունին դամող Ալեքսանդրապոլի դաշնակցական դաշնակցորդ, ծնունդ էր հեղափոխության վերահաս վտանգի: — Թեև լուրջ հայ աշխատավորության կյանքի գնով, պետք է պրոլետարական հեղափոխությունից իրկել դաշնակցական որ պակաս կառավարությունը. այս էր Ալեքսանդրապոլի խայտառակ դաշնակցին ստորագրող խատիսյանների քաղաքական ջրերոն: Պետք էր «հրաժարվել փոքր բանքի մեծ արժեքների փոխարեն պահպանման համար» — գրում է իր մեմուարներում («Հայրենիք», 1926 թ. № 10) Ալեքսանդրապոլի դաշնակցական պատվիրակության նախագահ խատիսյանը: Հատկանշական է, թե ինչ «փոքր բանքի» և «մեծ արժեքների» մասին է խատիսյանի խոսքը: Յուր մինչ դաշնակցական պատվիրակություններն ի գեմա Ալեքսանդրապոլի, Արարատ Գյուլիստանյանի և

⁷⁹⁾ Տե՛ս Թ. Խաչիկյանի «Տասը տարի մարտական դիմելություն», Պետհրատ, Մեքենա, 1931 թ. էջ 25:

⁸⁰⁾ Տե՛ս Գրիգոր Զուբարյան «Դաշնակցության տանկական որիննապցիան և Հայրենիքի փրկության կոմիտեն», Պետհրատ, Մեքենա, 1920 թ. էջ 10, 11, 29 և այլն:

⁸¹⁾ Տե՛ս Լևո Անյուրից «Հրատարակություն հեղափոխության կոմիտեի» ԹԻՖլիս, 1925 թ. էջ 467:

Ս. Ղորղանյանի Ալեքսանդրապոլում Գյուլիստանյան կարգերի վաշտի պատվիրակության հետ մշակում էյին դեկտեմբերի 2-ի դաշնակցորդ, ըստ վորի Դաշնակցությունը հրաժարվում էր Սեվրի դաշնակցից, «միացյալ և անկախ», «ծովից-ծով» Հայաստանից, պարտադիր զինվորական ծառայության իրավունքից (թույլատրվում էր ունենալ ժանդարմերիա վոչ ավելի 1500 հոգուց, 8 թնդանոթներով և 24 զնդացիներով. մնացածը հանձնվում էր թյուրքիային: Հայաստանի տերրիտորիան նոր դաշնակցությամբ 1918 թ. Ենվերյան ծրագրից տարբերվում էր նրանով, վոր Ալեքսանդրապոլի և յերկաթուղին մնում էր դաշնակցության և այլն): Մինչ դաշնակցականները թյուրքիայի պատվիրակության հետ նախապատրաստում էյին Հայաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի և գյուղացիության դեմ ուղղված դաշնակցի նշանավոր 5-րդ հոգվածը, վորի համաձայն «Թյուրքիա ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը խոստանում է Հայաստանին իր ռազմական ոգնությունը՝ ներքին քե արտաքին վտանգի պահում և բոլոր դեպքերում, յերբ Հայաստանի հանրապետությունը այդ ոգնությունը հայցի», մինչ խատիսյաններն իրենց իշխանության «մեծ արժեքների» պահպանման համար հրաժարվում էյին Հայաստանից և Հայաստանի բովանդակ աշխատավորությունից» — «փոքր բանքի», հանձնելով նրան «դարավոր թշնամու» խնամքին, կրկնում ենք, մինչ այս, արդեն կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ Հայաստանի հեղափոխական մասնանները յեղրայրական կարմիր բանակի հետ, հեղեղի պես արշավում էյին Հայաստանի հյուսիսից, նշանաբան ունենալով, ինչ ուղում է լինի յիրկել Հայաստանի աշխատավորությունը դաշնակցության նոր ավանտյուրայից: Իսկ այդ արշավողների առաջին շարքերումն էյին այն հեղափոխականները, վորոնք Մայիսյան հայտնի շարժումներից հետո ապաստանել էյին սահմանադրված և վորոնց մասին տակավին 1920 թ. հունիսի 31-ի № 1398 զեկուցման մեջ դաշնակցության Ադրբեջանի գլխավորապետական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը հետևյալն էր գրել.

«Լազալի փրկումն ամբողջապես պահում էյին հայ բայլեկները այնքան, այնպիսի միլիցիան գումար և ապստամբ գյուղացիներից կազմված խումբը»⁸²⁾

⁸²⁾ Պետ. կենտ. արխիվ, ֆ. 66, գ. 769 էջ 306:

Հայաստանի Հյուսիսային շրջաններում ամենուրեք ապրս-
տամբում, վտարի են յեղնում հեղափոխական դյուզադիները զեն-
քը ձեռներին կարմիր բանակի ոգնությամբ տապալելու դաշնակ-
ցական բուրժուական իրավակարգը: Հակադաշնակցական հեղա-
փոխական յեղութենքն ու դասալքությունը լայն չափեր են ըն-
դունում և դաշնակցական զորքերի մեջ: Նոյեմբերի 28-ին Դելի-
շահից խմբապետ Սեպուհը հայտնում է Յերևան, զորահրամա-
նատարին, վոր «Նախկին չեզոք գոտում դասալիքները դիմադրու-
թյուն են ցույց տալիս տեղական իշխանությանը»: Նույն օրը Սե-
պուհն ուղիղ դժով պարուշիկ Հակոբջանյանի միջոցով Յերևան
զորահրամանատարին հաղորդում է հետևյալը.

«Այս րաջեշխս իշխանից կապիտան խաչատրյանը հաղորդում է, վաթ-
յերկուրդ, վեցերորդ և տասնին ռազմավիթիցիան վաշտերը լինի են դիր-
ժերը և ցրվել իրենց տները: Այստեղ քաղել են և գնացել նաև հինգերորդ
և յերբորդ վաշտերը: Պահանջում (դիրքերի վրա) մնում են չորսորդ վաշ-
տը, վորի վրա հույս դնել չեմ կարող: Հայտնում են, վոր դասալիճները
փախչելով գյուղերով հայտաբարում են իրենց կառավարութանը: Շըր-
ջամամ աղմինիստացիան իշխանութուն չունի: Ճանապարհները կտրված
են և մնալած: Բաղկանանչի առ չունենալով չեմ կարող համարա-
տասխան միջոցները դիմել: Կապիտան խաչատրյանը դեկուցում է, վոր
Ֆրոնտը միանգամայն բաց է մնացել: Պրովակացիան և աղիտոցները մեծ
հափեր են ընդունում: Պահանջվում են չուրջ միջոցների դիմել դասալիճու-
թյունը վերացնելու համար: Ներկայիս այդ չըջանը յենթարկվում են դե-
ներալ խանկալամովի զորաբաժինն: Իմ կողմից մոչինչ ձեռնարկել չեմ
կարող, մանավանդ, վոր կապիտան խաչատրյանը դրուժյունը վերա-
հանդեսուլու համար պահանջում է 300 ձիավոր, 2 թուղանթի և զնդացի-
ներ: Բաղանիս գյուղում ողա Սախումյանը մեծ թվով դասալիճներ և ժո-
ղովի և բանտարկել՝ մասերը վերադարձնելու համար: Թողնելով Ֆրոն-
տը դասալիճները հարձակվում են բանտի վրա իրենց ընկերներին աղա-
տելու համար և վորձում են բանտարկել ողա Սախումյանին, բայց նա
ողտա է: Ինչպես յերևում է Բաղանիսի և Ղազարի չըջանում տեղի յեն
ունենում լուրջ անկարգություններ: Կարգը վերականգնելու համար տե-
հրաժեշտ և կարուկ միջոցների դիմել: Ինչպես զեկուցում է ինքը՝ կա-
պիտան խաչատրյանը, հարկավոր են ձիավորներ և թողանթներ դասա-
լիճներին հավաքելու, պատժելու և մասերի միջև վերաբաշխելու հա-
մար: Երեսն անգն անհրաժեշտ են նշանակել Բաղանիսի և Ղազարի չը-
ջանների համար նոր մասեր, վորպեսզի հնար լինի ապահովված համա-
րն այս Ֆրոնտը: Յեթի կառավարությունը թույլ տա ինձ և տա թողա-
նաթներ ամիջապես 300 ձիավոր կուղարկեմ այնտեղ կարգը վերականգ-
նելու համար: Ներկայիս հնարավոր եմ համարում ձիավորներ ուղարկել
այնտեղ, վորովհետև մինչև զինադադարի վերջը դեռ ժամանակ կա: Յեթի
վառկան միջոցներ չլինեն, նրանց զործողությունները կանգնադադ-
ան արտաքին զորամասերի վրա: Խնդրում եմ տեղեկացնել զորահրամա-

չարունակվում են: Վերջնական յեղրակացության մասին հայտարարվի ժամանակին, առանձին վոչինչ չկա հաղորդելու: Խընդրում է միջանի տեղեկություններ առք տեղական, գլխավորապես Ուղուխթալայի շրջանի ազգաբնակչության մասին:

— Այդ շրջանի ազգաբնակչության մեջ գիտցածիդ պես խմբումներ և ազիտացիաներ կան—պատասխանում է Ավագյանը Արշակ Հովհաննիսյանի հարցումին, յեթե լուրջ միջոցներ ձեռք չառնվեն, դրուքյունը կարող է բարդանալ:»⁶⁴⁾

Մենք չգիտենք դաշնակ-հոսերական կառավարության «պարոն նախարարը» վոր չափով է ծանոթ յեղել այդ շրջանի ազգաբնակչության հեղափոխական խմորումներին հետ, ուստի և չենք համարձակվում նրա գիտցածով չափել հեղափոխական շարժումների ծավալն այդ շրջանում: Սակայն մի բան պարզ է, վոր իրեն իսկ, դաշնակցական պատգամավորի վկայությունը՝ նորանոր բարդություններով հղի՝ լուրջ միջոցառումների կարոտ, տեղական ազգաբնակչության խմորումների, հակա-դաշնակցական հեղափոխական տրամադրությունների մասին, հոգս են ցնդում դաշնակ-գրքչակների ներքին հեղափոխական շարժումները բացառող «թեորիաները»: Այսպես, ուրեմն՝ գինվորները հրաժարվում են կովել բայլչեիդի դեմ՝ դաշնակների համար նրանք վոչ միայն չեն կրվում, այլև մասսայաբար դասալքում են և ինչպես խմբապետ Սեպուհն է վկայում «փախչելով գյուղերը հայտարարում են իրենց կառավարությունը»: Ապստամբած գինվորներին ամենուրեք միանում են ապստամբ գյուղացիները: Շրջանը վոչ միայն կարող էր ձեռքից գնալ—ինչպես ահագանդում է դաշնակցական պատգամավորը, այլ համարյա թե գնացել էր: Դաշնակցական աղմինիստրացիան իշխանություն և հեղինակություն չունեի: Միակ հույսը դաշնակցության դիկտատուրայի հենարան խմբապետական բանակն էր: Դաշնակցությունը Նոյեմբերյան հեղափոխությունը խեղդելու համար լայն իրավունքներով գործի յե կոչում իր փորձված խմբապետին, Մայիսյան հեղափոխությունն արյան մեջ խեղդող տխրահույս Սեպուհին... Բայց արդեն ուշ էր: «Վերինները» չեյին կարող և «վարինները» չեյին կամենում այլևս «ըստ հնույն»: Հեղափոխության արագադները կանչել էյին արդեն և Հայաստանի առավտոր մոտ էր, չա՛տ մոտ: Նոյեմբերի 29-ի լուսաբացին Հայկոմկուսի կազմակերպած Ռազմահեղափոխական

Կոմիտեյի հրապարակած պատմական դեկլարացիայով տապալված է հայտարարվում դաշնակցական-բուրժուական կառավարությունը և Հայաստանը հայտարարվում է խորհրդային: Ռազմահեղափոխական Կոմիտեն անցած ապստամբ մասսաների գլուխը շարժվում է դեպի Յերևան: Հայաստանում ամենուրեք յեռ ու ղեռի, արտակարգ ուրախության ու ցնծության մթնոլորտ է ստեղծվում դաշնակցականների գերեզմանոցային լուռության փոխարեն: «Յերևանում տների լուսամուտների և պատշգամբների վրա կարմիր դրշակներ եյին տունկի պես բուսնում»... դառնորեն վողորում է դաշնակցական «Հայրենիքի» աշխատակից վոմն «Աշխատունի»: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Ձե վոր վոչ միայն Յերևանի այլև ամբողջ Հայաստանի աշխատավորությունը Նոյեմբերյան բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության մեջ էր տեսնում ռո՛վի և մահվան, մառուցերի ու մտրակի, թալանի, ավագա-կության, մարդասպանության իշխանության—հակահեղափոխական դաշնակների իշխանության անկումն ու իրենց ապստամբումը: Նոյեմբերի 29-ի պատմական ակտով Հայաստանի աշխատավարչության վզից վերցվեց դաշնակցական կառավարության ծանր ու սպանիչ լուծը: Նոյեմբերի 29-ի ակտով էր վերջապես, վոր հիմք դրվեց Խորհրդային մեծ Միության անբաժան մի մասի՝ տնտեսապես-կուլտուրապես վերակառուցվող սոցիալիստական Հայաստանի: Այս ամենն արդեն պատմական անվիճելի ճշմարտությունների շարքն են անցել և հաղիվ դաշնակցականներին հաջողի աշատեղից մի բան վորսալ...

⁶⁴⁾ Պետ. կենտ. արխիվ, ֆ. 66 դ. 515/340, ԵՂ 152-155:

Նոյեմբերյան հեղափոխութեամբ մենք վերջացնում ենք հեղափոխական շարժումները՝ Խորհրդային իշխանութեան համար Հայաստանի բանվորների և աշխատավոր դյուղացիների մղած պայքարի պատմութիւնը։ Վրձանց այդ կարող և տարրինակ թվալ, քանի վոր քաղաքացիական կռիւները դաշնակցութեան դեմ Նոյեմբերից հետո յեւ չեն դադարում այլ, յեթե կողքեք, աղելի ուժեղ թափով շարունակվում են։ Մենք այն կարծիքի յենք, վոր իրավամբ չի կարելի մինչ Նոյեմբեր և Նոյեմբերից հետո դաշնակցութեան դեմ մղած պայքարը կտրել մեկը մյուսից, բայց միաժամանակ չեր կարելի չտարբերել քաղաքացիական կռիւների այդ յերկու իրարից տարբեր ետապները։

Առաջին ետապի առանձնահատուկ, բնորոշ գիծը դաշնակցական կառավարութեան դեմ խորհրդային իշխանութեան համար մղվող պայքարն է, վոր ինչպես տեսանք, վերջացավ դաշնակցների պարտութեամբ և բանվորա-դյուղացիական հեղափոխութեան հաղթանակով։ Յերրորդ ետապի քաղաքացիական կռիւների բովանդակութիւնը իմաստը՝ նոյեմբերի 29-ի ակտով նվաճված Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների իրավունքների պաշտպանութիւնն է, խորհրդային իշխանութեան ամրապնդումը և դաշնակ քափքփուկների, հակահեղափոխութեան մնացորդների լիկվիդացիան։ Շփոթեւ այս յերկու ետապները, նշանակում և չըմբռնել Հայաստանի հեղափոխական շարժումների դիալեկտիկան։ Մեր ներկա աշխատութիւնն ընդգրկում և առաջին ետապի հեղափոխական շարժումների պատմութիւնը։ Այդ պատմութիւնը շարադրելիս, մենք ըստ ամենայնի մեծ տեղ ենք հատկացրել Հայաստանի անտեսական դրութեան, ինչպես նաև բանվորների և դյուղացիների վիճակի լուսաբանութեանը։ Այլ կերպ եւ լինել չեր կարող։ Այդ անհրաժեշտ եր մի կողմից՝ հեշտացնել ընթերցողի գործը ըմբռնելու Նոյեմբերյան հեղափոխութեան շարժիչ ուժերը և պրոլետարական բնույթը, մյուս կողմից՝ մերկացնելու

դաշնակցական «պատմագրութեան» հերյուրանքները և վեր հանելու Նոյեմբերյան հեղափոխութեան ներքին, անտեսական-քաղաքական գրգապատճառները։ Անհամեմատ քիչ տեղ և տրված դաշնակցական Հայաստանում գործող մյուս կուսակցութիւններին՝ սովետիկներին, «հայ ժողովրդական կուսակցութեան» սոցիալիստ-հեղափոխականների և այլոց հակահեղափոխական դործունեութեան պարզաբանմանը։ Այդ բացը թերևս հնարավոր չին հետադարձ լրացնել, բայց դա եյական փոփոխութեան առաջ բերել չեր կարող, քանի վոր այդ կաղմակերպութիւնները, անխտիր բոլորը, ավել կամ պակաս չափով կովել են Հայաստանի հեղափոխական բանվորների և դյուղացիների դեմ, դաշնակցութեան դործի համար։ Մենք առանձնապես կանգ չառանք Խորհրդային Ռուսաստանի և խորհրդային Ադրբեյջանի յեղափոխական կարմիր բանակների, դաշնակցութեան դեմ մղվող, Հայաստանի հեղափոխական բանվորա-դյուղացիական մաստաներին բերած ոգնութեան դրա, վոչ թե թերագնահատելով այդ ոգնութեան վճռական նշանակութիւնը Նոյեմբերյան հեղափոխութեան հաղթանակի համար, այլ այն հաստատ համոզման նկատառումով, վոր իմպերիալիզմի և պրոլետարական հեղափոխական դարեշրջանում քչերը կլինեն, վոր յուրացրած չլինեն լենինի այն հանճարեղ միտքը, թե «արեւիլի ժողովրդների հեղափոխական շարժումը ներկայումս կայաղ և հաջող լուծում ստանալ վոչ այլ կերպ, քան այն հեղափոխական պայքարի անմիջական կապակցութեամբ, վոր մղում եր խորհրդային հանրապետութիւնը միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»։ Դաշնակցութեանը վոչ միայն իր պետականութեան այլև իր վողջ պատմական գոյութեան ընթացքում, ամբողջապես կրթնած և յեղել ոտար իմպերիալիստական ուժերի աջակցութեան վրա։ Հասկանալի յե, վոր դաշնակցութեան՝ իմպերիալիզմի մերձ Արեւելեյան և Անդրկովկասյան առաջավոր այդ ջոկատի դեմ, Հայաստանի հեղափոխական բանվորութեան և դյուղացիութեան պայքարը չեր կարող հաջողութեամբ պսակվել առանց հարեան խորհրդային յերկրների ոգնութեան։

(1920 թվի ՆՈՅՆՄԵՐԻ ՍՄՍՎԱ ԴԵՊՐԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ
ԽՐՈՆԻԿԱ*)

ՆՈՅՆՄԵՐԻ 1.

Ներդրածին խոսքի շարժանով իջևանում կաղճակեցող-
վում են ձիավոր միլիցիական մասեր գյուղացիական խմորում-
ների ու «անկարգությունների» դեմ կռվելու և «կարգ ու կանոն»
պահպանելու համար:

— Գեներալ Ախվերդովը և գեներալ Սիլիկովը զեկուցում են
գլխավոր զորահրամանատարին հետևյալը:

«Ղարաի տակ մեր կրած անհաջողության և զորքի ներկա
գրություն պատճառը յես այն եմ համարում, վոր 1. զնդերը յեր-
կու յերթորդական մասով լի յեն համողված դեղերտիրներով: 2.
աֆիցերների մեծ մասը թույլ են և կովի մեջ չեն վայելում զին-
վորների վստահությունը: 3. հրամանատարները նույնպես թույլ
են և անշտրք հրամաններով սպանել են զինվորների հավատը դե-
պի զեկալարությունը»:

— Պարլամենտի նիստում վորոշվում է պարլամենտի անդամ-
ներին յերեք ամսով արձակուրդ տալ ռազմաճակատ մեկնելու
«զորքին վողեություն համար»:

— Ղարաբաղ-Ջանդեղուրի հարցի առթիվ պարլամենտի նիս-
տում ճառեր են արտասանվում դաշնակցական Հ. Ոհանջանյանի,
Ս. Թորոսյանի, սոց. հեղ. Ա. Սոնդկարյանի և այլոց կողմից՝
ուղղված Սորհրդային Ադրբեջանի և Ռուսաստանի դեմ:

— Հաղորդակցության նախարարությունը զեկուցում են այն
մասին, վոր յերրորդ ռայոնի յերկաթուղային բանվորները հրա-
ժարվում են աշխատանքի զնալուց:

* Այս խրոնիկան արտատպվում է 30 թվի «Ն. Դ.» թերթից, վորը կաղճակ-
վում էր ընդ. Մ. Ներսիսյանի հետ միասին:

— «Մշակ» թերթը (ժողովրդական կուսակցության որդան),
նկատի առնելով յերկրի ծանր դրությունը, բայց չէին ների աղտի-
վացումը և հիշեցնելով Մայիսյան շարժումները, պահանջում է
անմիջապես կաղճակ կոալիցիոն կառավարություն «վերահաս-
վտանգի» առաջն առնելու համար:

— Արարատյան նահանգապետ Լ. Սմիթսոնյանը կարգա-
դրում է բանադրել իրենց զորամասերը լքելու համար մի շարք
հրամանատարների:

— Իջևանի դավառի միլիցիայետը ներքին գործոց մինիստրին
հաղորդում է չըջանում տիրող «սարսափելի չափերի» հասած դա-
տալություն և միջանի տասնյակ զինվորների զինվորադաշտային
դատարանի հանձնելու մասին:

— Կայարանում կուսակցական դաղթականության չըջանում
ամենուրեք տեղի յեն ունենում «անկարգություններ», ընդհա-
րումներ միլիցիայի հետ և քաղցի ու սովամահության դեպքեր:

— Եջմիածնի դավառի միջանի գյուղերում մաստայական
դժգոհություններ և ցույցեր «հողային հատուկ մարմնի» դեմ:

ՆՈՅՆՄԵՐԻ 3.

— Հայաստանի կառավարությունն Ոհանջանյանի ստորա-
գրությամբ հեռագիր է ուղարկում տաճկական կառավարության
նը, վորտեղ հանձնակ դաշնակցության անցյալում վարած քա-
ղաքականության, «դարավոր թշնամու» հետ համաձայնվելու
փորձ է անում, անգլիական իմպերիալիզմի հովանու տակ հակա-
խորհրդային ֆրոնտն ամրացնելու: Հեռագրում ասված է.

«Տաճիկ և հայ ժողովուրդների բազմադարյան հարևան լինելը,
Տաճկաստանի և Հայաստանի հանրապետության սահմանների
ընդհանրությունն ապայման պահանջում են խաղաղ հարաբերու-
թյուններ, վորնց հիմք պիտի ծառայի փոխադարձ հարգանքը»:

— Յերևանում և չըջակայքում փողոցներից հավաքում են 28
գիտի, (սովամահ դաղթականների և անհայտ սպանվածների):

ՆՈՅՆՄԵՐԻ 4.

— Ալեքսանդրապոլի չըջանում տեղի յեն ունենում ուժեղ թըն-
գանթաճություն, վորի հետևանքով քաղաքային ինքնավարու-

Թյումը և զաղաքացիական իշխանությունները խռճողի մաս-
նրված՝ Թողնում են զաղաքը և վախչում :

— Հաղորդակցության նախարար Ս. Զամալյանը, նկատել առնելով, զոր յերկաթուղու ծառայողները և ֆանալանդ բանվորները մասսայորեն «լքում» են աշխատանքները, Հրաժան է որո՞՞ծակում, զորի մեջ ասում է՝

«Հրամայում եմ, վոր այսօրվանից բոլոր ծառայողներն ու բանվորներն անցնեն զործի:

Հայաստանում եմ, վոր այս հրամանին չենթարկվողները, իրրեւ հայրենիքի դավաճաններ, անխնայ կ'ընդակահարվեն» :

— Որինազի՞ծ ե ընդունվում պարլամենտի նիստերը դատա-
բեցնելու մասին, ստեղծված դրուժյունը «Կրկելու» համար: Այդ
ստի՞քի պատգ. Գ. Քալաշյանն որենադրական համաձայնողովի
կծղմից զեկուցում ե պարլամնտին հետևյալը. —

«Պարոնայք պատգամավորներ, Մայիսյան դեպքերից, յերբ
յերկկրը ներքին խռովությունների թատերաբեմ դարձավ, պար-
լամենտը վորոշեց դադարեցնել իր ընթացիկ աշխատանքները, վոր-
պեղի դրանով հնարավորություն տա կառավարությանը՝ լինե-
լու արագաշարժ և ավելի վճռական, իսկ պատգամավորներին
ցրվելու դաշտանները... այժմ մեր յերկրի գլխին սոսկեց մի նոր
փոթորիկ, սկսվեց տաճիկների հարձակումը, և հանրապետու-
թյան քաղաքական ու ներքին կացությունն այնպիսի պայմանների
մեջ գրգեց, վոր խաղաղ աշխատանքն այլևս դարձավ անհնարին»

— Մատուցելիս տները «յեղույթը» քաղաքային այգու մեջ ընակ-
չության փախուստն ղրդուսված լինի :

— Հողային հարցի շուրջն առաջացան խոշոր վեճեր Աբաբանի գյուղերի գյուղացիութեան և կոմիսարի միջև, վերի հետևում-բով բանտարկվում են մի շարք գյուղացիներ :

ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 5.

— Թուրքն Փաշան Ալեքսանդրապոլից Վարչապետ Ոհանջան-
յանին գրում է՝

«Մեր զորքերը չեն կամենում կռիւլ, ուզում են հաշտութիւն : Այս պայմաններում անհնար է շարունակել պատերազմը» :

— Գեներալ Սելիկովը ղեկուցում է կառավարությանը՝
«Զորամասերն ինքնակամ թողնում են Ֆրոնաւ, զինւորները
լսմբերով փախչում են մասերից և նույնիսկ չեն կառնորում իրենց

պետերի հրամանները : Լքումն ու կազմալուծումը դարձանում ե
արագ տեմպով» :

— Ալեքսանդրապոլի բանտից ազատված կոմունիստները հա-
տարարում են խորհրդային իշխանություն և հրատարակում են մի-
կոչ, ուղղված «Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և զին-
վորներին», վորի մեջ ասում են.

«Այլով Թողովրդի բռնկվող դայրույթից իրենց Ֆրդիբա-
կան գոյությունն ազատելու համար դաշանկցական շեֆերը, լքե-
լով ձեզ կրակի, արյան և հուսահատության մեջ՝ խայտառակ
փախուստի դիմեցին: Մենք, Հայաստանի կոմունիստներս, խոտ-
տանում ենք մեր կողմից ամեն միջոց դործադրել՝ Վրկելու Հա-
յաստանի բանխորհրդին ու դյուղացիներին դաշնակցության ստեղ-
ծած այս դժոխսային դրուժյունից: Ողնեցեք մեզ, մնացեք հան-
դիստ, մի յենթարկվեք խմբապետական կառավարության պրո-
փոկացիաներին»:

— Բաղաճարացիական կոիւններ Չանդեղուրում տեղական բայ-
ճեկիկներին, սրանց ողնող կարմիր բանակի և խմբապետ Նժդեհի
ժիջև, վորտեղ վերալուրվում և Չանդեղուրի ավանտյուրայի պա-
րագլուխ ամնպակապետ Պոզոս Տեր-Դավթյանը :

ՆՈՅՄԲԵՐԻ 6.

Դարչնախլ-խմբապետական կառավարութիւնը, նկատելի ունե-
նալով ռազմական նախարարի և Հրամանատարութեան պատճա-
ռաբանութիւնները, « զորքի լքման», « ճակատի թուլացման» մե-
սին, բռնակի հակապետական տրամադրութիւնները, վերջեց
ընդունել Կարաբեքիւր իաշայի հետեյալ առաջարկը.

«Հայկական զորքերը պետք է դատարկեն Ալեքսոյը և նրա բերդերն ու կայաւանը, ժողովք պիտի զրավվեն թշուրջ զորքերի կողմէն: Հայկական զորքերը պարտավոր են 10—15 կիլոմետր չբնագծով հեռանալ Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և այլն»:

— Շիրակի գյուղացիությունը զուրմ և դաշնակցական լիազորներին և հայտարարում «Սամեատիկի վլատտ»:

— Քյաֆթաուլու շրջանի գյուղացիները, վրոնք աղտով կերպով մասնակցել ելին մալիսյան շարժումներին «Թալանչիներին» և անհարադատներին՝ իշխանությունը համարելով «անտանելի», հայտարարում են «սալեւտիկ վրաստ» և ծեծելով հեռացնում են տեղական կոմիսարներին :

— Նոր Բայազետի մի շարք գյուղերում քաղցած դյուղացիները և «բուսե առ բուսե» մեռնող գաղթականության շրջանում «անկարգություններ», թալան և հակապետական ձեռնարկումներ, վորի հետևանքով ընդհարումներ միլիցիայի, դաշնակցական ազերի և դյուղացիների միջև. բանտարկության 6 դեպք:

— Յերեանում, Աստաֆյան-Բեյրության փողոցների անկյունում «անհայտ պատճառներով» հարբած մաուղերիստ-խմբապետների սովորական յեղույթ—մաուղերաձգություն:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 7.

— Հրատարակվում և դաշնակ-խմբապետական կառավարության հաղորդագրությունը տաճկական կառավարության հետ կնքած դինադադարի մասին, վորտեղ «ամենակարող» խմբապետների կառավարությունը խոստովանում և, վոր իրենց գործերը «ստիպված լինում» փախչել Փրոնտից... Այդ զինադադարը և դրանից բխող հետագա հաշտությունը միաժամանակ ուղղված եր «բայլեիկյան վտանգի» դեմ:

— Ադրբայի շրջանի թուրք բնակչությունը չկարողանալով տանել դաշնակցական ռեժիմի բռնություններն ու կամայականություններն անստամբում և: Զինվորական հրամանատարությունն ապստամբների դեմ և ուղարկում Ալեքսյուի զորքերի մի մասը, վորը սակայն, հրաժարվում և կրակել հարևան թուրք գյուղացիների վրա:

— Խնամատարություն նախագահը գիմում և Զինվորական, Ներքին գործոց և հաղորդակցության նախարարներին, վոր Ալեքսյուից վազոններով տեղափոխվող գաղթականությանը թողնեն Ուլախանլիում, պատճառաբանելով, վոր հազարավոր գաղթականների մուտքը Յերեան՝ վտանգի կենթարկի պետությունը, քաղաքում «անկարգություններ» առաջ կբերի:

— Հսկտեմբերյան Հեղափոխության յերրորդ տարեդարձի առթիվ, յերկաթուղային բանվորները հրաժարվում են աշխատանքի գուրս գալ:

— Արարատյան նահանգապետի կարգադրությամբ բանտարկվում են Յերեանում «գրոսնող» մի շարք հրամանատարներ և չարքային զինվորներ, Փրոնտը «լքելու» համար:

— Դաշնակցական խմբապետների ղեկավարությամբ քաղաքից դուրս գալիս և այլ տարրերից կազմված հատուկ

խմբեր սկսում են շրջել Կոտայքի միջանի գյուղերը և «բանակի» օգտին կամավոր նվերներ» հավաքելու պատրվակով գյուղացիներից թալանում են ամեն ինչ:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 8.

— Պատերազմական դործողություններ Չարուխի գյուղի շրջանում, միջանի գյուղերում թալան և ալիքածություններ:

— Կռիվներ Շարուրում (Վուլչի-Վարոտ), Սուրմալիում (Որդով) և այլն:

— Ղարաքիլիսայի և Սանահինի շրջանի բնակչությունը, նույնպես և այդ շրջանի թափառաշրջիկ գաղթականությունը, առեւթյամբ լցված դեպի խմբապետական կարգերը, բժրոտանում են դաշնակցական կառավարության դեմ:

— Հայաստանի մնացած մասերում, ինչպես և Յերեանում մեծ տրամադրություն և նկատվում դեպի բայլեիկները: Բանվորական մի շարք վայրերում բոլորովին են անում կառավարությանը, չեն յենթարկվում նրա ներկայացուցիչների կարգադրություններին, այն առտիճան, վոր գործը հասում և միլիցիայի ու միջանի «տղերի» միջամտության:

— Ելմիածնի գավառական ինքնավարության անգամ Ա. Աղաջանյանը, նույն գավառի միլիցիապետ Հայկազը, մի խումբ միլիցիոներներին հետ դասայիք հավաքելու պատրվակով, սկսում են շրջել գյուղերը և կատարել մի շարք բռնադատություններ ու թալան:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 9.

— «Հայաստանի Չայն» (ռամկավարների որդան) թերթը յերկրում իշխող խուճապի մասին «Չգորացնենք խուճաղը» խրատաբանությամբ գրում և:

«Վերջին որբու ընթացքին մեր բանակի կրած կարգ մը թահադությունները ժողովրդի լայն խավերի մեջ առաջ բերած են խուճաղային տրամադրություն... Ժողովրդի վարի խավերու մեջ խուճաղային տրամադրության օւթեղացումը հասկանալի չէ... Բայց նույնպիսի խուճաղային տրամադրություն կա կառավարական շրջաններում»:

— Նոյեմբերի 8-ին տաճկական կառավարության առաջարկած զինադադարի նոր պայմանների մասին լույս և տեսնում գլուխը

կարցրած կառավարութեան հաղորդագրութեանը, վորի մեջ հիշատակելով այդ սլաշմանները, ասում է՝

«Ընդունել այս պայմանները՝ նշանակում է զրկել մեր յերկրի պաշտպանութեան ամենակարևոր զիրքերից՝ և բոլորովին զինաթափ լինել թշնամու առջև... Մնողը և վճռական կռիվ... Ուրիշ յեղ չկա, վտարի չկա, չայ ժողովուրդ... վերջին որհասական կռիվն է արդ», համատեմեցնում է խմբապետների կառավարութեանը:

— Ուլուխանլու կայարանում կուտակված հաղարատի սոված դաղթականներ, լսելով կառավարութեան կարգադրութեան իրենց Ուլուխանլու կայարանում պահելու մասին, հակակառավարական ցույցեր են կազմակերպում կառավարութեան ներկայացուցիչներին դեմ «խաբեքաներ ու իրենց դժբախտութեան պատճառ» անվանելով նրանց:

— Գաղաքի տարբեր ռազմամասերում միաժամանակ կատարվեցին շուրջկառններ և բանտարկվեցին բազմաթիվ «կասկածելի» մարդիկ:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 10.

— Յերեվան-Ուլուխանլու կայարաններում վերջին դեպքերի հետևանքով չըջանքներից յեկած դաղթականներին թիվը հաշվում է մոտ 200 հազար: Հեղափոխական բանկումների հեռանկարով դաշնակցական կառավարութեան որհասական և յերերուն դրութեանը նկատի առնելով, Յերեանից արտասահման մեկնեցին իտալական միսիայի ներկայացուցիչ մարկիզ Նիկոլա դը Ալբիցին, Լոնդոնի լորդ Մերի Կոմիտեյի ներկայացուցիչներ՝ Հարբորդ և Բրտոն և Վրանդելի ներկայացուցիչ Զինկելիչն իրենց աշխատակիցներով:

— Խնամատարութեան նախարարութեան կարգադրութեամբ քաղաքի արտարձաններում և կայարանում «թափված ահագին քանակութեամբ դաղթականութեանը» զորքի և միլիցիայի ուժերով լցնում են վազոնները և բռնում Ուլուխանլու կայարան Զանգիբադի «լեյալ» թուրք գյուղերում բնակեցնելու համար:

— Գաղաքային ինքնավարութեան արտակարգ նիստում պարենավորման բաժնի վարիչ Ալ. Շարաֆյանը ղեկուցում է, վոր «Քաղաքային վարչութեանը հազիվ յերկու օրվա հաց ունի բաժանելու բազաֆի ազգաբնակչությանը»:

— Խմբապետների կառավարութեան կարգադրութեամբ «զորանահատին ոժանդակող կոմիտեն» բանակի օդային «կամավոր»

նվերներ հավաքելու առթիվ հետևյալ վորոշումն է հրատարակում: «Այն քաղաքացիները, վորոնք մինչև օրս չեն կատարել իրենց պարտքը և տալիք հացահատիկները չեն մտցրել «դորաց ուտեստի ֆանդը», շտապեն մտցնել մինչև նոյեմբերի 20-ը, հակառակ դեպքում քաղաքային ինքնավարութեան վորոշման համաձայն, կվճարեն վորպես տուրք կրկնապատիկն ու յնոսպատիկը»:

— Նոր Բայազետի շրջանում բանտարկված են մի շարք կոմունիստներ, «հակակառավարական» ու «անիշխանական» դործողութեաններ կատարելու համար:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 11.

— Լույս է տեսնում դաշնակցական բյուրոյի կողմ, վորն ամբարտաճան կերպով հայտարարում է.

«Այս օրհատական կալում մեմֆ կհաղքենք»: Դաշնակցութեանը, յերբ կամեցի է, միշտ հաղքել է»:

— Գեվորգ Ծ-րդ վեհափառ կաթողիկոսն այցելեց նախարարապետ Ոհանջանյանին «աղբի» և «հայրենիքի» «փրկութեան» մասին իր կարծիքները և խորհուրդները հայանելու:

— Լույս է տեսնում կուսակցական հաղորդագրութեան «Հայ ժողովուրդ» խորագրով, վորտեղ հաղորդելով բանակցութեաններին անհաջող յեղքի և պատերազմը վերսկսելու մասին, կոչ է առնում. «Գիւրդդ դեպի կռիվ, ամեն ինչ հաղքութեան համար», հայաարարելով իրենց սովորական ու հազար անգամ կրկնած սուտը, թե «վերջին օրհատական կռիվն է այս»:

— Դաշնակ խմբապետների կառավարութեանը, վորը հետագայում կեքեց ավելի ստորացուցիչ և խայտառակ դաշնադիր տաճական կառավարութեան հետ, գրում է. «Վոչ մի հայ և վոչ մի հայկական կառավարութեան չի կարող համաձայնվել այն առաջադրանքին, վորոնք մեր ստրկութեան և մեր մահվան դատաւճիւրդ պիտի դառնան»:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 12.

— Պատերազմական դործողութեաններ «Վոլչի Վարդապի» կալմերը:

— Կոմիտեի Գաղաքադայարում: Դանչիկ գյուղի ավերումը:

— Կուրսներ Բասարգեչարում, Զող թրքական գյուղի ավերումը:

— Կոտայքի միլիցիայական արած հարցումին, Ներքերծածիկատրուկությունը պատասխանում է, վոր համաձայն որենքի «ամբողջ Հայաստանը ռազմական դրության մեջ է և կարող է քործադրել այդ որենքով նախատեսված բոլոր կանոնները»:

— Գեվորգ Ե-րդ «ամենայն հայոց վեհափառ» կաթողիկոսը հեռագրում է «Անդլիայի թագավոր և Հնդկաստանի կայսեր Գեվորգ Ե-ին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Եմանիլե «Գ.»-ին և Հունաստանի թագավորին, ողնություն աղերսելով «Իր» «վորքացյալ հոտի» համար և ի միջի այլոց գրում է. «Համուս փրկչի, կոչ եմ անում Ձերդ մեծության քրիստոնեյական մարդասիրությանը՝ փրկելու համար իմ ազգի մնացորդը Հայաստանի մեջ»:

— Հոգուտ Բանակի, Յերեվանի զավառային վարչության ինքնավարությունը Կոտայքի գյուղացիությունից բռնագրավում է 1.000 փութ ցորեն, 2.000 փութ գարի, Հրազդանում՝ 500 փութ ցորեն. նման բռնագրավումներ կատարվում են և այլ գյուղերում:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 13-ԻՆ

— Շիրակի գյուղացիության ատելությունը, թշնամական վերաբերմունքը դեպի դաշնակ-խմբապետական կառավարությունն ծայր աստիճանի յե հասնում:

Հասկանալի չէ, վոր գյուղացիության դժգոհությունները դեպի դաշնակցական կառավարությունը վորակվում էյին վորպես «դավաճանություն», «մատնչություն» և այլն:

— Բայլեփիկյան հեղափոխական բռնկումներ և յերույթներ Շիրակի գյուղերում, մասնավորապես Ղալթախչիի շրջանում:

— Վախենալով «բայլեփիկյան վտանգից», տաճկական հրամանատար Կարա-Բեքիրը մասսայական ջարդի յինթարկեց Ղալթախչիի շրջանի հեղափոխական գյուղացիությանը:

— Ստացվում է «հողորդակցության նախարարին, Հ.Հ. Դաշնակցության Կոմիտեյին և բյուրոյին» հասցեյագրված մի շտապ հեռագիր, ուղարկված ըստ. Նաղարյանի կողմից, վորտեղ նա խոսում է յերկաթուղագծի կայարաններում տիրող անիշխանության, անարխիայի, բանվորների հակապետական «դավաճան» գործունեյության, բայլեփիկ տարրերի «քայքայիչ» աշխատանքների մասին և այլն, ու վերջում պահանջում է վճարկան, ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել այդ բոլորի դեմ:

— Դաշնակցական խմբապետներից մեկը դառնորեն զեկուցում է, վոր Յերեվանից դեպի Փրոնտ ճանապարհած ղինվորների միայն 50 տոկոսն է տեղ հասել, մյուս 50 տոկոսը ճանապարհին «անեյացել է» և դեռ Փրոնտ չհասած, ճանապարհից փախել ու վերադարձել են նորից տուն:

— Յերեվանում կուտակված բազմահազար դաղթականության դրության մասին «Հառաջի» թղթակիցն ի միջի այլոց գրում է.

«Տեսա ընտանիքներ, վորոնք իրենց հետ բերած ամանների մեջ պատրաստում էյին կերակուր, վորի մեջ վոչ մի բան չէր նկատվում, բացի ցեխախառն ջրից. մի քանիսն ունեյին դարու ալյուր, վորը չաղախում են պող ջրով և այնպես ուտում. շատերը վորոցներից և չըջակա բանջարանոցներից հավաքել էյին կաղամբի փտած կանաչավուն տերեփները, վորոնք վրա հողախառն աղ լցնելով ուտում էյին, մի քանիսը, վորոնք հնարավորություն էյին ունեցել կրակ անելու, այդ տերեփները խաշում էյին և այնպես ուտում»:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 14-ԻՆ

— Պարլամենտի դահլիճում յերեկոյան ժամի 6-ին տեղի յե ունենում ՀՍԴԲ կուսակցության (սպեցիֆիկների) կենտ. կոմիտեյի կողմից կազմված «հասարակական մեծ միտինգ», վորտեղ մոմենտի մասին զեկուցում են Բաշխի Իշխանյանը, Դ. Անանունը և կամպանիան, վորոնք շարունակաբար պրովոկացիոն կերպով խոսում են «թյուրք-բայլեփիկյան դաշինքի» և ընդհանրապես «բայլեփիկյան վտանգի» մասին:

— «Ժողովուրդ» թերթը (Ժողովրդական կուսակցության որդան) իր ճակատը դարդարում է «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» մեծատառ մակագրությամբ:

— «Նոր Աշխարհ» թերթը բերում է թարգմանաբար «Նեա Ելա» թերթից «Սորհրդային կառավարությունը և հայկական հարցը» վերնագրով ի միջի այլոց հետեվյալը.

«Ժողովրդական Կոմիսարների Սորհուրդն առաջարկում է միջնորդի դեր ստանձնել՝ լուծելու համար հայ-տաճկական հարցը: Արդարությունը պահանջում է ասել, վոր Ռուսաստանն անկեղծորեն ու առանց վորեւ հետին մտքերի աշխատում է վրկել բազմա-տանջ հայ ժողովրդին և մի անգամ ընդմիշտ լուծել այդ խնդիրը: Մոսկվայի համար այդ անիշյալ հարցի հաջող լուծումը, վորի վրա գլուխ են ջարդել յեվրոպական ու ամերիկյան ղեկնապետ-

ները, կհաղմի մի փայլուն հաղթանակ, վոր կարող է բայլչելիղմի հմայքն ավելացնել վոչ միայն Արեւելքի ժողովուրդների մեջ, այլև ամբողջ աշխարհում» :

— Հակակառավարական գաղթականական ցույցեր են տեղի ունենում Ելմիածնում, «Մայր աթոռի» պատերի տակ :

— Ապարանի գյուղերում չընող «հերոս» դաշնակ խմբապետները, վորոնք շարունակաբար բռնադրամներ, եքսցեսներ են կատարում գյուղերում, խոշոր ընդհարման են բռնվում տեղի գյուղացիների հետ, վորի ընթացքում սպանվում է մի խմբապետ իր յերկու տղաներով և սպանվում ու վիրավորվում են մի քանի գյուղացիներ :

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 15-ԻՆ

— Տաճկական զորքերը դրավում են Ջաջուռ լեռնանցքը և դաշնակ զորքերը հետ են քաշվում դեպի Համամու գյուղը :

— Շարուր-Դարալագյաղի Փրոնտում ամբողջ օր կռիվներ են տեղի ունենում :

— Նահանգապետի կարգադրությամբ և այն պատճառաւորությամբ, վոր յերկրում օրեցօր աճում է անարխիան, վորն սպառնում է պետութայն գոյությանը և ճնշելու համար զորքի վրա հույս բոլորովին չի կարելի դնել, — նահանգում կաղճակերպվում են հեծյալ կամավորական զնդեր «բարեհույս» տարրերից :

— Ոչական գյուղում միանգամից վտարվում են 30-ից ավելի «աղղադավաճաններ», դասալիքներ, վորոնք սոսկալի ծեծի. յենթարկվելուց և «հոգեվոր հայրերի» օրհնությունն ստանալուց հետո, ուղարկվում են դեպի Փրոնտ :

— Նոր Բայազետից Ներքին Գործոց Մինիստրությանը զեկուցում են այն մասին, վոր չըջանում վերջերս նորից սկսել են ակտիվորեն աշխատել մեծամասնականները (բայլչելիկները), վորոնք մեծ ավտորիտետ ու համակրություն ունեն գյուղացիութայն մեջ : վերջում ասվում է, վոր «յեթ շուտափուլ կերպով ամենավճռական միջոցներ ձեռք չառնենք, ապա Նոր Բայազետի գավառը կորած կլինի պետութայն համար» :

— Գիշերը միայն Աշտարակում տեղական միլիցիան բանտարկում է Փրոնտից դեռ նոր վերադարձած մոտ քսան դասալիքներ :

— Աշտարակից Արարատյան նահանգապետին զեկուցում են Աշտարակ-Յերեւան խճուղու վրա գոյություն ունեցող ավաղակու-

թյունների, մարդասպանությունների, թալանների մասին, վորոնք վերջին ժամանակներն ընդունել են այնպիսի խոշոր ծավալ և սարսափելի բնույթ, վոր գյուղացիները չեն համարձակվում այլևս տներից դուրս գալ : վերջում դաշնակցական պատգամավորը դայրանում է ասելով :

«Յեթ չեք կարողանում յերկիրը կառավարել, ապա թողեք, հեռացեք» :

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 16-ԻՆ

— Շարուրի չըջանում գյուղացիներից բռնադրամված ու թալանված մոտ 2470 փութ չալթուկը կառավարութայն ներկայացուցիչ Ն. Աղբալյանն ուղարկում է Յերեւան :

— Յերեւանի առևտրական ու արդյունաբերական բուրժուազիան հրավիրում է հատուկ խորհրդակցություն, վորտեղ քննվում է «հայրենիքի», «աղբի» ներկա ծանր կացությունը և միջոցներ են մշակվում ոգնելու կառավարութայնը «կարգ ու կանոն» հաստատելու, «անարխիային» վերջ տալու և ընդհանրապես իրենց «հարադատ» կառավարութայն, պետութայն հիմքն ամրապնդելու համար :

— Կառավարությունը վորոշում է Յերեւանի ինքնապաշտպանութայն համար կազմված հատուկ զորամասը ել ավելի ուժեղացնել՝ նրա չըջաններում վերջերս ակտիվ դործող խռովարարներին, «աղբի դավաճաններին» պատժելու համար :

— Հաղորդակցութայն նախարարութայնը նորից զեկուցում են այն մասին, վոր յերկաթուղագծի ամբողջ բանվորութայն մեջ մղվում է մեծամասնական խոշոր պրոպագանդա. բանվորներն ամբողջապես վարակվել են ու հաճախ հակապետական յելույթներ են ունենում. պետք է վճռական միջոցներ ձեռք առնել այդ բուրբի դեմ :

— Ներքին Գործոց Մինիստրութայնը զեկուցում են Դիլիջանից՝ դավաճան տիրող անխիստանութայն, գյուղացիական հակապետական խմորումների ու շարժումների մասին. զեկուցում են, վոր կառավարութայնն այստեղ չեն ճանաչում, գյուղացիները չեն յենթարկվում իշխանութայն տեղական օրգաններին :

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 17-ԻՆ

— «Հառաջում» և մի շարք այլ թերթերում լույս է տեսնում չ.Ս.Դ.Բ.Կ. (սպեցիֆիկների) Կենտրոնական Կոմիտեյի կոչը, վոր-

բով կոչ ե արվում «հայ ժողովուրդին» զգաստանալ ու փրկել «հայրենիքը», «աղբը», պաշտպանել դաշնակցական կառավարութիւնը:

— Ներքին Գործոց Մինիստրութիւնը բաղմամբով չըջարեալականներ ե ուղարկում գալառական իշխանութիւններին, վորպետզի սրանք լարեն իրենց վերջին ուժերը, կազմեն կամավորական խմբեր հուպարի տարրերից և ամենավճռական միջոցներով ճնշեն ամեն մի հակապետական յելույթը, վոչնչացնեն ամեն տեսակ խլրտումները, վորոնք վերջերս այնքան խոշոր չափեր են ընդունել:

— «Հառաջում» լույս ե տեսնում Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ներկայացուցչութեան տեղեկատու բյուրոյի վարիչ Հովհաննիսյանի՝ խմբագրութեանն ուղղված նամակը, վորտեղ հակառակ դաշնակ տղերքի հավաստիացումներին, փաստերով ցույց ե տրվում դաշնակցական կառավարութեան բանտերի դժոխային դրութիւնը և նրանց մեջ գտնվող բաղմամբով կոմունիստների սոսկալի կացութիւնը, վորոնց պահում են քաղցած, դցում խոնավ ու մութ կամերաները, ծեծի ու բռնութեան յենթարկում և այլն:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 18-ԻՆ.

— Արարատեան նահանգապետ Ս. Մելիք-Յուլջանը կարգադրում ե Յերեվանի միլիցիայականին, վորպետզի նա մի քանի միլիցիոներ տրամադրի Յերեվանի փողոցներում թափված սովամեռների հավաքման գործի համար:

— Ներքին Գործոց Մինիստրութեանը հաղորդում են Քեչիշքենդից, վոր Սիսիանում, Ղարաքիլիսայի մոտ, Ուչ գյուղում, տեղի բայլշեւիկներն անցնելով գյուղացիական շարժման գլուխը, կառավարական զորքերի հետ խոշոր ընդհարումներ են ունեցել: Գյուղերից և շրջաններից աղմինիստրացիան փախել ե ու հավաքվել Քեչիշքեյանդ: Դրութիւնը կրիտիկական ե, — վերջացնում ե հեռագիրը:

— Դաշնակցական թերթերում տարված տեղեկանքների համաձայն, Ն. — Բայազետի գալառի մի քանի գյուղերում գյուղացիները ծեծում ու դուրս են ըջում գյուղերից դաշնակցական լիազորներին, կոմիսարներին և այլն:

— Եջմիածնի ինքնավարութեան վարչութեան շենքի առաջ գյուղերից հավաքված գյուղացիութիւնը խոշոր ցույց ե կազմա-

կերպում, պահանջելով գյուղերում հողաբաժանութիւն կատարել և իրենց հող տալ:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 19-ԻՆ.

— Քաղաքացիական կռիւներ Զանգեզուրում հեղափոխական զորքերի և Նժդէհի ավազակային բանդաների միջեւ: Գորիսի գրավումը վերջնի կողմից:

— Ամերիկեան միսիան Հարիսոնի գլխավորութեամբ «քաղաքական նպատակներով» գալիս ե Յերեվան:

— Կոտայքից Փրոնտն ուղարկելու համար դաշնակցական զինված հատուկ խմբեր հավաքում են մեծ թվով դասալիքներ, նույնիսկ 50-60 տարեկան գյուղացիներ և մաուզերի ու մարակի զոռով ըջում Փրոնտ. դրանց հետեւում են լաց ու աղաղակով կանանց և յերեսանների խմբերը, վորոնք սակայն մաուզերների կրակի տակ վերադառնում են գյուղերը:

— Սիստայի շրջանի մի շարք գյուղերում դասալիքներ հավաքելու հողի վրա խոշոր ընդհարումներ են տեղի ունենում՝ դաշնակցական ներկայացուցիչների, տեղական դաշնակցական կոմիսարների և գյուղացիութեան միջեւ: Մի քանի գյուղերում գյուղացիները թույլ չեն տալիս խուզարկութիւններ կատարել և ըջում են գյուղերից դաշնակցական կոմիսարներին:

— Դիլիջանից դաշնակցական լիազորները տեղեկացնում են Ներքին Գործոց Մինիստրութեան, վոր «հակապետական» շարժումները վերջերս աշխուժացել են, գյուղացիները հեշտութեամբ յենթարկվում են նրանց պրովոկացիաներին և չեն յենթարկվում մեր ներկայացուցիչներին և անհրաժեշտ են գտնում անհետաձգելի կերպով ուժեղացնել միլիցիան և ուղարկել փող տեղական միլիցիային բավարարելու համար:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 20-ԻՆ

— Դաշնակցական կենտրոնական որդան «Յառաջ» թերթն իր սրվա «Հաշտութեան խնդիրը և մեր որինետացիան» խմբագրականում գրում ե.

«Իր փրկութեան համար Հայաստանն ունի միայն մի ճանապարհ, անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեղու գտնել հարեանի՝ թուրքի հետ: Յեթե հայ ժողովուրդը կամենում ե ապրել և ապա-

բով կոչ ե արվում «հայ ժողովրդին» զգաստանալ ու փրկել «հայ-բենիքը», «ազգը», պաշտպանել դաշնակցական կառավարու-թյունը:

— Ներքին Գործոց Մինիստրությունը բաղձաթիվ չըջարեա-կաններ ե ուղարկում դավառական իշխանություններին, վորպես-զի սրանք լաբեն իրենց վերջին ուժերը, կազմեն կամավորական խմբեր հուսալի տարրերից և ամենավճռական միջոցներով ճնշեն ամեն մի հակապետական յեղույթը, վոչնչացնեն ամեն տեսակ խլրտումները, վորոնք վերջերս այնքան խոշոր չափեր են ընդու-նել:

— «Հառաջում» լույս ե տեսնում Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ. ներկայացուց-չության տեղեկատու բյուրոյի վարիչ Հովհաննիսյանի՝ խմբա-գրությանն ուղղված նամակը, վորտեղ հակառակ դաշնակ տղերքի հավաստիացումներին, փաստերով ցույց ե տրվում դաշնակցական կառավարության բանտերի դժոխային դրությունը և նրանց մեջ գտնվող բաղձաթիվ կոմունիստների սոսկալի կացությունը, վո-րոնց պահում են քաղցած, դցում խոնավ ու մութ կամերաները, ծեծի ու բռնության յենթարկում և այլն:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 18-ԻՆ.

— Արարատյան նահանգապետ Ս. Մելիք-Յուլյանը կարգա-դրում ե Յերեվանի միլիցիայետին, վորպեսզի նա մի քանի միլի-ցիոներ տրամադրի Յերեվանի փողոցներում թափված սովամեռ-ների հավաքման գործի համար:

— Ներքին Գործոց Մինիստրությանը հաղորդում են Քեչիչ-բենդից, վոր Սիսիանում, Ղարաքիլիսայի մոտ, Ուչ գյուղում, տե-ղի բայլչեվիկներն անցնելով գյուղացիական շարժման գլուխը, կառավարական գործերի հետ խոշոր ընդհարումներ են ունեցել: Գյուղերից և շրջաններից ագմինիստրացիան փախել ե ու հավաք-վել Քեչիչքյանդ: Դրությունը կրիտիկական ե,—վերջացնում ե հեռադիրը:

— Դաշնակցական թերթերում տպված տեղեկանքների համա-ձայն, Ն.—Բայազետի դավառի մի քանի գյուղերում գյուղացիները ծեծում ու դուրս են քշում գյուղերից դաշնակցական լիազորնե-րին, կոմիտարներին և այլն:

— Եջմիածնի ինքնավարության վարչության շենքի առաջ գյուղերից հավաքված գյուղացիությունը խոշոր ցույց ե կազմա-

կերպում, պահանջելով գյուղերում հողաբաժանություն կատարել և իրենց հող տալ:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 19-ԻՆ.

— Քաղաքացիական կռիվներ Զանգեզուրում հեղափոխական զորքերի և Նժդեհի ավազակային բանդաների միջեւ: Գորիսի գրավումը վերջին կողմից:

— Ամերիկյան միսիան Հարիսոնի գլխավորությամբ «քաղա-քական նպատակներով» գալիս ե Յերեվան:

— Կոտայքից Փրոնտն ուղարկելու համար դաշնակցական ղին-ված հատուկ խմբեր հավաքում են մեծ թվով դասալիքներ, նույն-իսկ 50-60 տարեկան գյուղացիներ և մաուզերի ու մտրակի զոռով քշում Փրոնտ. դրանց հետեւում են լաց ու աղաղակով կանանց և յերեխաների խմբերը, վորոնք սակայն մաուզերների կրակի տակ վերադառնում են գյուղերը:

— Ախտայի շրջանի մի շարք գյուղերում դասալիքներ հավա-քելու հողի վրա խոշոր ընդհարումներ են տեղի ունենում՝ դաշ-նակցական ներկայացուցիչների, տեղական դաշնակցական կոմի-սարների և գյուղացիության միջեւ: Մի քանի գյուղերում գյու-ղացիները թույլ չեն տալիս խուզարկություններ կատարել և քշում են գյուղերից դաշնակցական կոմիտարներին:

— Դիլիջանից դաշնակցական լիազորները տեղեկացնում են Ներքին գործոց Մինիստրության, վոր «հակապետական» շար-ժումները վերջերս աշխուժացել են, գյուղացիները հեշտությամբ յենթարկվում են նրանց պրովոկացիաներին և չեն յենթարկվում մեր ներկայացուցիչներին և անհրաժեշտ են դառնում անհետաձգելի կերպով ուժեղացնել միլիցիան և ուղարկել փող տեղական միլի-ցիային բավարարելու համար:

ՆՈՅՆԱՐԵՐԻ 20-ԻՆ

— Դաշնակցական կենտրոնական որդան «Յառաջ» թերթն իր սրվա «Հաշտության խնդիրը և մեր որինետացիան» խմբագրակա-նում գրում ե.

«Իր փրկության համար Հայաստանն ունի միայն մի ճանա-պարհ, անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեղու գտնել հարևանի՝ թուրքի հետ: Յեթե հայ ժողովուրդը կամենում ե ապրել և ապա-

հովել իր պետական ու ֆիզիկական գոյութիւնը հարատեւորեն, նա պետք ունենաւ վոչ թե ռուսական (այսինքն՝ խորհրդային), այլ բուրժուական քրիստոնեային:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 21

— Բոլորը խոսում են «կառավարութեան ճշմարտութիւն», նրա կազմի մէջ սպասւող փոփոխութիւնները ու մի շարք հայտնի դաշնակցականները՝ քաղաքը թողնել-փախչելու մասին: «Յառաջը» նոյեմբերի 18-ին կնքված դաշինքի ծանուցման մասին գրում է. «Ծանր են զինադադարի պայմանները, բայց նկատի ունենալով մեր բանակի հոգեկան վիճակը և մեր ժողովրդի ընդհանուր տրամադրութիւնը, կառավարութիւնն ստիպված յեղավ ընդունել այդ պայմանները»:

Այս խոսքերի փակագծերը բաց անելով, ստացվում է այն, ինչ որ դաշնակներն ամենածանր պայմաններով զինադադար ելին կնքում իրենց «դարավոր թշնամու» հետ, վորպեսզի ճշն են ապրատա՞մք բանխորհրդին ու աշխատավորներին:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 22

— Ներքին Գործոց Մինիստրութիւնը մի գրութիւն է ուղղում վարչապետին, ուր գալառներից ստացած իր բազմաթիւ տեղեկութիւնները հիման վրա, զեկուցում է այն մասին, ինչ որ վերջերս նորից բայլչեկյան ուժեղ աշխատանքներ են տարվում ամբողջ յերկրում: Վերջացնելով իր զեկուցումը՝ ներքգործմինիստրը յեզրակացնում է. «Դրութիւնը կրիտիկական է»:

— Աշտարակի շրջանի Կարսի և Բյուրական գյուղերում դաշնակցական հերոսները փորսում են մի քանի «աղդադաւաճանների» բայլչեկիների:

— Նույն շրջանի Յեզվարդ գյուղում դաշնակ խմբապետները բռնադրվումներ, ըստ էյության թալաններ անելիս, խոշոր ընդհարումների մէջ են մտնում գյուղացիութեան հետ, ընդ վորում գյուղացիութիւնը փայտերով ու քարերով դուրս է քշում, փախցնում գյուղից դաշնակ թալանչիներին:

— «Հայաստանի առևտրա-արդյունաբերական պալատի» առևտրական բյուլետեն № 33-ը, որվա չուկայում յեղած սպրանքների գները մասին հաղորդում է. —

«Բարյուղ—փութը 120.000 ռ., լուցիկ—հատը 250 ռ., ցորեն—փութը 25.000 ռ., դարի—փութը 15.000 ռ., սխեռ—փութը 26.000 ռ., լոբի—փութը 26.000 ռ., վոսպ—փութը 20.000 ռ., կարտոֆել—փութը 16.000 ռ., կաղամբ—փութը 10.000 ռ., սոխ—փութը—15.000 ռ., փայտ—փութը 5.000 ռ., ածուխ—փութը 18.000 ռ. և այլն»:

— Զանգիբասարի թյուրքական «սրբված-մաքված» գյուղերում տեղավորված գաղթականութիւնն որհասական որեր է ապրում, չունենալով նյութական վոչ մի միջոց, գոյութիւնը պահպանելու համար: Նա իր ներկայացուցիչները միջոցով դայրութիւն լի մի բողոքագիր է ուղղում կառավարութեանը:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 23-ին

— Վերջին անցքերից չփութված, գլուխը կորցրած Համո Ոհանջանյանի կառավարութիւնը պարլամենտին հրաժարական է ներկայացնում, վորն ընդունվում է:

— Պարլամենտը վարչապետ է ընտրում դաշնակցական Սիմոն վրացյանին և հանձնարարում է նրան «նոր» կառավարութիւն կազմել:

— Յերեկվա Ժ. 2-ին Ալեքսով էն մեկնում տաճիկների հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարող պատվիրակութեան անդամներ՝ Ա. Խատիսյանը, Ղորղանյանը և Աբր. Գյուլխանդանյանը:

— Դաշնակցական հատուկ խմբեր շրջում են Ալափարս, Բժնի, Արդաբայնդ, Սուլակ գյուղերը դասալիք հավաքելու նպատակով և թալանում ամեն ինչ: Ահաբեկված գյուղացիները մասսայորեն փախչում են սարերն ու անտառները: Դաշնակցական «տղերը» չգտնելով աղամարդկանց, բարբարոսաբար ծեծում են կանանց ու յերեխաներին և քշում նրանց անասունները:

— Յերեանից հավաքում են մոտ 300 «անկարգ» ու «ըմբոստ» գաղթականներ և բռնի ուժով քշում շրջանները:

— Ելմիաձնի գալառի բազմաթիւ գյուղերում «բայլչեկյան հովերով տարված» գյուղացիները մահակներով քշում էլին դասալիքներ, հավաքող դաշնակցական խմբերին:

ՆՈՅՆԱԲԵՐԻ 24-ին

— Պարլամենտի արտակարգ նիստում վրացյանը կարգում է «նոր» կառավարութեան գեկլարացիան, վորտեղ իմիջի ալոց ապաված է. —

«Ազգաբնակչությունն անխնայ կոտորվում է ցրտից ու սովից. պետությունն ենթարկվում է կյանքի բնականոն ընթացքը խանգարված է, վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես: Ֆինանսական և հաղորդակցության միջոցները քայքայված, արդարադատությունն անհնարին վիճակում, պարենի մոռումը դրսից կանգ է առել, իսկ ներսի աղբյուրները ցամաքում են արագություն: Կայսուն չե ժողովրդի հոգեկան դրությունը... Յեւլ այսպես յեռիկին սպրում է ներքին ծանր տաղանալ... Ապա այսպիսի տարապայման դժվարին ժամանակներումն է կյանքի կոչվում ներկա կառավարությունը», անամոթաբար հայտնում է Վրացյանը:

— Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, տեսնելով, վոր դաշնակցական կառավարությունը Հայաստանում տաճիկական փաշաներին հանձնվելու գնով, ձգտում է փրկել իր գոյությունը հեղափոխության վտանգից, հրահանգում է իր կադմակերպություններին ամեն գնով կանխել դաշնակցականների ձեռքով կատարվող հայ աշխատավորության ստրկացման այդ քայլը: Այս առթիվ դաշնակցականների բերան «Յառաջ» թերթը գրում է. «Մեր պետության թշնամի ուժերը (կարդա բայլչեիկները) ամեն, կերպ աշխատում են վիժեցնել հաշտության գործը» և կոչ է անում արագութայմը դուրս բերել հաշտությունը:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 25-ԻՆ

— Դաշնակցության կենտրոնական որդան «Յառաջ» թերթը «ներքին ֆրոնտը» խմբագրականում, խոսելով ներքին «մութ» ուժերի ագիտացիայի հետևանքով «ծայր տված ժողովրդական դժգոհության», նրանց «սղտոր» տրամադրություն մասին, գրում է. «Անհրաժեշտ է խիստ կուսակցական մորիլիզացիա... ավելի քան մայիսյան որերին. ամեն մի ներքին բարդություն իր բնի մեջ խեղդելու... ամբասնդելու այն, ինչ վոր ձեռք կբերվի հաշտության միջոցով»:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 26-ԻՆ

— Դաշնակ կառավարության կադմի մեջ խիստ խուճապային դրություն է տիրում: Կառավարության շատ անդամներ իրենց կաշին փրկելու համար հրաժարվում են կառավարական կադմից և փախչում Յերեանից: Այսպես որինակ՝ հրաժարական են ներ-

կայացնում խնամատարության նախարար Ռ. Բաջրեբունին, Փի-նոնաների նախարարի ոգնական Շաթիրյանը և այլն:

— Հ. Հ. Դաշնակցության բյուրոն «ընկերներ և քաղաքացիներ» խորագրով կոչ է բաց թողնում, վորի մեջ ասում է թե «ինչպես մայիսյան ծանր որերին կարողացանք զսպել մայիսյան խոթությունները, և մեղսակիցներն արժանի պատիժ ստացան», վերջում և այժմ, այս ծանր որերին, յերբ պետության դրությունը վտանգված է բայլչեիկյան շարժումներից, պետք է լարենք մեր ուժերն սպառնացող այդ վտանգի առաջն առնելու համար:

— Հ. Հ. յերկաթուղու ծառայողների Հ. Հ. Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն «Հայաստանի Հանրապետության յերկաթուղիները» վերնագրով մի յերկու գեկուցում է ուղարկում Հաղորդակցության նախարարին, վորտեղ խոսում է յերկաթուղու գորդակցության նախարարին, վորտեղ խոսում է յերկաթուղու ախրող անարխիայի, անկարգությունների մասին և մասնավորապես կանգ է առնում այդտեղ «բուն դրած թոմատոր ոճերի» (խոսքը բայլչեիկների մասին է), «ազգադավաճան» աշխատանքների մասին և վերջում պահանջում է զինվորական դրություն հայտարարել այնտեղ, բանտարկել բոլոր անբարեհույս տարրերին:

— Ն. Բայադեաի միջանի գյուղերում հակակառավարական քույցեր հողային հարցի շուրջը: Աբարանի Ալիբուշակ գյուղում խոշոր ընդհարում է տեղի ունենում հողագուրկների և կուլակների միջև, վորը վեր է ածվում հակակառավարական մի խոշոր քույցի:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 27-ԻՆ

— Նախարարապետը մի դրությունը առաջարկում է հաղորդակցության նախարարությանը, վոր ի նկատի ունենալով յերկու ուղղության դրություն հայտարարելը, նավթի կրիդիտն ու խիստ կարիքը, կառավարության տրամադրության տակ զնի յերկաթուղադոմ գտնված նավթը հատուկ նպատակների համար, անգամ յերկաթուղու հաղորդակցությունը կանգնեցնելու գնով, թեև առանց այդ էլ վոչ մի նորմալ հաղորդակցություն չկար:

— Նորից բանտարկություններ են կատարվում յերկաթուղագծի բանվորության մեջ:

— Բացահայտ հակակառավարական յելույթներ, գյուղացիական հեղափոխական շարժումներ Դիլիշանի գավառի գյուղերում, վորոնց մասին հեռագրում են տեղի իշխանությունները Ներքին

Գործող Մինիստրին: Ի պատասխան այս հեռագրի, կառավարութ-
յունն առաջարկում է այդ ժամանակ այդտեղ գտնվող խմբապետ
Սեպուհին վող մի միջոցի առաջ կանգ չառնել այդորինակ խմ-
բաւմենքն ու շարժումներն իրենց բնում անողոք խեղդելու համար:

— Դիլիջանի միջանի գյուղերում շրջում են կոմունիստ ադի-
տաւորներ՝ ձեռքերին կարմիր շորեր կապած և գյուղացիական
ժողովներ գումարում, վորտեղ ապստամբության կոչեր են ար-
վում:

— Հողային խնդրի շուրջը ծաղած հակապետական յերույթ-
ները և գյուղացիական հեղափոխական շարժումներն Աբարանի
գյուղերում ավելի յեն խորանում ու ծավալվում:

— Ն. Բայաղետում, ինչպես և Նժմիածնում բանտարկվում են
մի շարք անձինք բայլչեիկյան աշխատանք կատարելու, մասսանե-
րին հեղափոխության կոչ անելու պատճառով:

— Գալառներից ստացվող «գրգռիչ» լուրերի հետեանքով,
Յերեւանում գրություն ե'լ ավելի յե լարվում: Ուռնապն ավելի յե
սաստկանում: Կառավարությունը գլուխը կորցրել է և ընդհանուր
ապվարությունն այն է, վոր կարծես թե կառավարություն գո-
յություն չունի:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 28-ԻՆ

— Շրջաններում ու գյուղերում նստած դաշնակցական խմ-
բերը, վորոնք կերակրվում եյին գյուղացիության հաշվին, կա-
տարում են միաժամանակ թալան, բռնություն և գաղանություն-
ներ: Այդ մասին «Հառաջի» Նժմիածնի թղթակիցը գրում է.—
«Զինված խմբերի գյուղերում մնալը ծանր է աղքատ գյուղացի-
ների անտեսության վրա»: Ապա հրավիրելով կառավարության
ուշադրությունը, թղթակիցն ասում է, վոր այդպես շարունակել
անհնար է, պետք է վերջ տալ այդ գրության:

— Խմբապետ Սեպուհը Դիլիջանից հաղորդում է Յերեւան՝
զորահրամանատարին.— «Նախկին չեզոք դատում դասալիքները
գլխադրություն են ցույց տալիս տեղական իշխանությանը: Մի-
ջոցներ են ձեռք առնված բայլչեիկյան ագիտացիայի գեմ Զալա-
լուղու շրջանում»:

— Յերեւանի կառավարությունը Սեպուհից ստանում է հե-
տեյալ հեռագիրը.— «Այս բոլորիս կապիտան Խաչատրյանը հա-
ղորդում է վոր յերկրորդ, վեցերորդ և առաջին ռազմախիցիոն

վաշտերը լքել են դիրքերը և ցրվել տուն: Այսոր թողել են գնացել
նաև հինգերորդ և յերրորդ վաշտերը: Պահեստում դիրքերի վրա
մնում է չորրորդ վաշտը, վորի վրա հույս դնել չեմ կարող... Դա-
սալիքները վախճելով՝ գյուղերում հայտարարում են իրենց կա-
ռավարություն: Շրջանում աղմկնիստրացիան իշխանություն չու-
նի»:

— Կապիտան Խաչատրյանը զեկուցում է խմբապետ Սեպու-
հին, վոր Փրոնտը միանգամայն բաց է մնացել և պահանջում է 300
ձիավոր, 2 թնդանոթ և գնդացիներ:

— Բողանիս գյուղում սպա Սախումյանը դասալիքներ է ժո-
ղովել և բանտարկել զորամասերը վերադարձնելու համար: Դա-
սալիքները հարձակվում են բանտի վրա իրենց ընկերներին աղա-
տելու, փորձում են ձերբակալել սպա Սախումյանին:

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐԻ 29-ԻՆ

— Լուսաբացին Հայաստանի Ռազմահեղափոխական Կոմիտեն
հրապարակում է իր հայտնի դեկլարացիան, հայտարարելով դաշ-
նակների կառավարությունը տասալրված և հռչակում է Ոորհրդ-
դային Իշխանություն:

— «Ղազախի գունդը՝ մոտ 1.200 հոգի (մայիսյան ապստամ-
բության մասնակիցներից և այլ հեղափոխական տարրերից կազմ-
ված), իջևանի գյուղացիության հետ միասին, դուրս են ըջում
դաշնակցականներին:

— Սեպուհի կարգադրությամբ ձիավոր և հետեակ զորամա-
սերը դաշնակցական տղերքի ղեկավարությամբ ուղարկվում են
իջևանի ուղղությամբ ճնշելու ապստամբ ուժերին:

— Ղազախի ապստամբությունը ճնշելու նպատակով, խմբա-
պետ Սեպուհը հեռագրում է Յերեւանի կառավարությանը.— «Յե-
թե կառավարությունը թույլ տա ինձ և թնդանոթներ, անմիջա-
պես 300 ձիավոր կուղարկեմ այնտեղ կարգը վերականգնելու հա-
մար: Ներկայիս հնարավոր եմ համարում ձիավորներ ուղարկել
այնտեղ, վորովհետեւ մինչև ղինադադարի վերջը դեռ ժամանակ
կա: Յեթե վճռական միջոցներ չգլխենք, նրանց զործողություն-
ները կանդրադառնան այստեղի զորամասերի վրա»:

— Իջևանում ապստամբները ձերբակալում են կապիտան Խա-
չատրյանին, բոլոր սպաներին և քաղաքային վարչության անդամ-
ներին:

— Հեղափոխական զորամասերը շարժվում են դեպի Դիլի-
ջան: Ազգաբնակչության ամենուրեք նրանց ընդունում է խան-
դավառությամբ և համբույրներով: Ուրախությանը չափ չկա այն
մասսաների, վորոնց վզից վերցվում է մի ծանր ու դաժան՝ հայ-
կական ֆաշիզմի բեռը—դիկտատուրան: Ապստամբները յերգում
երենց հաղթանակը—

— «Գնաս բարով, չգաս դարով, պարոն Ստախով, այս աշ-
խարհը մերն է յեղեղ, մերն էլ կմնա»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Յերկու խոսք	3
2. Նոյեմբերյան հեղափոխության դաշնակցության կոն- ցեսցիան	4
3. Հայաստանի տնտեսական դրությունը հեղափոխու- թյունից առաջ	7
4. Սովի և մահվան յերկիր	17
5. Բանվորների դրությունը դաշնակների որով	26
6. Գյուղացիների դրությունը դաշնակների որով	33
7. Ազգային փոքրամասնությունների, կամ «նոր Յերու- սաղեմի» և դաշնակցության արշավանքների մասին	48
8. Ներքին կյանք (անարխիա, քաղաք, դասավորություն)	56
9. Դաշնակցական ուսուցիչան, մասսաների կոմունիստա- կան դստիարակությունը և հեղափոխական շարժում- ները Հայաստանում նախ քան նոյեմբերը	79
10. Հեղափոխական շարժումների վերելքը նոյեմբերին և դաշնակցական կառավարության անկումը	99
11. Յեզրափակումն	118
Հավելված	120
ա) Փաստեր դոկումենտներ	
բ) 1920 թ. նոյեմբեր ամսվա դեպքերի համառոտ խնդրիկ	



1. The first thing I noticed when I stepped out of the plane was the cold. It was a sharp contrast to the warm, humid air of the tropics. I shivered slightly, pulling my coat closer. The ground below was a vast, flat expanse of green, dotted with small, dark patches that I later learned were fields of rice. In the distance, a range of low, rolling hills could be seen under a pale, overcast sky. The air was still, and the only sound was the distant hum of a few more planes taking off or landing. I took a deep breath, feeling the cool air fill my lungs. It was a strange sensation, this new world opening up before me. I had heard so much about this place, but now that I was here, it felt like I was stepping into a different era. The people I saw as I walked through the streets were dressed in simple, traditional clothing. Their faces were friendly, but there was a certain wariness in their eyes. I could sense that they were used to the presence of foreigners, but they were also cautious. I tried to smile, to show them that I was not a threat. They responded with a nod or a slight smile, but they did not approach. I was alone in a strange land, and I felt a sense of isolation. I had come here for a reason, but now I was not sure if I was ready for what I might find. The days passed in a blur of new experiences and challenges. I learned the local language, the customs, and the ways of the people. I was welcomed into their homes, and I shared their meals. They showed me the beauty of their land, the richness of their culture. But there was also a darkness to this place, a hidden side that I was not always prepared to see. I had come here with a sense of adventure, but now I was also filled with a sense of mystery. The world I had entered was not the one I had imagined. It was a world of contrasts, of light and shadow, of hope and despair. I was here, in the heart of it all, and I was not sure if I was strong enough to face what I might discover.

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0425187

14352